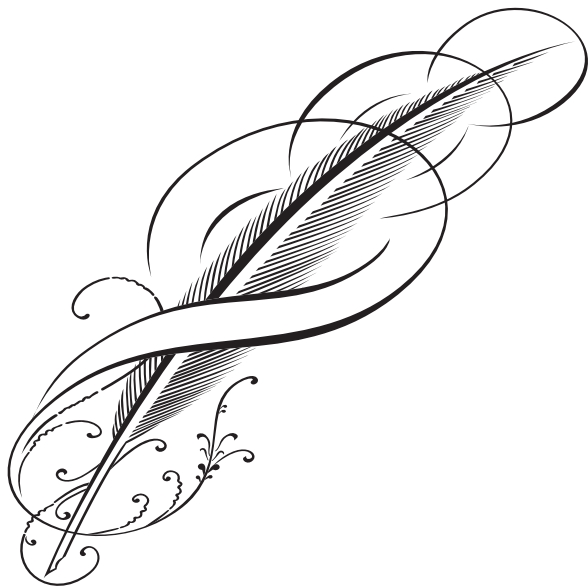

*Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*

ISSN 2079-9691

**ХАРКІВСЬКИЙ
ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК**
Випуск 16

Харків-2017

УДК 930 (082.1)

ББК 63.3я5

X 21

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 17 від 27 листопада 2017 року)*

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. Посохов С. І. (головний редактор); д-р іст. наук, проф. Астахова К. В.; д-р іст. наук, проф. Богдашина О. М.; д-р іст. наук, проф. Журба О. І.; канд. іст. наук, доц. Івашенко В. Ю.; д-р іст. наук, проф. Каплін О. Д.; канд. іст. наук, доц. Кісельова Ю. А. (відповідальний секретар); канд. іст. наук, проф. Куделко С. М.; д-р іст. наук, проф. Орлов І. Б.; канд. іст. наук, доц. Павлова О. Г.; д-р іст. наук, проф. Петровський В. В.; д-р іст. наук, проф. Сінкевич Є. Г.

Редакційна рада:

д-р. іст. наук, проф. Астахова В. І. (Харків) – голова; д-р. іст. наук, проф. Болебрух А. Г. (Дніпро); д-р., доц. Дроснева Е. (Софія); д-р. іст. наук, проф. Зашкільняк Л. Й. (Львів); д-р. іст. наук, проф. Колесник І. І. (Київ); д-р. іст. наук, проф. Корзун В. П. (Омськ); д-р. іст. наук, проф. Кравченко В. В. (Едмонтон); д-р. іст. наук, проф. Маловічко С. І. (Москва); д-р. іст. наук, проф. Меньковський В. І. (Мінськ); д-р. іст. наук, проф. Пиріг Р. Я. (Київ); канд. іст. наук, проф. Попова Т. М. (Одеса); чл.-кор. РАН, д-р. іст. наук, проф. Рєпіна Л. П. (Москва); канд. іст. наук, доц. Румянцева М. Ф. (Москва); д-р. іст. наук, проф. Удод О. А. (Київ).

Адреса редакційної колегії: 61022, Україна, м. Харків, майдан Свободи, 4,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, кафедра історіографії,
джерелознавства та археології (5-56).

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 8073 від 29.10.2003 р.

Наказ МОН України про реєстрацію

у «Переліку наукових фахових видань України» № 1328 від 21.12.2015 р.

Харківський історіографічний збірник. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. –
Вип. 16. – 312 с.

У випуску наукового збірника зібрано статті з широкого кола проблем теорії
та історії історичної науки та освіти.

Для науковців, викладачів, усіх, хто цікавиться історіографією.

*На обкладинці використано літографію «Вічні птахи» члена Національної
спілки художників України Н. С. Вербук.*

УДК 930(082.1)

ББК 63.3.я5

ISSN 2079-9691

©Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, оформлення, 2017
Автори, 2017

До 200-річчя М. І. Костомарова

О. М. Богдашина

ПІЗНІЙ РОМАНТИЗМ VS РАННІЙ ПОЗИТИВІЗМ: ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ НОВІТНІХ ІДЕЙ М. І. КОСТОМАРОВИМ (1860–1880-ті рр.)

У статті світогляд М.І. Костомарова характеризується як романтичний, але із запозиченням деяких ідей провіденціалізму, доби Просвітництва, гегельянства, позитивізму. Вплив раннього позитивізму на творчість ученого вбачається як у використанні новітньої методики археографічної роботи, так і сприйнятті деяких постулатів «позитивного вчення».

Ключові слова: пізній романтизм, ранній позитивізм, М. І. Костомаров.

Для новітньої української історіографії характерним є активний процес осмислення досвіду історіописання, модернізації методології та методики наукових досліджень, зростання інтересу до теоретико-методологічних проблем, що невіддільне від її інтеграції у європейський та світовий історіографічний простір. У цьому контексті актуальним є вивчення поглядів відомих істориків минулого.

Останні три десятиліття життя та творчості М.І. Костомарова припадають на період, коли не лише в історичній науці домінувала позитивна філософія О. Конта та Г. Спенсера. Залишається до сього часу відкритим питання: чи сприйняв відомий історик новітні ідеї, чи залишився чистим романтиком до кінця свого життя? Пошук відповіді на це питання стало головним завданням даної статті.

У сучасній науковій літературі існують різні відповіді на це непросте питання. Як стверджує В.В. Ващенко, романтик М.І. Костомаров неодноразово критикувався позитивістами і змушений був захищати своє право на белетристичну форму історичної оповіді [4, с. 64].

О.В. Ясь при характеристиці стилю та методології М.І. Костомарова, на прикладі монографії «Богдан Хмельницький», показує,

© Богдашина О. М., 2017

що історик надавав перевагу оповідним джерелам (польським хронікам, козацьким літописам) та ігнорував дипломатичні та інші актові документи [30, с. 378–379]. За оцінкою О.В. Ясь, творча спадщина М.І. Костомарова не відповідає жодним канонам історіописання і є унікальною. В той же час, цей київський дослідник визнає належність М.І. Костомарова до романтичного історіописання з його головною ознакою – «народним духом» [28, с. 527]. Як зазначає О.В. Ясь, публікація джерел М.І. Костомаровим в «Актах Южной и Западной России» мала «вигляд особистого вибіркового уподобання. У вченого взагалі було „історичне відчуття” в тлумаченні літописів, які він використовував досить вільно, зрідка посиляючись і нечітко оформляючи самі посилення. Таке ставлення до джерел можна пояснити світоглядом історика, який шукав відомості про внутрішній побут, думки, відчуття народу, тому М. Грушевський назвав його антикваром-побутовцем» [29, с. 237–238].

К.В. Кислюк вважає, що сповідуваний М.І. Костомаровим «принцип внутрішньої правди», описовий характер викладу матеріалу свідчить про його належність до романтичного історіописання, оскільки його не можна оцінювати з канонічно-позитивістської точки зору [8, с. 148]. Р.С. Мариняк переконаний, що М.І. Костомаров не виходив за межі романтичного світобачення (називаючи останнє „історіософією споглядання”), яке суперечить позитивістському принципу ясності [20, с. 215].

Разом із тим, С.В. Легеза стверджує, що історична спадщина М.І. Костомарова межувала між романтизмом і позитивізмом [19, с. 13–14]. Л.М. Підгорна, обґрунтовуючи наявність ідей романтизму та позитивізму у працях М.І. Костомарова, сформулювала навіть таку помилкову тезу: «Позитивізм М. Костомарова появився ще в магістерській дисертації тому, що він був частково присутній уже в Й. Гердера» [23, с. 40]. Але ж Й. Гердер ніколи не був основоположником «позитивного вчення»!

Подібне дискусійне положення висунув відомий костомарознавець Ю.А. Пінчук. У монографії «Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації» він так писав про магістерську дисертацію «О причинах и харак-

тере унії в Западній Росії»: «Автор оперує такими поняттями, як „політичні обставини“, „дисидент“, „державна ідея“ та іншими, котрі не вписуються в рамки термінологічного інструментарію романтичної історіографії, а отже – свідчать про тяжіння ученого до позитивізму» [24, с. 17]. І в іншому місці цієї книги читаємо таке: «Нова спроба позитивістської розробки історії була розпочата М. Костомаровим у київський період творчості в колі кирило-мефодіївців, що знайшло своє яскраве виявлення у написаному ним маніфесті української політичної думки середини XIX ст. „Книга буття українського народу“ та інших працях. Однак і ця спроба мала наслідком ув'язнення автора у Петропавлівській фортеці та довільне переслідування поліцією. Тому надалі, маючи гіркий досвід, пізній Микола Іванович Костомаров переважно „одягав“ маску романтизму молодого Миколи Костомарова і ховав свій потяг до позитивізму під личиною історика-художника» [24, с. 29].

На думку М.П. Балагутрака вже у 30-40-ві рр. XIX ст. М.І. Костомаров виступив «проти старої¹ фактографічної (позитивістської) європейської історіографії» [1, с. 251]. М.П. Балагутрак дещо дивно розглядає творчість М.І. Костомарова як предтечу французької школи «Анналів» та помилково називає наукову школу Е. Дюркгейма антипозитивістичною [1, с. 251, 253].

Інколи у працях йдеться про «окремі вкраплення» та вплив просвітницького раціоналізму і позитивізму при висвітленні істориком у першу чергу таких тем: аристократія, козацтво, гайдамаки та інші народні рухи, українофільство та месіанство українського народу [27, с. 170].

Творчість М.І. Костомарова 1860–1880-х рр., на нашу думку, є прикладом пізнього романтизму [2, с. 135–136]. В той же час, ми вважаємо, що історика можна віднести й до передпозитивістів. Даним терміном ми послуговуємося «для характеристики учених, останні десятиріччя життя та творчості яких відносяться до періоду домінування позитивістської моделі історіописання в історичній науці» [3, с. 123]. На наше переконання «вплив позитивістських ідей на світогляд» істориків старшого покоління «не обмежив-

¹ Дивна оцінка М.П. Балагутрака позитивістської європейської історіографії як «старої» у перший період її розвитку [3, с. 17 та ін.].

ся ознайомленням з творами фундаторів та послідовників позитивізму: відбулася доволі специфічна рецепція частини положень позитивізму» [3, с. 123].

Інші науковці (в т. ч. О.Т. Гончар [5]) фактично ухиляються від прямої відповіді, чи сприйняв (хоча б частково) М.І. Костомаров нову на той час «позитивну філософію».

Відомо, що ознаки приналежності вченого до романтичної чи позитивістської наукової традиції не є усталеними, а відносними, мінливими, рухливими, з різноманітними нашаруваннями інших підходів. На наше переконання М.І. Костомаров в основному залишився вірним романтичному сприйняттю минулого, проте засвоїв й деякі постулати позитивізму.

М.І. Костомарову, як глибоко віруючій людині, вкрай не подобалося «безбожжя» позитивізму. Крім того, зближення історії з природничими науками, а отже спроба віднайти закони суспільного розвитку суперечили його християнському світогляду.

М.І. Костомаров ще у студентські роки захоплювався Вольтером, Ж. Даламбером, Д. Дідро, Ж. Руссо та іншими французькими енциклопедистами XVIII ст., праці яких вважаються предтечою позитивізму [27, с. 494]. Миколі Івановичу дуже імпонувала ідея народоправства Ж. Руссо, просвітительські гасла людської рівності та громадянських свобод [27, с. 389].

Але навряд чи до арешту наприкінці березня 1847 р. він читав вперше виданий у 1830-х рр. французькою мовою «Курс позитивної філософії» О. Конта (Хоча молодий учений французькою мовою міг читати). Ми не маємо достатніх відомостей про ознайомлення М.І. Костомарова з працями О. Конта до арешту та заслання. Ймовіріше, що він зустрічав перші згадки про роботи О. Конта у часописах Росії середини 1840-х рр. До 1897 р. усі праці О. Конта цензура забороняла видавати російською мовою. Головні праці двох інших «батьків позитивізму» Г. Спенсера та Дж. Ст. Мілля починають видаватися англійською мовою з початку 1850-х рр. і перевидаватися у Росії з 1860-х рр. [3, с. 144–145]. У 50-х рр. XIX ст. в університетських бібліотеках з'являються франкомовні та англomовні видання праць фундаторів позитивізму О. Конта, Г. Спенсера та твори прибічників нового вчення (європейських, польських,

українських та російських істориків і соціологів) [3, с. 9]. З кінця 50-х років XIX ст. ідеї та роботи засновників і послідовників позитивізму вже популяризували в лекціях з історії викладачі університетів [3, с. 9–10]. З початку 1860-х рр. різко збільшується кількість схвальних рецензій науковців та публіцистів на роботи фундаторів та послідовників «першого» позитивізму [3, с. 10].

Позитивізм, як зазначав Б.Г. Могильницький, перетворився на офіційну (на нашу думку, краще – «нормативну») методологію значної частини науковців-істориків другої половини XIX – початку XX ст., «визначаючи значною мірою як методи та прийоми, так і саму спрямованість історичного дослідження» [21, с. 107]. Він сприяв зменшенню впливу теологічних та ідеалістичних теорій. Постулати позитивізму сприймалися як останнє слово науки і стали «символом віри» для освічених кіл суспільства [3, с. 10] та більшості науковців, але не для М.І. Костомарова. Ми не знайшли в архівосховищах будь-яких зроблених М.І. Костомаровим виписок з творів фундаторів позитивізму (О. Конта, Дж. Ст. Мілля, Г. Спенсера), а також Г.Т. Бокля та інших популяризаторів нового вчення.

Між тим, інший відомий пізній романтик П.О. Куліш скрупульозно конспектував праці ідеологів позитивізму. Збереглися виписки П.О. Куліша з праць О. Конта, Г. Спенсера, Г. Т. Бокля, американських позитивістів [7, ф. 1, од. збер. 28442, арк. 6–7, 60, 66 та ін.; од. збер. 28500, арк. 75, 85, 192 та ін.]. У написаній у 1862 р. статті «Украинофилам» П.О. Куліш посилається на Г.Т. Бокля [18, с. 71]. Проте у своїх працях П.О. Куліш, як і інші «пізні» романтики, продовжував в основному дотримуватися романтичного варіанту історіописання. Є.К. Нахлік пише про значний вплив позитивізму на творчість П. О. Куліша і характеризує його світогляд як «своєрідний синтез релігійних, просвітницьких, романтичних і згодом позитивістських уявлень [курсив автора – Б.О.]» [22, с. 10].

О.Б. Гофман пише про особливості сприйняття ідей позитивізму в Росії так: «Очевидно, що потрапляючи на російський ґрунт, ідеї названих [О. Конта, Г. Спенсера, Г. Тарда, Г. Зіммеля, К. Маркса – Б.О.] та інших мислителів не просто „запозичувалися“, „засвоювалися“ або „впливали“. „Рецепція“ у даному випадку означала відбір, інтерпретацію, оцінку та переробку певних ідей у відповідності

з традиціями, особливостями і актуальними тенденціями російської соціальної думки та російського суспільства. Тому ідеї, що сприймалися, грали не лише „стимулюючу“, але й інструментальну роль: вони використовувалися як додаткове знаряддя, засіб обґрунтування власне російських соціальних доктрин, устремлінь та орієнтацій» [6, с. 10]. Отже, сприйняття новітніх ідей могло бути як прямим, так і опосередкованим (в тому числі й через спробу їх заперечення).

Ранній позитивізм часто подавався у поєднанні з елементами природничого та «вульгарного» матеріалізму. Позитивісти з 1850-х рр. підтримували та поширювали теорію Ч. Дарвіна про природний відбір, яка суперечила ідеї божественного початку людства. Тому, як уже зазначалося, Микола Іванович ставився до «позитивної філософії» вкрай обережно, фактично ототожнюючи її з вульгарним матеріалізмом та частково з утопістами. М.І. Костомаров був впевнений: «Що б не говорили модні прогресисти, яким здається зручним нав'язати народу матеріалізм, – народ з огидою відвернеться від їх вчення, якщо помітить, що перш за все під виглядом цього вчення хочуть зазіхати на святиню його серця. Народ південно-руський здатний з любов'ю приймати освіту, якщо вона йому буде надаватися у православно-християнському дусі» [15, с. 2–3]. Також М.І. Костомаров критикував матеріалістів за нерозуміння ними душі [13, с. 71]. Така неприхильність історика обумовлена несприйняттям ідеї О. Конта про світську релігію. Скептичне, навіть негативне ставлення О. Конта до філософії і метафізики [3, с. 85–86] також суперечило попередній науковій традиції, де домінували ідеї гегельянства.

Аналіз наукових праць, написаних М.І. Костомаровим у 1860–1880-х рр., засвідчує поступову, але вкрай повільну еволюцію ученого від романтичної до позитивістської моделі історіописання. Зрозуміло, історик не міг не зазнавати впливу новітніх ідей. Це в першу чергу стосується розробки теорії історичного процесу та методики роботи з джерелами.

У 1860-х рр. проблемне поле історичної науки зростає завдяки інтересу дослідників до соціально-економічної проблематики. Між тим М.І. Костомаров розширює предмет історичної науки здебільшого за рахунок уваги до етнографічної тематики. Одним

з основних завдань історичної науки він продовжує називати «дослідження розвитку народного духовного життя», оскільки «тут перевірка й суд будь-якої установи та закону» [14, с. 11]. Він закликав учених ґрунтовно досліджувати внутрішнє життя народу, вивчати «не лише його закони, установи, звичаї, але також його поняття, вірування, склад характеру, симпатії та антипатії, спосіб погляду на різні умови життя» [11, с. 237]. До предмету історичної науки історик відносив не лише історію законодавства, установ, але й «усвідомлення народного духу». І далі уточнював: «Життя народне полягає у русі його духовно-морального буття: в його поняттях, віруваннях, почуттях, надіях, стражданнях» [14, с. 10–11]. Новою вимогою історичної науки М.І. Костомаров вважав саме зміну її предмету: «Історія, яка вивчає народ, має на меті показати рух життя народу: отже, предметом її повинні бути засоби і прийоми розвитку сил народної діяльності у всіх сферах, де виявляється життєвий процес людських суспільств» [12, с. 33].

Як відомо О. Конт, Дж. Ст. Мілль та Г. Спенсер підтримали та розвинули лінійно-стадіальну концепцію цивілізації французьких просвітителів, яка була найбільш розроблена в творах А. Тюрго «Міркування про всесвітню історію» та Ж.А. Кондорсе «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму». Лінійно-стадіальна схема історичного поступу отримала загальне визнання в європейській позитивістській історіографії XIX ст. О. Конт основним законом «соціальної статистики» називав відповідність між характером державних установ та станом цивілізації. Під останнім учений розумів розвиток ремесел та духовного життя суспільства, яке виявляється в релігії, філософії, науці. Окрім того, цивілізацію він інтерпретував як постійно зростаючий вплив людини на природу. Водночас, в основу соціальної динаміки засновник соціології поклав історію людського духу [9]. М.І. Костомаров інтуїтивно сприйняв (на рівні підсвідомості) цей цивілізаційний підхід. Принаймні у роботах українського історика 1860–1880-х рр. факти викладені у відповідності з новою традицією.

Можна казати, що М.І. Костомаров фактично застосував й позитивістську теорію факторів у її ранній версії. Зокрема, учений підтримав просвітительську-позитивістську традицію географічного детермінізму. Так, М.І. Костомаров називав географічні умови

важливим фактором відособлення окремих народів: «Географічне положення було першим приводом різниці народностей взагалі» [13, с. 34]. Завдяки виділенню різних аспектів історичного процесу багатофакторний підхід сприяв кращому пізнанню минулого.

Учений при розробці концептів «народ» та «державна» інтуїтивно наблизився до їх позитивістського тлумачення (але повністю не сприйняв). У позитивістській, так само як і у романтичній, візії першочерговими бачилися інтереси народу, а не держави. В цьому погляді представників народницького напрямку та фундаторів позитивізму були подібними. Проте засновники позитивізму, особливо Г. Спенсер, виступали проти втручання держави у справи суспільства загалом, а історики-народники – лише у справи простого народу. Ідеалом відносин між народом та державною владою М.І. Костомаров називав відокремлення та невтручання останньої у справи місцевої громади: «Державна відокремилася від народу» [16, с. 103]; «державна не стане заважати свободі місцевого народного життя, тому що вона кріпка та сильна; а останнє не буде боятися держави, знаходячи у ній заступництво своєму розвиткові» [16, с. 104–105]. Щодо відносин народу та суспільства М. І. Костомаров висловився так: «Будь-яке політичне суспільство з його рухами та змінами відноситься до народу, як явище до сутності, як зовнішність до внутрішнього змісту» [14, с. 8].

Подібно позитивістам М. І. Костомаров вважав правильну урядову політику важливим фактором прогресивного розвитку суспільства. Такий підхід М.І. Костомарова був суголосний негативному ставленню засновників та послідовників «першого» позитивізму до активного втручання держави у суспільні справи. Наприклад, Г. Спенсер, визнаючи державу необхідним органом суспільства як організму [25, с. 278, 287; 26, с. 22, 313–314, 465–469], неодноразово виступав за зменшення до мінімуму втручання держави у справи суспільства.

М.І. Костомаров протиставив інтереси простого народу та еліти, показуючи невідповідність та різницю між ними [17, 1862, № 6, с. 3]. Історик ідеалізував осіб, які, на його думку, виконували певну місію в інтересах народу. Взагалі, М.І. Костомаров оцінював діяльність будь-яких історичних осіб з точки зору корисності для

народу. Так, він підкреслював невідповідність діяльності Б. Хмельницького народним очікуванням, оскільки гетьман, на його думку, «діяв всупереч загальному бажанню народу» [10, с. 140]. Учений критикував й І.С. Мазепу, оскільки той «зайшов у суперечність з народними прагненнями» [10, с. 228].

М.І. Костомаров фактично підтримав позитивістські новації у методиці вивчення та публікації історичних джерел у процесі своєї археографічної роботи. Зокрема, у дванадцяти з п'ятнадцяти томів «Архива Южной и Западной России» (1861–1884 рр.), у відповідності з новими принципами едиційної археографії, він опублікував велику кількість актових джерел, що є маркером саме позитивістської, а не попередньої археографічної традиції.

Отже, історико-філософські основи наукової творчості М.І. Костомарова у цілому можна схарактеризувати як систему романтичних поглядів із елементами інших світоглядно-філософських концепцій: християнської, просвітницької, гегельянства, позитивізму. Учений частково сприйняв доктрину позитивізму, хоча й критикував її. Показово, що історик також запровадив позитивістські методи вивчення та публікації історичних джерел у своїй археографічній роботі. Творчий доробок М.І. Костомарова дозволяє дослідити специфіку адаптації нових на той час позитивістських принципів на Сході Європи.

1. Балагутрак М. Микола Костомаров як попередник ідей французької школи історичної психології (школи „Анналів”) / М. Балагутрак // Народознавчі зошити. – 1996. – № 4. – С. 251–258.
2. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії / О. М. Богдашина. – 3-е вид. – Х., 2008. – 214 с.
3. Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.) / О. М. Богдашина. – Х., 2013. – 560 с.
4. Ващенко В. В. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський) / В. В. Ващенко. – Д., 1998. – 140 с.
5. Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи / О. Гончар. – К., 2017. – 274 с.

6. Гофман А. Б. Эмиль Дюркгейм в России: рецепция дюркгеймовской социологии в русской социальной мысли / А. Б. Гофман. – М., 2001. – 100 с.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук України, м. Київ. – Ф 1. – Од. зб. 28442, 28500.
8. Кислюк К. В. Історіософія в українській культурі : від концепту до концепції / К. В. Кислюк. – Х., 2008. – 288 с.
9. Конт О. Основные законы социальной динамики или Общая теория прогресса человечества / О. Конт // Философия истории : антол. / под ред. Ю. А. Кимелева. – М., 1995. – С. 109–135.
10. Костомаров М. І. Галерея портретів : біогр. нариси / М. І. Костомаров. – К., 1993. – 325 с.
11. Костомаров М. І. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / М. І. Костомаров. – К., 1928. – 316 с.
12. Костомаров М. І. Про відношення історії до географії та етнографії / М. І. Костомаров // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 4. – С. 33–42.
13. Костомаров Н. И. Две русские народности : (Письмо к редактору) / Н. И. Костомаров // Основа. – 1861. – Кн. 4. – С. 33–80.
14. Костомаров Н. И. Лекции по русской истории. Ч. 1 : Источники русской истории / Н. И. Костомаров. – СПб., 1861. – 100 с.
15. Костомаров Н. И. Мысли южнорусса. О преподавании на южнорусском языке / Н. И. Костомаров // Основа. – 1862. – № 5. – С. 1–6.
16. Костомаров Н. И. О значении Великого Новгорода в русской истории / Н. И. Костомаров // Отечественные записки. – 1862. – Т. 140, Кн. 1. – С. 92–105.
17. Костомаров Н. И. Черты южнорусской народной истории / Н. И. Костомаров // Основа. – 1861. – № 3. – С. 114–165 ; 1862. – № 6. – С. 1–45 ; 1862. – № 10. – С. 11–19.
18. Кулиш П. Українофилам / П. Кулиш // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1911. – Кн. 8. – С. 69–87.
19. Легеза С. В. Романтизм і українська історіографія : методологічний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 06 : «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Легеза Сергій Валерійович. – Д., 1998. – 16 с.

20. Мариняк Р. С. «Історіософія споглядання»: з історії формування української ідеї XIX століття / Р. С. Мариняк // Вчені записки Харківського гуманітарного інституту «Народна українська академія». – Х., 2002. – Т. VIII. – С. 211–219.
21. Могильницкий Б. Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиэвистики середины 70-х годов XIX – начала 1900-х годов / Б. Г. Могильницкий. – Томск, 1969. – 409 с.
22. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель : у 2 т. Т. 2. Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша / Є. К. Нахлік. – К., 2007. – 462 с.
23. Підгорна Л. Микола Костомаров і культурно-історична школа: методологічні принципи / Л. Підгорна // Микола Костомаров у вимірах сучасності : зб. наук. пр. за мат. Всеукр. наук.-практ. конф. – Рівне, 2007. – С. 39–56.
24. Пінчук Ю. А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації / Ю. А. Пінчук. – К., 2009. – 306 с.
25. Спенсер Г. Сочинения : в 7 т. Т. 1. Основания социологии. Данные социологии. Индукция социологии : пер. с англ. / Г. Спенсер. – СПб., 1898. – IV, 432 с.
26. Философия Герберта Спенсера в сокращённом изложении Говарда Коллинза. – СПб., 1892. – VIII, 472, VII с.
27. Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817–1885). – К. ; Донецк, 2001. – 570 с.
28. Ясь О. Конструкція часу в історіюписанні Миколи Костомарова / О. Ясь // Україна у Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – 2005. – Вип. 5. – С. 512–530.
29. Ясь О. Між достовірним і уявним. Микола Костомаров як історик-художник / О. Ясь // Український археографічний щорічник. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 232–250.
30. Ясь О. Монографічні студії в українській історіографії другої половини XIX ст. / О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні. – 2004. – Вип. 14. – С. 365–404.

Богдашина Е. Н. Поздний романтизм vs ранний позитивизм: особенности восприятия новейших идей Н. И. Костомаровым (1860–1880-е гг.)

В статье мировоззрение Н. И. Костомарова характеризуется как романтическое, но с заимствованием некоторых идей провиденциализма, эпохи Просвещения, гегельянства, позитивизма. Влияние раннего позитивизма на творчество ученого усматривается как в использовании новейшей методики археографической работы, так и восприятии некоторых элементов «позитивного учения».

Ключевые слова: поздний романтизм, ранний позитивизм, Н. И. Костомаров.

Bohdashyna Olena. Late Romanticism VS Early Positivism: Features of the Perception of the Latest Ideas by M. I. Kostomarov (1860s – 1880s).

In the article the outlook of MI Kostomarov is characterized as romantic with the borrowing of some ideas of theology, Enlightenment, Hegelianism, Positivism. The influence of early positivism on the creativity of the scientist is seen in the implementation of the latest method of archeographical work, the adoption of M. I. Kostomarov separate elements of «positive teaching».

Keywords: late romanticism, early positivism, M. I. Kostomarov.

О. І. Вовк

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО М. І. КОСТОМАРОВА В ХАРКОВІ ТА УКРАЇНІ

У статті висвітлюються заходи зі вшанування пам'яті про видатного історика, випускника Харківського університету М.І. Костомарова (1817–1885). Основну увагу сконцентровано довкола подій, що мали місце в Україні (і, зокрема, в Харкові) протягом другої половини ХІХ – початку ХХІ ст.

Ключові слова: Микола Костомаров, Харків, Україна, комеморація.

Микола Іванович Костомаров (1817–1885) є однією зі знакових постатей у вітчизняній історичній науці та історії України взагалі. Науковий та суспільний інтерес до цієї особистості був неоднорідним, так само як неоднозначним було ставлення до нього на тих чи інших етапах розвитку соціуму. Відповідним чином це позначалося і на масштабах та способах комеморації.

Відомий костомарознавець Ю.А. Пінчук пропонував розділяти акції, пов'язані з увічненням пам'яті про М.І. Костомарова, на три групи. До першої групи можна віднести академічні заходи: підготовку й публікацію наукових праць, захист дисертацій, присвячених М.І. Костомарову. Друга група об'єднує науково-популярні, культурно-освітні та просвітницькі заходи, серед яких – перевидання його творів, проведення тематичних наукових форумів, читання популярних лекцій, виступи на тематичних зборах і в засобах масової інформації. Третя група охоплює меморіальні заходи, як-то: відзначення дат, пов'язаних з М.І. Костомаровим, започаткування іменних стипендій та премій, номінування урбанонімів, випуск ювілейних знаків поштової оплати, створення пам'яток монументального мистецтва тощо [20, с. 578–579].

Проблема історіографічного вивчення доробку вітчизняних і закордонних костомарознавців неодноразово порушувалася в

© Вовк О. І., 2017

літературі. Цій темі присвячені численні публікації реєстраційного, аналітичного і синтетичного рівнів [Див., наприклад: 2; 14; 31 та ін.]. Тому в межах даної статті переважну увагу буде зосереджено на висвітленні культурно-освітніх та меморіальних заходів, що були спрямовані на увічнення пам'яті про М.І. Костомарова. Переважна увага буде надаватися комеморативним практикам, що мали місце в Україні та, в першу чергу, в Харкові. Проте, зважаючи на біографію М.І. Костомарова та його близькість як до України, так і до Росії, не будуть обійдені увагою й ті події, що відбулися за межами української території, і в яких брали участь наші співвітчизники.

Вшанування заслуг Миколи Костомарова як видатного вченого, громадського діяча і письменника відбувалося ще за його життя. Наприклад, у 1873 р. було відзначено 35-річчя виходу його першого твору – п'єси «Сава Чалий» (опублікована у 1838 р. у типографії Харківського університету). До ювілею було підготовлено «Альбом в пам'ять тридцятипятилетней литературной деятельности Николая Ивановича Костомарова». Оздоблений сріблом альбом був виготовлений за ескізом художника М.М. Ге – земляка, давнього і доброго знайомого Миколи Івановича, автора низки його портретів. Альбом являв собою підбірку фотографій друзів і шанувальників М.І. Костомарова, серед яких були письменник, культурний і громадсько-політичний діяч П.О. Куліш, історик, перший видавець і редактор часопису «Киевская старина» Ф.Г. Лебединцев та чимало інших українців [30, с. 18–19].

Також у літературі можна знайти інформацію про те, що у 1869 р. стараннями українофілів, які входили до складу Комісії з найменувань вулиць, кілька київських урбанонімів у неявній формі були номіновані на честь провідників Кирило-Мефодіївського братства. Зокрема, пам'ять про М.І. Костомарова, П.О. Куліша та Т.Г. Шевченка була увічнена у назвах вулиць Микільсько-Ботанічної, Паньківської і Тарасівської, що знаходяться неподалік будівлі Київського університету [5, с. 135]. Вулиці з цими назвами і сьогодні існують у топонімічній системі Києва. Втім, сучасними дослідниками вищенаведена версія про походження їхніх назв піддається критиці як недостовірною [Див. 15, с. 37–39].

Після кончини М.І. Костомарова було вжито заходів для того, щоб закарбувати його посмертний образ. Відомий живописець, уродженець Харківської губернії І.Ю. Репін написав портрет «Микола Іванович Костомаров на смертному одрі». Український художник О.Г. Сластіон зробив з покійного фотографію, а скульптор В.О. Беклемішев зняв посмертну маску [21, с. 202–203]. У похороні історика на Літераторських містках Волкового кладовища в Петербурзі брали участь депутації з Харкова, Києва, Одеси, Полтави та інших українських міст. На його могилу було покладено безліч вінків, в тому числі від професорів [1, с. 478] і студентів Харківського університету (з написом «Отцу украинской истории харьковская украинская молодежь»). Серед тих, хто виступив з прощальним словом, був Ф.К. Неслуховський – університетський товариш М.І. Костомарова [21, с. 204]. У 1889 р. на могилі було споруджено пам'ятник роботи К. Сетінсона.

Незабаром розпочалася робота зі збереження колекції книг і рукописних документів М.І. Костомарова, підготовка його спадщини до музеєфікації. Так, у 1894 р. його вдова передала до Київського університету 1425 книжок і 29 рукописів з бібліотеки вченого. Найбільшу частину склали історичні видання, монографії та джерела, довідкова література. Передані видання були надруковані українською, російською, болгарською, польською, чеською, хорватською, грецькою, латинською, французькою, італійською, англійською та німецькою мовами. В 1927 р. згідно з постановою Колегії НКО УРСР фундаментальна бібліотека Київського університету була передана до Всенародної бібліотеки України при Українській Академії наук (тепер – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського) [9, с. 156].

У 1888 р. письменник і педагог О.Ф. Селіванов подарував Харківському університету оригінали двох листів М.І. Костомарова. Дарувальник пропонував започаткувати при навчальному закладі «Костомарівський музей», подібно до того, як влаштовані у Петербурзі Пушкінський і Лермонтовський музеї [28, с. 166]. На необхідність улаштування в університетському музеї окремої «костомарівської вітрини» пізніше вказував відомий історик, ректор Харківського університету Д.І. Багалій [16, с. 219]. Однак ці задуми не були здійснені. Проте, у 1894 р. ім'я М.І. Костомарова було увіч-

нене на карті Харкова: рішенням міської думи одній з вулиць було надано назву «Костомарівська» [36, с. 146].

Втім, для будь-якого історика і літератора, напевне, найкращим пам'ятником можна вважати видання і перевидання його праць. Цей процес активно тривав ще за життя М.І. Костомарова і закономірно продовжився після його смерті. Виходили друком як публікації у періодиці та збірниках, так і окремі монографії та, навіть, багатотомники. Першим посмертним багатотомним виданням стали перекладені українською мовою «Історичні монографії», що протягом 1886–1895 рр. виходили друком у серії «Руська історична бібліотека» за редакції О.Г. Барвінського (Львів, Тернопіль, 1886–1895 рр.). Згодом А.Л. Костомарова (вдова історика) заповіла право видання його творів «Товариству для допомоги нужденним літераторам і вченим». Товариство опублікувало «Собрание сочинений Н.И. Костомарова» у 8 книгах, 21 томі (Санкт-Петербург, 1903–1905 рр.). Передбачалося, що отримані кошти мають стати підґрунтям для заснування двох стипендій при Харківському університеті, але цей проект не був втілений у життя [16, с. 218].

Протягом 1886–1917 рр. переважна більшість праць М.І. Костомарова виходила друком у Москві та Санкт-Петербурзі, а також за кордонами Російської імперії (зокрема, на теренах Галичини, що входила до Австро-Угорщини). На підросійській території України за весь цей час було видано лише дві книги: казку «Торба» (Харків, 1886 р.) та повість «Чернігівка. Бувальщина з другої половини XVII ст.» (Київ, 1908 р.) [Див. 2].

До певної міри таке становище можна пояснити цензурними обмеженнями, тим більше, що, за словами І.Я. Франка, видання монографій М.І. Костомарова має «особливо в Галичині статися підвалиною нового ширшого, народного, наукового і літературного руху» [Цит. за: 8, с. 49]. Проте факт залишається фактом: наприкінці XIX – на початку XX ст. на території Наддніпрянської України вдалося реалізувати лише невелику частину комеморативних акцій з-поміж усього запланованого. Д.І. Багалій під час виступу у березні 1911 р. у Воронежі на «Костомаровських днях», приурочених до 25-ї річниці смерті історика і літератора, пояснював це ментальними установками місцевої спільноти, яка швидко збуджується новими ідеями і так само швидко втрачає до них інтерес [16, с. 218].

Після 1917 р. дещо пожвавився процес публікації творів М.І. Костомарова на території Наддніпрянської України і водночас скоротився, а невдовзі і припинився, на західноукраїнських землях та в Росії [Див. 2]. Існує закономірна взаємозалежність між публікаторською активністю та тенденціями в історіографії, що мали місце в першій половині ХХ ст. Зокрема, у 1920-х – на початку 1930-х рр. відбувся процес переосмислення внеску М.І. Костомарова в історичну науку і практику історіописання з точки зору засадничих ідей українського національного руху й української національної історіографії. Він знайшов свою оцінку як політолог і громадський діяч, публіцист і полеміст. В цей час варто відзначити вихід збірників, виданих за редакцією М.С. Грушевського: «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (Київ, 1928 р.) та «Етнографічні писання Костомарова» (Київ, 1930 р.). Після 1930-х рр. процеси вивчення наукової і літературної спадщини М.І. Костомарова в Радянському Союзі значно загальмувалися, відповідно, припинилася і публікація його праць [Див. 2; 31].

Увага до постаті М.І. Костомарова зросла у 1967 р., коли під егідою ЮНЕСКО було відзначено 150-у річницю з дня його народження [30, с. 372]. Напередодні ювілею, 23 листопада 1966 р., літературознавець, лауреат Ленінської премії, член-кореспондент АН УРСР Є.С. Шаблійовський виступив у Москві в Інституті історії АН СРСР з доповіддю «М.І. Костомаров і революційна ситуація 1859–1861 рр.». Вчений у своїй доповіді обґрунтував необхідність подолання вульгаризованого підходу до оцінки творчої спадщини М.І. Костомарова, яка мала місце упродовж попередніх років. В обговоренні взяли участь В.Г. Сарбей (Інститут історії АН УРСР), А.П. Смирнов, А.М. Станіславська (обидва – Інститут історії АН СРСР), П.С. Ткаченко (МДУ імені М. В. Ломоносова) та інші вчені. Голоувала на засіданні академік АН СРСР М.В. Нечкіна, яка відзначила необхідність глибокого вивчення творчого шляху М.І. Костомарова, адже без цього неможна скласти повну картину історії вітчизняної історичної науки та суспільно-політичного життя України ХІХ ст. [3].

З нагоди 150-річчя історика в Україні пройшла низка меморіальних заходів. 16 травня 1967 р. в Інституті історії АН УРСР відбулося ювілейне засідання Вченої ради, на якому була присутня

онука М.І. Костомарова Євдокія Тимофіївна Янкевич. Зі вступним словом до присутніх звернувся член-кореспондент АН УРСР І.О. Гуржій. Також були заслухані доповіді В.Г. Сарбея «Ставлення основоположників марксизму-ленізму до творчої спадщини М.І. Костомарова», Є.С. Шаблійовського «М.Г. Чернишевський і М.І. Костомаров» та Г.Я. Сергієнка «М.І. Костомаров і Кирило-Мефодіївське товариство» [35]. У п'ятому (травневому) випуску «Українського історичного журналу» було введено спеціальну рубрику «До 150-річчя з дня народження М.І. Костомарова». Тоді ж було видано двотомник літературних творів М.І. Костомарова, упорядкований Є.С. Шаблійовським і В.С. Бородінім [11]. Публікація літературного спадку продовжувалася і в наступні два десятиліття, причому вихід відповідних книжок зазвичай припадав на ювілейні роки (1972 р. – 155-річчя, 1987 р. – 170-річчя та ін.) [2, с. 125–128].

З кінця 1980-х рр. почався якісно новий етап вивчення та популяризації творчої спадщини М.І. Костомарова. Значно пожвавився інтерес до нього як до історика. Почали виходити друком його історичні праці – як у формі окремих монографій («Исторические произведения. Автобиография» (Київ, 1989 р.), «Две русские народности» (Київ, Харків, 1991 р.), «Історія України в життєписах визначніших її діячів» (Київ, 1991 р.) та ін.), так і у вигляді публікацій у періодичній пресі [Див. 2].

У 1992 р. країна пишно відсвяткувала 175-ї річницю з дня народження М.І. Костомарова. В Академії наук України відбулося урочисте засідання Відділення історії, філософії і права. 8 травня 1992 р. Президія АН України запровадила академічну премію імені М.І. Костомарова за видатні наукові роботи в галузі історії та історичного джерелознавства. Перше вручення премії відбулося 3 березня 1993 р., її лауреатом став визнаний коломарознавець Ю.А. Пінчук. В наступні роки премію отримували А.С. Русяєва (1995 р.), Ю.І. Шаповал (1996 р.), Л.А. Дубровіна, О.П. Реєнт, О.П. Моця (усі – 1997 р.), О.Є. Лисенко, В.С. Чижко (обидва – 1998 р.), В.Ф. Солдатенко (2000 р.), Н.П. Барановська, Р.М. Ковалюк, І.Б. Матяш (усі – 2002 р.), М.Ф. Котляр, В.І. Франчук (обидва – 2004 р.), П.П. Толочко (2007 р.), О.С. Онищенко, Л.М. Яременко, С.В. Старовойт (усі – 2010 р.), О.Л. Копиленко, В.О. Цибань,

В.М. Яблонський (усі – 2013 р.), О.А. Бачинська, О.О. Ковалевська (обидві – 2016 р.) [13, с. 29; 25–27; 30, с. 375].

У квітні 1992 р. у стінах Харківського державного університету відбулася ювілейна наукова костомарознавча конференція [18]. Незабаром естафету підхопили рівненські науковці: 13–14 травня 1992 р., на базі Рівненського державного педагогічного інституту та Рівненського державного інституту культури (тепер об'єднані у рамках Рівненського державного гуманітарного університету) проходила науково-практична конференція «Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації» [12].

Тоді ж на будівлі Рівненського краєзнавчого музею (приміщення колишньої гімназії, де у 1844–1845 рр. викладав М.І. Костомаров), було встановлено меморіальну дошку [22]. Через кілька днів, 16 травня 1992 р. у продажу з'явилася поштова марка на честь ювілею М.І. Костомарова (художник – Б.С. Ілюхін) [30, с. 261]. В 1993 р. ім'я видатного історика, письменника і громадського діяча було надане Центральній бібліотеці Радянського району Києва (тепер – Шевченківського району).

Ще однією прикметою часу можна вважати те, що ювілейні заходи стали активно висвітлюватися у засобах масової інформації як журналістами, так і науковцями, котрі відправляли до періодичних видань свої дописи [Див., наприклад: 17; 38 та ін.]. Тобто з початку 1990-х рр. комеморативні практики, присвячені М.І. Костомарову, вийшли за межі суто академічного середовища і стали привертати все більшу увагу масової аудиторії.

Початок 2000-х рр. ознаменувався появою кількох фундаментальних наукових видань, що стали вагомими віхами у процесі всебічного висвітлення творчої спадщини та інтелектуальної біографії М.І. Костомарова. Так, вийшли друком «Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817–1885)» (Київ, Донецьк, 2001 р.) [39] та «Микола Костомаров. Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник» (Київ, 2005 р.) [30] – ґрунтовні довідкові видання, в яких було систематизовано і викладено основні здобутки і досягнення в галузі костомарознавства. Було видано «Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова» (Київ, 2003 р.) [2], в якому зведено і викладено у хронологічно-

му порядку усі прижиттєві та посмертні видання творів історика і літератора.

На історичному факультеті Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна одна з найбільших і найкращих аудиторій була названа на честь М.І. Костомарова. В ній знаходиться репродукція портрету вченого роботи М.М. Ге, подарована факультету його випускниками, а також розміщено інформаційний стенд, на якому зазначено основні віхи життя та творчості видатного історика. Зазначимо також, що М.І. Костомаров зображений на панно у холі Головного корпусу Каразінського університету у когорті діячів ХІХ – першої половини ХХ ст., які своєю натхненною працею улавили Альма Матер (панно було створене у 2016 р. художницею Н. В. Сухановою).

Отримала своє продовження і традиція проведення спеціалізованих костомарознавчих форумів і видання за їх підсумками наукових збірників. Так, у 1997 р. Рівненським державним інститутом культури було видано збірник «Українська культура в іменах і дослідженнях», присвячений 180-річчю М.І. Костомарова та 150-річчю Ф.К. Вовка [34]. 23 травня 2007 р. у Рівненському державному гуманітарному університеті відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Микола Костомаров у вимірах сучасності» до 190-річчя з дня народження видатного діяча науки і культури. У рамках заходу в Рівненському обласному краєзнавчому музеї працювала виставка «Микола Костомаров – дослідник Волинського краю» [6, с. 217].

У 2002 р. у Чернігові було започатковане проведення щорічних науково-освітніх форумів «Костомарівські читання». Вперше захід відбувся 3 грудня 2002 р. і був присвячений 185-річчю з дня народження М.І. Костомарова. Його співорганізаторами виступили Інститут історії НАН України, Сіверський інститут регіональних досліджень, Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка (тепер – національний... «Чернігівський колегіум»), Чернігівський обласний музей імені В. В. Тарновського. Відтоді форум став щорічним [10].

У 2007 р. в Україні згідно з Розпорядженням Кабінету Міністрів України [24] відбулася низка акцій до 190-ї річниці від дня народження М.І. Костомарова. 14 травня на історичному факультеті

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна було проведено ювілейний «круглий стіл» [37, с. 459]. 27 травня в Інституті історії НАН України відкрилося урочисте засідання Вченої ради. На ньому професор Ю.А. Пінчук виступив з доповіддю «Суспільно-політична діяльність М. Костомарова». 19 червня було організовано Всеукраїнський круглий стіл з нагоди ювілею вченого. Його відкрив директор Інституту історії НАН України, академік В.А. Смолій, який у вступному слові наголосив на винятковій ролі М. Костомарова як історика у реконструкції безперервності українського історичного процесу [6, с. 219].

Учасники «круглого столу» ухвалили звернення до Київської міської державної адміністрації, в якому сформулювали пропозиції щодо увічнення в Києві пам'яті про М.І. Костомарова. Зокрема, було запропоновано встановити меморіальну дошку на стіні центрального корпусу Київського національного університету імені Т. Шевченка; надати ім'я М.І. Костомарова одній зі столичних вулиць або площ; встановити бюст вченого поблизу Міжнародного центру культури і мистецтв, в будівлі якого в XIX ст. розміщувався Київський інститут шляхетних дівчат, де викладав М. Костомаров; надати ім'я вченого одній із науково-дослідних установ [6, с. 220].

На сьогоднішній день ці заходи ще не у повній мірі реалізовані. Разом з тим, варто визнати, що ім'я М.І. Костомарова останнім часом все більше входить до публічного простору українських населених пунктів. Так, станом на червень 2017 р. в Україні на його честь названо вулиці у дев'ятнадцяти містах, зокрема: Харків, Дніпро, Львів, Рівне, Чернігів, Ковель (Волинська область), Новоград-Волинський (Житомирська область), Калущ, Коломия (обидва – Івано-Франківська область), Бровари, Васильків, Переяслав-Хмельницький (усі – Київська область), Борислав (Львівська область), Гоща, Дубно (обидва – Рівненська область), Корсунь-Шевченківський, Умань (обидва – Черкаська область), Бахмач, Прилуки, а також селі Дідівці Прилуцького району (усі – Чернігівська область). Більша частина цих урбанонімів була номінована упродовж 2015–2016 рр. у зв'язку з процесом декомунізації.

У 2017 р. у нашій державі на загальнонаціональному рівні відзначається славний ювілей – 200-річчя з дня народження М.І. Косто-

марова [23]. До цієї події кілька років готувалася вся українська громадськість. Ще десять років тому Розпорядженням Кабінету Міністрів України було відзначено необхідність упорядкування і музеєфікації садиби М.І. Костомарова, що знаходиться у с. Дідівці на Чернігівщині [24]. Проект реставрації та оформлення майбутнього музейного комплексу розробив художник-монументаліст, заслужений діяч мистецтв України Б.С. Дедов (випускник Харківського художньо-промислового інституту).

26 червня 2016 р. у музеї відкрилася перша частина експозиції, яка присвячена діяльності Кирило-Мефодіївського братства [33], а 16 травня 2017 р. музей було остаточно уведено до експлуатації. На сьогоднішній день це єдиний в Україні та світі меморіальний музей М.І. Костомарова, де зберігаються пов'язані з ним історичні артефакти здійснюється відповідна просвітницька робота [19]. До речі, тоді ж, 16 травня, у музеї пройшов фестиваль «Костомарівські гостини», у Прилуцькій районній бібліотеці відбулися «Костомарівські вівторки», а в Дідовецькій загальноосвітній школі – «Костомарівські читання» [7].

Упродовж останніх кількох років Каразінський університет подає до Національного банку України свої пропозиції щодо вшанування у нумізматиці видатних вихованців та професорів, відзначення знакових дат в історії навчального закладу. У травні 2017 р. до обігу було уведено монету номіналом 2 гривні з серії «Видатні особистості України» (художник А. Демяненко), приурочену до 200-річчя випускника Харківського університету М. І. Костомарова [40].

Відбулася низка наукових костомарознавчих форумів. 12 травня 2017 р. у Рівненському обласному краєзнавчому музеї відбулося пленарне засідання Всеукраїнської науково-практичної конференції «Микола Костомаров і його епоха: текст і контексти» [32]. 16 травня у приміщенні Інституту історії НАН України відбулася Міжнародна наукова конференція «Микола Костомаров і Україна», співорганізатором якої виступила Національна спілка краєзнавців України. Другий день конференції пройшов у стінах Прилуцької міської центральної бібліотеки імені Л. Забашти (Чернігівська область) [4]. 24 травня у Києві розпочала роботу Міжнародна наукова конференція до Дня слов'янської писемності та

культури, одна з секцій якої була присвячена вивченню наукової спадщини М.І. Костомарова з нагоди його 200-річчя.

Таким чином, меморіальні заходи, які у червні 2017 р. відбулися у стінах Каразінського університету, стали закономірним продовженням традицій, закладених нашими попередниками і підтриманих сучасниками. Традиції збереження пам'яті та популяризації творчого спадку нашого видатного співвітчизника, уродженця Слобожанщини, М.І. Костомарова мають бути продовжені й у майбутньому.

1. Багалеї О. Отношение Н. И. Костомарова к г. Харькову и Харьковскому университету / О. Багалеї // Русская старина. – 1914. – Т. 160, № 12.
2. Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова / редкол. : Ю. А. Пінчук (відп. ред.) та ін. ; упоряд. : О. Т. Гончар, Г. В. Пасеченко. – К., 2003.
3. В. С. Обговорення у Москві доповіді про М. І. Костомарова / В. С. // УІЖ. – 1967. – № 2.
4. Відбулася міжнародна наукова конференція «Микола Костомаров і Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nsku.org.ua/?p=9293>. (Доступ – 07.06.2017 р.)
5. Гирич І. Б. Сучасна київська топоніміка як вияв історичної свідомості / І. Б. Гирич // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип. 8.
6. Гончар О. Т. Наукові заходи, присвячені 190-річчю від дня народження М. Костомарова / О. Т. Гончар // УІЖ. – 2007. – № 4.
7. Гостини в Костомарова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://cheline.com.ua/news/society/gostini-v-kostomarov-foto-77073> (Доступ – 05.06.2017 р.)
8. Злупко С. М. Зв'язки М. І. Костомарова із Західною Україною / С. М. Злупко // УІЖ. – 1967. – № 5.
9. Колесник Є. О. Бібліотека М. І. Костомарова / Є. О. Колесник // УІЖ. – 1967. – № 10.
10. «Костомарівським читанням» – 10 років: здобутки та перспективи // Чорноморська минувшина : зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 6.

11. Костомаров М. І. Твори : в 2 т. / упоряди. і підгот. текстів Є. С. Шаблійовського та В. С. Бородіна ; прим. В. С. Бородіна. – К., 1967.
12. Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації : наук.-практ. конф., присвячена 175-й річниці з дня народження Миколи Костомарова (Рівне, 13–14 трав. 1992 р.) / редкол. О. А. Галич та ін. – Рівне, 1992.
13. Лауреати Золотої медалі ім. В. І. Вернадського та премій імені видатних діячів України Національної Академії наук України 2017 року / уклад. В. О. Цибань. – К., 2017 р.
14. Маркевич М. І. Постать Миколи Костомарова в історіографічній рефлексії Дмитра Багалія / М. І. Маркевич // Вісник Черкаського університету. – 2013. – Серія : Історичні науки. – № 9 (262).
15. Машкевич С. В. Улицы Киева. Ретропутешествие / С. В. Машкевич. – Х., 2015.
16. Михеева В. В. Николай Иванович Костомаров в Харькове (1833–1844). Начало пути / В. В. Михеева. – Х., 2007.
17. Ошуркевич О. Волинські дороги Костомарова / О. Ошуркевич // Радянська Волинь. – 1991. – 18 черв.
18. Пам'яті Костомарова // Слобода. – 1992. – 29 апр.
19. Перший у світі музей Миколи Костомарова відкрито! [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ridna.ua/2017/05/pershyj-u-sviti-muzej-mykoly-kostomarov-vidkryto-foto/> (Доступ – 05.06.2017 р.)
20. Пінчук Ю. А. Вибрані студії з костомаровознавства / Ю. А. Пінчук. – К., 2012.
21. Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров (1817–1885) / Ю. А. Пінчук. – К., 1992.
22. Поліщук Я. Учитель гімназії Микола Костомаров / Я. Поліщук // Азалія : літ.-краєзн. календар Рівненщини на 1994 р. – Рівне, 1993. – Вип. II.
23. Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2017 році: Постанова Верховної Ради України від 22 груд. 2016 р., № 1807-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2017. – № 2. – Ст. 3.
24. Про підготовку та відзначення 190-річчя від дня народження М. І. Костомарова: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 лип. 2006 р., № 424-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/424-2006-%D1%80> (Доступ – 03.06.2017 р.)

25. Про присудження Національною Академією наук України премій імені видатних учених України за підсумками конкурсу 2007 р.: Постанова Президії Національної Академії наук України від 6 лют. 2008 р., № 33 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nas.gov.ua/legaltexts/DocPublic/P-080206-33-0.pdf>. (Доступ – 03.06.2017 р.)
26. Про присудження Національною Академією наук України премій імені видатних учених України за підсумками конкурсу 2010 р.: Постанова Президії Національної Академії наук України від 16 лют. 2011 р., № 48 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nas.gov.ua/legaltexts/DocPublic/P-110216-48-0.pdf>. (Доступ – 03.06.2017 р.)
27. Про присудження Національною Академією наук України премій імені видатних учених України за підсумками конкурсу 2013 р.: Постанова Президії Національної Академії наук України від 12 лют. 2014 р., № 27 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nas.gov.ua/legaltexts/DocPublic/P-140212-27-0.pdf> (Доступ – 03.06.2017 р.)
28. Селиванов А. Ф. Николай Иванович Костомаров. К третьей годовщине дня его кончины, 1885–1888 / А. Ф. Селиванов // Русская старина. – 1888. – Т. 58, № 4.
29. Слов'янознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 24 трав. 2017 р.) / редкол. : О. С. Онищенко [та ін.]. – К., 2017.
30. Смолий В. А. Микола Костомаров. Віхи життя і творчості : Енциклопедичний довідник / В. А. Смолий, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь ; вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – К., 2005.
31. Сокирко О. Г. Костомарознавство / О. Г. Сокирко // Енциклопедія Сучасної України / ред. кол. : М. Г. Желізняк [та ін.]. – К., 2014. – Т. 14.
32. Толстуха Л. Науково-практична конференція до 200-річчя М. Костомарова / Л. Толстуха [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://oblmus.ucoz.ua/blog/naukovo_praktichna_konferencija_do_200_richchja_m_kostomarov/2017-05-14-382. Доступ – 07.06.2017 р.
33. У садибі Костомарова відкрили експозицію музею Кирило-Мефодіївського товариства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2040471-u-sadibi-kostomarov-vidkrili-ekspozicii-muzeu-kirilomefodiivskogo-tovaristva.html>. Доступ – 05.06.2017 р.
34. Українська культура в іменах і дослідженнях : присвяч. 180-річчю М. Костомарова та 150-річчю Ф. Вовка : наук. зап. Рівнен. держ. ін-ту культури. – Вип. 1 : Волинське Полісся в контексті слов'янської культури. – Рівне, 1997.

35. Уманець О. Д. Ювілейне засідання Вченої ради Інституту історії АН УРСР, присвячене 150-річчю з дня народження М. І. Костомарова / О. Д. Уманець // УІЖ. – 1967. – № 7.
36. Харьков: справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов / сост. : Е. Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова, Н. М. Харченко ; под общ. ред. С. М. Куделко. – Х., 2011.
37. Хроніка подій. 2007 рік // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816. Серія : Історія.
38. Шудрик І. Микола Костомаров про східних слов'ян / І. Шудрик // Слобідський край. – 1997. – 3 черв.
39. Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817–1885) / пред. ред. кол. : В. А. Смолий ; науч. ред. и рук. авт. кол. Ю. А. Пинчук. – К. ; Донецк, 2001.
40. Ювілейна монета на честь Миколи Костомарова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://trunkocentr.karazin.ua/yuvilejna-moneta-na-chest-mikoli-kostomarov/> (Доступ – 05.06.2017 р.)

Вовк О. І. Увековечение памяти о Н. И. Костомарове в Харькове и Украине

В статье освещаются мероприятия по увековечению памяти о выдающемся историке, выпускнике Харьковского университета Н.И. Костомарове (1817–1885). Основное внимание сконцентрировано вокруг событий, которые имели место в Украине (и, в частности, в Харькове) на протяжении второй половины XIX – начала XXI вв.

Ключевые слова: Николай Костомаров, Харьков, Украина, коммеморация.

Vovk O. I. Perpetuation of Memory About M. I. Kostomarov in Kharkiv and Ukraine

The present paper deals with memorial events dedicated to famous historian, Kharkiv University graduate Mykola Kostomarov (1817–1885). The main focus is on occasions that happened in Ukraine (and in particular in Kharkiv) from the second part of the 19th century to the beginning of the 21st century.

Keywords: Mykola Kostomarov, Kharkiv, Ukraine, commemoration.

І. В. Ворожбит

АЛІНА І КОСТОМАРОВ: КОХАННЯ, ВКАРБОВАНЕ В ЛИСТАХ

У цій статті досліджено листи нареченої М. Костомарова — А. Крагельської. Кореспонденція, що охоплює період 1850–1851 рр., була адресована в Саратов, де перебував у засланні М. Костомаров за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві. Особливість епістолярію полягає у трансформації його значення для авторки. З часом А. Костомарова почала оцінювати свої листи як «тексти пам'яті». Ці метаморфози втілені у правках на рукописах пізнішого часу. Здійснено аналіз паперу, інструментів письма та почерку текстів. Зроблено висновок, що у зовнішніх особливостях джерел вкарбований емоційний світ непевності становища дівчини. Для зрілої А. Костомарової листування стало речовим доказом тривалої розлуки з коханим, тому в автобіографічному тексті жінки її листи виконали функцію «каузального наративу» між періодами спілкування і довгої мовчанки двох закоханих людей.

Ключові слова: листи, рукописи, А. Крагельська, М. Костомаров.

Сучасне костомарознавство налічує сотні публікацій про життя та діяльність вітчизняного дослідника історії України, Росії та Польщі, громадського та політичного діяча, археографа та архівознавця, фольклориста і етнографа, письменника і публіциста. Низка текстів, що вийшли з-під пера М. Костомарова та його оточення, продовжують, з одного боку, бути полем для дослідницьких інтерпретацій, а з іншого – джерелом меморалізації вченого.

Однією із перших, хто почала популяризувати творчу спадщину М. Костомарова була його кохана дружина та вірний друг – Аліна Леонтіївна Костомарова (за першим чоловіком Кисіль, уроджена Крагельська)¹. Саме їй з 1875 р. М. Костомаров надиктовував

¹ М. Костомаров і А. Крагельська познайомилися у зразковому пансіоні Л. де Мельян, де навчалася юна Аліна, а Микола Іванович викладав історію. У лютому 1846 р. вони заручилися, а 28 березня 1846 р., за декілька днів до весілля, М. Костомарова заарештували як кирило-мефодіївця. Прірва між закоханими тривалістю у двадцять шість років, зійшлася лише одного разу — у квітні 1847 р., коли А. Крагельська відвідала в'язня в Петропавлівській фортеці. З'єднатись удруге закоханим вдалося лише 1875 р.

найбільш повний варіант автобіографії [14, с. III], а перед смертю – заповідав право розпоряджатися своїми численними матеріалами [14, с. III].

Овдовівши, Аліна Леонтіївна запропонувала власну варіацію на тему образу М. Костомарова, що втілилася у творі: «Николай Иванович Костомаров. По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой». Причини створення мемуарів задекларовані авторкою в заповіті: «Вручаю эту книжку с ее содержанием, написанным неумело, но искренно... ради интересующихся хотя бы и неважными эпизодами из жизни Николая Ивановича Костомарова» [15, с. 4]. В. Котельников¹ зазначав, що вдова написала свої спогади впродовж 1880-х рр. і заповідала опублікувати їх не раніше, ніж 1910 р. – до 25-ліття з дня смерті М. Костомарова [15, с. 3].

Поза тим, В. Котельников більш чітко висвітлив поштовхи до створення жінкою указанного тексту: «...кроме желания внести свою лепту в биографический материал об одном из выдающихся людей второй половины XIX века, [Алина Леонтьевна] чувствовала потребность сделать известными ее детям от первого брака, из которых в настоящее время в живых двое, те обстоятельства ее жизни, которые вполне оправдывают как то, что она соединила судьбу свою, в преклонном возрасте с судьбою Николая Ивановича Костомарова, так и то, что материальными средствами, полученными ею, как результат этого соединения, она распорядилась не в интересах родства» [15, с. 3]. Водночас, аналізуючи проблеми мотивацій мемуарної творчості Аліни Леонтіївни, не слід нехтувати потребами жінки в самовираженні, саморепрезентації, які конотативно надають спогадам автобіографічного характеру, оскільки рівень «оприявлення» в тексті М. Костомарова є «залежним» від «потенцій пам'яті» А. Костомарової.

Нині джерельно-інформаційний контент спогадів А. Костомарової оцінюється надзвичайно високо, оскільки тут «містяться матеріали саме про той період життя Костомарова, про який в інших джерелах лише побіжно наводилися деякі відомості. Крім того, він є досить правдивою розповіддю про трагічну долю двох

¹ Котельников Володимир — зять А. Костомарової, йому вдова заповідала свої мемуари про М. Костомарова.

надзвичайно обдарованих людей» [18, с. 258]. Хронологічно твір охоплює період (з перервами) 1843–1875 рр. Серед інших є один проміжок у вказаному часовому інтервалі, на якому А. Костомарова акцентувала особливу увагу, відсилаючи усіх зацікавлених до інших текстів: «У кого будет желание и терпение прочесть 33 моих письма, посланных в Саратов и сбереженных Николаем Ивановичем до конца его дней, тому станет понятно нравственная пытка, поведшая меня...» [17, с. 75].

Факт наявності спільних сюжетів в епістолярії та мемуарах, між створенням яких минуло близько чверті століття, виглядає достатньо привабливим з огляду на можливі результати порівняння указаних текстів. Якщо в листах емоційний світ юної А. Крагельської розсипається різнобарвними шматочками почуттів, вражень та сподівань, то в мемуарах дорослої жінки викладена мозаїка вже відрефлексованого досвіду. Однак, вважаю, що окреслена гіпотеза цілком може стати поштовхом для окремого дослідження, а в цій розвідці робиться спроба на основі даних зовнішньої критики відтворити, головним чином, процес написання листів та окреслити подальші шляхи переосмислення авторкою їхнього значення.

Епістолярій А. Крагельської до М. Костомарова зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [2, арк. 1–79]. Уперше тексти були опубліковані в перекладі українською мовою та споряджені передмовою М. Шудрею [16, с. 516–556]. Окрім кореспонденції А. Крагельської, друком вийшли два листи М. Костомарова до Л. де Мельян¹, два листи і одна записка А. Крагельської до Л. де Мельян, а також один лист матері А. Крагельської до М. Костомарова. Варто відзначити високий рівень перекладацької роботи автора публікації, однак, як видно зі вступної статті та з тексту в цілому, М. Шудря не ставив своїм завданням здійснити археографічне опрацювання оригіналів. Дослідник мав намір передовсім оприлюднити епістолярій А. Крагельської для широкої читацької аудиторії.

Комплекс епістоли А. Крагельської «відкривається» листом від 15 лютого 1850 р., а «замикається» – від 9 листопада 1851 р. Од-

¹ Л. де Мельян — засновниця жіночого зразкового пансіону в Києві (1843 р.), за її посередництва було відправлено перші два листи А. Крагельської до М. Костомарова (1850 р.).

нією з особливостей епістоли Аліни Леонтіївни є зміна значення цих текстів для їх авторки з плином часу. А. Крагельська писала листи до М. Костомарова, бо в тих обставинах це був єдиний можливий шлях підтримувати зв'язок з коханою людиною. Принагідно зауважу, що перші два листи були написані дівчиною з урахуванням присутності «третього зайвого» – Л. де Мельян, яка виступала посередницею в листуванні обох закоханих: «В письме, которое я пишу Костомарову, Вы узнаете наши новости» [3, арк. 2]. Тож від початку свого написання епістоли А. Крагельської потрапила в «публічний вимір». Наступні листи вона отримувала від М. Костомарова за допомогою М. Стемпковської¹, а для відправлення своєї кореспонденції дівчина намагалася знаходити час і можливості самотужки. Про це свідчать рядки, в яких А. Крагельська просить свого коханого переслати їй грошей, оскільки після смерті вітчима вона опинилася у край важкому матеріальному становищі [11, арк. 2 зв.].

Однак, місце «третього» не залишилося порожнім в епістолярному діалозі закоханих: на деяких листах знаходимо короткі повідомлення, дописані сестрою А. Крагельської – Стефанією. Крім того, текст мемуарів жінки також не залишає поза увагою роль Стефанії в їхньому спілкуванні з Миколою Івановичем: «Сестра моя, видя мое отчаянное состояние при получении ответов от Николая Ивановича, ничего иного не заключающих, как только отказ приехать, отказ грустный, мотивированный все тою же неизлечимою болезнью, – писала сама Николаю Ивановичу, пытаюсь разсеять его безнадежность и побудить приехать» [17, с. 70]. Через чверть століття, вже зріла А. Костомарова, отримавши власні листи знову як частину спадку від покійного чоловіка, свідомо їх опрацьовувала та готувала для прочитання. У такий спосіб, квінтесенція листів зазнала змін: від «кореспонденції з елементами публічності» до «текстів пам'яті», повністю орієнтованих на стороннього читача.

¹ М. Стемпковська — наглядка лазарету і ключниця в київському жіночому зразковому пансіоні під час управління цим закладом Л. де Мельян (1843 – 1848 рр.). Після переїзду Л. де Мельян до Петербургу М. Стемпковська ще деякий час залишалася на цій посаді і передавала листи А. Крагельській, які (окрім перших двох) М. Костомаров відправляв на її адресу.

Указані метаморфози супроводжувалися втручаннями у першотекст. З тридцяти трьох листів на тринадцятьох А. Костомарова зробила дописки, свого роду примітки до тих чи інших сюжетів (одиниці зберігання № 476, 478, 480, 482, 484, 486, 488, 493, 494, 502, 503, 505, 510). Обсяг приміткових текстів збільшується по мірі того, як у листах відображається загострення стосунків між закоханими. Якщо у хронологічно більш ранній кореспонденції А. Костомарова вносила переважно лаконічні пояснення та уточнення: «что не могла узнать, куда писать к Ник[олаю] Ив[ановичу]» [5, арк. 2 зв.]; «Пожилая девица, заведовавшая хозяйственною частью у г-жи Де Мельян, и оставшаяся в Киеве на службе в другом заведении» [6, арк. 2 зв.], то пізніші зауваги розросталися до розлогіх коментарів: «Я наглядно убедилась, что Николай Иванович сам портит дело нашего соединения, повсюду делаю «добросовестное» признание о своей болезни, в чем его поддерживала и мать его, Татьяна Петровна» [12, арк. 2]. Ймовірно, працюючи над першими листами, жінка прагнула якомога детальніше представити окремі сюжети читачеві. Однак, продовжуючи роботу над листуванням, А. Костомарова «була спровокована» власними текстами, які ви-mагали від неї рефлексій, пояснень, а інколи і виправдань.

Правки на рукописах А. Костомарової були не єдиним способом втручання жінки у першотекст. Видозміни здійснювалися в іншому напрямку: тепер Аліна Леонтіївна не дописувала на полях, а, навпаки, закреслювала¹ окремі слова або цілі вирази! Вдова М. Костомарова ретельно ховала від чужого ока небажане для прочитання², наносячи по декілька шарів чорнила на власний текст. Дані зовнішньої критики листів корелюються зі змістом джерел.

Закреслення з'являються на кореспонденції, яка демонструвала усвідомлення А. Крагельською того, що годі сподіватися на шлюб з коханим чоловіком. Лист від 14 червня 1851 р.³ є свідком початку згасання надії Аліни Крагельської на сімейне щастя з Миколою Костомаровим: «Не предполагала ли я быть в скором времени

¹ Листи, що містять пізніші закреслення А. Костомарової — од. зб. № 502, 504, 505, 507, 508, 509, 510, 511.

² У публікації М. Шудрі замальовані слова випущено з загального тексту, а сам факт закреслення коментуванню не піддається.

³ Од. зб. № 508.

Твоей женою? Вышло иначе. Благодарю Бога, что первый удар Тебе нанесен Маменькой, а не мной! Что касается до меня, то я вынесла все смиренно: душа и сердце свыкаются с мыслью – не видать мне Саратова и следовательно Тебя» [13, арк. 1]. Якщо до цього викреслення присутні спорадично, лише на декількох листах, то після «червневого послання» вони є невід'ємним атрибутом кожної з наступних одиниць зберігання.

Оскільки листування з Миколою Івановичем від самого початку перетворилось на «гру в хованки» з матір'ю та її служницями, то деякі¹ листи А. Крагельська змушена була писати іноземною мовою: «Пишу тебе по-французски, потому что я окружена людьми, которые не понимают его и, которые не покидают меня, или, вернее, шпионят за мной» [10, арк. 1]. Листи від 12 березня 1851 р. та 4 травня 1851 р. представлені оригіналом і перекладом, лист від 13 липня 1850 р. – лише перекладом. Переклади згаданих трьох листів здійснювалися приблизно в один час, оскільки усі тексти написані одним почерком (належить А. Костомаровій) та чорнилом (фіолетового кольору) на однаковому папері (половина аркуша зошита в лінійку формату А4). Максимально розбірливий, близький до каліграфічного почерк перекладів демонструє прагнення А. Костомарової зробити власні тексти якомога зрозумілішими для читача.

Переважає більшість листів А. Крагельської мають позначення числа, місяця та року за винятком одиниць зберігання № 475 та 493. Недатований рукопис № 475 нагадує частину від втраченого листа. Цілком ймовірно, що під час роботи над власним «архівом пам'яті» А. Костомарова впорядкувала б кореспонденцію, якби тексти перебували в розпорошеному вигляді, але залишилися збереженими. М. Шудря, готуючи першоджерела до друку, «приєднав» № 475 до листа від 8 грудня 1850 р.² Оскільки, у хронологічно наступному листі³ йшлося про надсилання А. Крагельською кореспонденції Л. Дубельту, а в недатованій частині (№ 475) жінка зазначила: «С будущей поштой я напишу Дубельту...» [4, арк. 2]

Доданий уривок розпочинається словами: «Жаль, что украли кольца...» [4, арк. 1], хоча оригінальний текст має інший початок:

¹ Одиниці зберігання № 483, 501, 506.

² Од. зб. № 490.

³ Від 14 грудня 1850 р.

«Еще свободная минутка. Пользуюсь ею, напишу эту страничку...» [4, арк. 2]. Про персні йдеться на звороті цього аркушу. Отже, у публікації М. Шудрі надруковано лише його зворот. Лист від 8 грудня 1850 р. написано олівцем, крім того, один аркуш залишився чистим. Прилучений текст написаний чорнилом і займає обидва звороти аркуша. Зміст аналізованих листів указує на невеликий інтервал часу між їх написанням, однак дані зовнішньої та внутрішньої критики оригіналів не дають підстав для «об'єднання» різних фрагментів в один текст.

Рукопис № 493 розпочинається рядками: «Именем Бога, умоляю тебя, истреби склянку с ядом...» [9, арк. 1] і також не може сполученим, як запропонував М. Шудря, з листом від 8-го лютого 1851 р.. По-перше, в означеній підбірці листування взагалі немає окремого листа, датованого цим числом. По-друге, на одиниці зберігання № 493 є пізніша дописка А. Костомарової «Письмо мое [підкреслення авторки] к Николаю Ивановичу, по-видимому посланное ему в конце 1850 года...» [9, арк. 2 зв.]. Хоч авторка висловила сумніви щодо часу відправлення кореспонденції, однак вона переконана, що це був окремий лист. Відповідно до попереднього випадку, «об'єднання» текстів при публікації виявилось знову штучним.

На прикладі листів, написаних французькою мовою, пересвідчуємося, що листування з Миколою Івановичем перетворилося для А. Крагельської на справжнє випробування. Інколи дівчина зверталася з проханням вислати їй грошей, а пізніше Аліна Леонтіївна коментувала: «Со смертью отчима ни гроша не давала мне мать, подозревая переписку с Н. И.» [11, арк. 2 зв.]. Деякі листи обриваються лаконічними поясненнями: «Прощайте, идут» [8, арк. 1]; «Простите, ради Бога, что пишу так дурно, и на такой бумаге, но верьте, что минута мне дорога, и пишу как попало и на такой бумаге!» [7, арк. 2].

Постійні труднощі, які доводилося долати Аліні Крагельській заради підтримки зв'язку з коханим, уречевлені зовнішнім виглядом рукописів. Листи були написані на тому папері, який вдавалося дістати. Через це епістолярний комплекс характеризується неоднорідністю паперу: від грубого, сіруватого кольору до матеріалів високої якості, призначеного спеціально

для листування зі знаком-штемпелем. Не завжди А. Крагельська писала чорнилом: п'ять листів з тридцяти трьох написані олівцем повністю, два – частково. У цьому контексті показовим є рукопис № 487, який уміщує записи від 6, 8, 18, 25 жовтня 1850 р. Текст написано на папері формату А 4 високої якості зі знаком-штемпелем «Фабрика Аристархова».

З огляду на постійні ризики бути спійманою за написанням листа, А. Крагельська не могла за один раз заповнити аркуші текстом. Проте, папір був для дівчини великою цінністю, тому вона записувала те, що встигне, потім ховала листа, а коли випадала нагода, знову поверталася до нього. Так, 6 жовтня 1850 р. лист починається дрібним, біглим почерком, з достатніми інтервалами між рядками та словами. Запис від 8 жовтня: «Как я прячу это письмо!» [8, арк. 1] корелюється з появою нових відтінків у почерку: натиск слабшає, збільшуються інтервали між словами та розділовими знаками, що їх розмежовують. 25 жовтня Аліна Крагельська пише олівцем, букви збільшуються, стають кутуватішими, з'являється характерна різкість у написанні перших і останніх літер в словах. Можливість писати в «екстремальних умовах» олівцем була своєрідним порятунком для дівчини, оскільки переховуватися з чорнилом було набагато складніше.

Епістолярій характеризується наступними сталими графологічними ознаками. Організація текстів характеризується «блуканням» правих полів: або слова дописані до кінця аркушу, або зроблені пустоти, щоб уникнути переносу. Особливістю лівого краю є «спускання» тексту до низу, до себе. Ці ознаки проявляють відповідно почуття невпевненості, самотності, сумнівів з потребами у спілкуванні, самовираженні. Відсутність нижніх полів при швидкому почерку А. Крагельської, на мою думку, свідчить про загострене почуття невідкладності, терміновості, певному протесті тощо.

Інтервали між словами часто розділені нижнім тире. Крім того, тире присутнє в деяких місцях і після крапки. Зберігаються помітно великі відступи між словами та розділовими знаками. Загалом тексти А. Крагельської вирізняються своїми «пустотами», які можуть вказувати на самотність дівчини, на її беззахисність перед

наступаючим з усіх сторін і поглинаючим її хворобливим підсвідомим змістом («білі плями» — вихід підсвідомого) [1, с. 163]. Наявність «падаючого тире» може означати відчайдушне бажання заповнити цю самотність, уникнути безпорадності.

Присутнє з'єднання між словами [1, с. 163] в реченні, яке відбувається за рахунок подовження останньої букви попереднього слова. Написання окремих слів разом з дотриманням широких інтервалів між словами в інших місцях тексту вказує на труднощі з прийняттям рішення, «роздоріжжя», улягання чужим інтересам. Подовження «хвостиків» голосних букв, якими закінчується слово, також є характерною ознакою рукописів А. Крагельської, що передає відчуття незавершеності, бажання виходу за встановлені межі. Показовим є те, що листи здебільшого закінчувалися подовженням останньої літери, або її «накручуванням», а інколи «падаючим» донизу тире.

Отже, епістолярні тексти А. Крагельської пройшли довгий шлях змін значення для їх авторки. На час написання листи були способом комунікації між закоханими, а після смерті М. Костомарова, його вдова використала листування як «каузальний наратив» під час конструювання автобіографічного тексту. Однак, аналізований епістолярій не був у повній мірі полем для інтимної бесіди двох людей. Тексти від початку мали перспективу на стороннього читача (Л де Мельян, С. Крагельська), з часом ця перспектива розширилася до широкої читацької аудиторії. Рукописи відкривають не тільки складний емоційний світ переживань А. Крагельської, а й дозволяють відтворити непростий шлях написання текстів. Кожен лист має свою унікальну історію, адже дівчина змушена була спочатку відшукати папір, потім похапцем написати текст, і врешті знайти кошти на його відправлення. Характерні графологічні ознаки змушують говорити ще одного свідка особистої трагедії А. Крагельської – її почерк. Почуття самотності, невпевненості, розгубленості перед зовнішніми обставинами оприявлене «білими плямами» в текстах. Прагнення заповнити цю порожнечу втілюється «падаючим тире» між словами та реченнями. Протест, вихід за встановлені межі підсвідомо компенсується в письмі помітним подовженням завершальних ліній в буквах.

Ймовірно, через десятки років, узявши до рук власні листи знову, А. Костомарова вкотре відчула той калейдоскоп болю і поневірянь юної А. Крагельської. Вкарбоване в епістолі кохання пережило ще одну реінкарнацію, і втілювалося рефлексіями жінки в правках, коментарях, закресленнях. Рани гоїлися, а листи «писалися вдруге» і були адресовані невідомим, але небайдужим майбутнім читачам.

1. Гольдберг И. И. Психология почерка / И. И. Гольдберг – Екатеринбург ; М., 2008. – 237 с.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. (Далі ІР НБУВ) – Ф. XXII. – Од. зб. № 475–511. – 79 л., Крагельская Алина Леонтьевна [Костомарову] Николаю Ивановичу. Письма: 15 февраля 1850 г. — 9 ноября 1851 г. Из Киева, Умани, с. Некраши в Саратов.
3. ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Од. зб. № 473. – 2 арк.
4. ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Од. зб. № 475. – 2 арк.
5. ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Од. зб. № 476. – 2 арк.
6. ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Од. зб. № 478. – 2 арк.
7. ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Од. зб. № 481. – 2 арк.
8. ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Од. зб. № 487. – 2 арк.
9. ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Од. зб. № 493. – 2 арк.
10. ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Од. зб. № 501. – 2 арк.
11. ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Од. зб. № 503. – 2 арк.
12. ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Од. зб. № 505. – 2 арк.
13. ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Од. зб. № 508. – 2 арк.
14. Котельников В. Предисловие к отдельному изданию / В. Котельников // Костомаров Николай Иванович. Автобиография Н. И. Костомарова / под. ред. [и с предисл.] В. Котельникова. – М., 1922 – С. III–IV.
15. Котельников В. Предисловие, помещенное при печатании “Воспоминаний” в журнале “Вестник Европы” / В. Котельников // Костомаров Николай Иванович. Автобиография Н. И. Костомарова / под. ред. [и с предисл.] В. Котельникова. – М., 1922 – С. 3–4.

16. «Крім тебе...»: роман кохання у листах Аліни Крагельської до Миколи Костомарова / злагодив пер. і написав передм. «Трагедія зі щасливим кінцем» М. Шудря // Рукопис: український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин. У 2 т. / І. М. Дзюба. – К., 2004. – Т. 1. – С. 516–556.
17. Николай Иванович Костомаров. Повспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой // Костомаров Николай Иванович. Автобиография Н. И. Костомарова / под. ред. [и с предисл.] В. Котельникова. – М., 1922. – С. 1–116.
18. Пінчук Ю. А. Спогади Аліни Костомарової як історико-біографічне джерело // Вибрані студії з костомарознавства / Юрій Пінчук ; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2012. – 607 с.

Ворожбит И.В. Алина и Костомаров: любовь, запечатленная в письмах

В данной статье исследованы письма невесты Н. Костомарова — А. Крагельской. Корреспонденция, охватывающая период 1850–1851 гг., была адресована в Саратов, где пребывал в ссылке Н. Костомаров за участие в Кирилло-Мефодиевском братстве. Особенность эпистолярия состоит в трансформации его значения для женщины. Со временем А. Костомарова начала оценивать свои письма как «тексты памяти». Эти метафорфозы обозначаются поправками на рукописях позднейшего времени. Осуществлен анализ бумаги, инструментов письма и почерка текстов. Сделан вывод о том, что во внешних особенностях источников запечатлен мир эмоций, который сложился вследствие неопределенности положения девушки. Взрослая А. Костомарова стала воспринимать письма как вещественное доказательство продолжительной разлуки с любимым, поэтому в автобиографическом тексте женщины ее письма обрели роль «каузального нарратива» между периодами общения и долгого молчания двух любящих людей.

Ключевые слова: письма, рукописи, А. Крагельская, Н. Костомаров.

Vorozhbyt Iryna. Alina and Kostomarov: Love Reflected in Letters

This paper studies the letters of M. Kostomarov's future wife – A. Kragelska. These letters were written in 1850–1851 and superscribed to Saratov, where M. Kostomarov was deported in consequence of Brotherhood of Saint Cyril and Methodius case. The letters' specialty – is their sense transformation in “memory texts” over time. The later modifications on the manuscripts confirm that. I researched the writing instruments, the paper and the handwriting. It could be concluded, that the sources' external facts reveal A. Kragelska's emotions during writing. A. Kostomarov converted her letters into corpus delicti of M. Kostomarov's leaving. Hence, writing the autobiography, she used the letters to make them “causal narrative” for the separation the periods when they were together and asunder.

Keywords: letters, manuscripts, A. Kragelska, M. Kostomarov.

В. М. Духопельников

Н. М. КАРАМЗИН И Н. И. КОСТОМАРОВ: ДВА ИСТОРИКА В ОДНОМ КОНТЕКСТЕ

В статье в сравнительном плане рассматривается творчество Н.М. Карамзина и Н.И. Костомарова. Утверждается, что в центре внимания этих историков был народ, его судьбы. Это дает основание и того, и другого относить к романтической историографии. Между тем, следует учитывать, что романтизм не являл собой однородное идейное течение, а также эволюционировал с течением времени. Соответственно, высказано мнение о том, что Карамзин и Костомаров представляют собою (и хронологически, и идейно) своего рода полюса романтической историографии.

Ключевые слова: Н.М. Карамзин, Н.И. Костомаров, историография, романтизм.

Н.М. Карамзин и Н.И. Костомаров – два титана эпохи романтизма, внесшие существенный вклад в изучение истории России и Украины. Однако их сближает и то, что их также можно назвать писателями, публицистами, этнографами, палеографами. Творческое наследие и Н.М. Карамзина, и Н.И. Костомарова стало объектом пристального внимания нескольких поколений исследователей. В частности, отметим работы А. Богданова [1], В. О. Ключевского [8, 9], Ю.М. Лотмана [17], Ю.А. Пинчука [20], С.Ф. Платонова [21], С.О. Шмидта [24]. Между тем, сравнительный анализ творчества этих двух выдающихся историков до сегодняшнего дня так и не был осуществлен. В наше время в отечественной исторической науке произошло возрождение некоторых черт историографии эпохи романтизма, что заставляет нас еще раз вернуться к анализу такого сложного историографического явления как романтизм. Таким образом, компаративистский анализ творческих достижений двух знаменитых представителей этого направления истори-

© Духопельников В. М., 2017

ческой мысли актуален не только в связи с их юбилеями в этом году (250 лет Н.М. Карамзину и 200 лет Н.И. Костомарову). Безусловно, разница в пятьдесят лет выглядит как существенная при таком сравнении, но, все же, полагаем, что мы можем говорить и об общем историографическом контексте (имеется в виду как романтическая историография, так и те факторы, которые определили оценки творчества этих двух историков последующими поколениями ученых).

Исследователи, определяя вклад этих ученых в историческую науку стремились, прежде всего, выявить специфику их взглядов. В результате, в первом приближении, их творчество выглядит как разнонаправленное: в центре внимания Н.М. Карамзина пребывает власть, а у Н.И. Костомарова – народ. И все же, насколько они далеки друг от друга?

Попытаемся ответить на этот вопрос, сопоставляя труды самих историков, а также анализируя воспоминания современников и компетентные суждения исследователей их творчества.

Николай Михайлович Карамзин (1.XII.1766 – 22.V.1826) родился в дворянской семье. Уже в конце XVIII – начале XIX в. он стал известным писателем и публицистом, выступил как основатель и редактор «Московского журнала» (1791–1792) и «Вестника Европы» (1802–1803), приобрел популярность как автор ряда литературных произведений, основоположник русского сентиментализма. Во многом этому способствовало путешествие по Западной Европе в 1789–1790 гг., когда он окупился в интеллектуальную атмосферу, наэлектризованную идеями Великой Французской революции. Его деятельная натура, получив такой мощный импульс, готова была к реализации новаций и на российской почве. Но своим поприщем он видел не политику, а литературу. Н.М. Карамзин писал: «Гений живет во всех климатах, и в России также есть люди с дарованием. Они достаточно скромны, чтобы не оспаривать пальмы признания у французских или немецких литераторов, но, читая их бессмертные творения, они могут сказать себе: «И мы художники!» [6, с. 449]. Впрочем, уже в начале XIX в. Н.М. Карамзин заявил о себе не только как писатель, но как историк, своими историческими работами положив начало ново-

му этапу в развитии российской исторической науки. Очевидно, идея заняться изучением и написанием российской истории, как отмечает большинство исследователей, также возникла у него во время путешествия в Европу [5 и др.]. Об этом, собственно, свидетельствуют и его письма. Так, в письме из Парижа (май 1790 г.) он, ознакомившись с содержанием «Российской истории» Левека, пишет: «Больно, но должно по справедливости сказать, что у нас до сего времени нет хорошей Российской истории, то есть, писанной с философским умом, с критикою, с благородным красноречием. Тацит, Юм, Робертсон, Гиббон – вот образцы! Говорят, что наша история сама по себе менее других занимательна: не думаю; нужен только ум, вкус, талант. Можно выбрать, одушевить, раскрасить; и читатель удивится, как из Нестора, Никона и прочих могло выйти нечто привлекательное, сильное, достойное внимания не только Русских, но и чужестранцев... У нас был свой Карл Великий: Владимир; свой Людовик XI – Царь Иоанн; свой Кромвель – Годунов и ещё такой государь, которому нигде не было подобных: Петр Великий. Время их правления составляет важнейшие эпохи в нашей Истории, и даже в Истории человечества» [5, с. 252-253]. Из этих писем историка видно, что Карамзин не просто знакомился с достопримечательностями Европы, но стремился сравнивать то, что он видел, с российской действительностью. Это настроение можно заметить в следующем утверждении: «Когда Петр Великий разорвал занавес, скрывающий от наших глаз цивилизованные нации Европы и их успехи в искусствах, русский, униженный чувством своего несовершенства, но чувствовавший себя способным к просвещению, захотел подражать иностранцам во всем: как в образе жизни, так и в одежде, как в правах, так и в искусстве... наша поэзия и наша литература сделали отголоском и копией их поэзии и их литературы» [6, с. 450].

Значительное внимание в своих письмах Карамзин уделил описанию событий в революционном Париже и Лондоне. Ему прежде всего интересны общественные настроения. Так, в письме из Парижа, апрель 1790 года, Карамзин отмечает: «Не думайте однакож, чтобы вся нация участвовала в трагедии, которая играет ныне во Франции. Едва ли сотая часть действует; все другие смотрят, су-

дят, спорят, плачут или смеются, бьют в ладоши или освистывают, как в театре. Те, которым потерять нечего, дерзки как волки; те, которые всего могут лишиться, робки как зайцы; одни хотят все отнять, другие хотят спасти что-нибудь. Оборонительная война с наглым неприятелем редко бывает счастлива. История не кончилась; но по сие время Французское дворянство и духовенство кажутся худыми защитниками трона» [5, с. 226]. Позже Карамзин пронизательно запишет: «Аристократы, демократы, либералисты, сервилисты! Кто из вас может похвалиться искренностью? Вы все авгуры и боитесь заглянуть в глаза друг другу, чтобы не умереть со смеху. Аристократы, сервилисты хотят старого порядка: ибо он для них выгоден. Демократы, либералисты хотят нового беспорядка: ибо надеются им воспользоваться для своих личных выгод» [5, с. 194]. Но Н.М. Карамзин далек от того, чтобы объяснить все исключительно разгулом низменных страстей. Подводя итог своим впечатлениям о событиях во Франции, он запишет: «Французский народ прошел через все степени цивилизации, чтобы оказаться на той вершине, на которой он находится в настоящее время... Французская революция – одно из тех событий, которые определяют судьбы людей на много последующих веков» [6, с. 453–454].

Характеризуя литературную жизнь Англии, Н.М. Карамзин отметил, что именно Англия дала миру лучших романистов и историков: Ричардсона, Фильдинга, Робертсона, Юма, Гиббона. Они «вливали в Историю привлекательность любопытнейшего романа, умным расположением действий, живописью приключений и характеров, мыслями и слогом» [5, с. 369]. Одновременно Карамзин не преминул обратить внимание на быт и досуг англичан, в том числе сравнив их с другими европейскими народами: «Британцы хвалятся тем, что могут досыта дурачиться, не давая никому отчета о своих фантазиях. Уступим это преимущество, друзья мои, и скажем себе в утешение: если в Англии позволено *дурачиться*, у нас не запрещено *умничать*; а последнее не редко бывает смешнее первого... Наконец – есть ли бы одним словом надлежало означить народное свойство Англичан – я назвал бы их угрюмыми, так как Французов легкомысленными, Итальянцев – коварными. Видеть Англию очень приятно; обычаи народа, успехи просвещения

и всех искусств достойны примечания, и занимают ум ваш... Я и в другой раз приехал бы с удовольствием в Англию, но выеду из неё без сожаления» [5, с. 384]. В последнем письме путешественника можно увидеть как результат соответствующей аналитической работы ума, так и программу собственных действий: «Я видел главные народы Европы, их нравы, обычаи, оттенки характеров, происходящие от разницы климатов, степени просвещения и в особенности, формы правления... Я хочу быть полезным моей родине; я хочу быть достойным уважения публики... я могу этого добиться, трудясь на поприще лучшего из искусств – искусства слова источника стольких наслаждений для тонких душ, столь заполняющего пустоту жизни» [6, с. 456].

Как известно, главным трудом Н.М. Карамзина стала «История государства Российского». Уже название этого произведения позволяет многим нашим современникам видеть в авторе апологета самодержавия, утверждать, что в основе повествования все та же династическая история. Однако, если вчитаться в текст самого Карамзина, то мы увидим, как много внимания уделено народу. Уже в предисловии он написал: «История в некотором смысле есть священная книга народов: главная, необходимая; зеркало их бытия и деятельности; скрижаль откровений и правил; завет предков к потомству; дополнение, изъяснение настоящего и пример будущего». В другом месте он отметил: «Всякая история, даже и не искусно писанная, бывает приятна, как говорит Плиний, – тем более отечественная... Мы все граждане, в Европе и в Индии, в Мексике и в Абиссинии, личность каждого тесно связана с отечеством: любим его, значит любим себя... Всемирная история великими воспоминаниями украшает мир для ума, а российская украшает отечество, где живем и чувствуем» [4, с. IX–X]. Тот же подход проявляет Н.М. Карамзин, анализируя состояние своей страны: «Не надо быть русским – надобно только мыслить, чтобы с любопытством читать предания народа, который смелостью и мужеством снискал господство над девятою частью мира, открыл страны, никому дотоле не известные, внес их в общую систему географии, истории и просветил божественною верою, без насилия, без злодейств, употребленных другими ревнителями христианства в Европе и Америке, но единственно примером лучшего» [4, с. XII].

Творчество Н.М. Карамзина получило неоднозначные оценки историков, публицистов, писателей как при жизни историка, так и у последующих поколений. При этом каждый из авторов видел по-своему значение «Истории государства российского».

А.С. Пушкин по поводу выхода в свет «Истории» писал: «Появление сей книги в феврале 1818 года наделало много шума и произвело сильное впечатление. 3000 экземпляров разошлись в один месяц (чего никак не ожидал и сам Карамзин) – пример единственный в нашей земле... Древняя Россия, казалось, найдена Карамзиным, как Америка Колумбом. Несколько времени ни о чем другом не говорили... У нас никто не в состоянии исследовать огромное создание Карамзина... Ноты (документы) «Русской истории» свидетельствуют обширную ученость Карамзина... «Наша словесность с гордостью может выставить перед Европой Историю Карамзина, несколько Од Державина, несколько басен Крылова» [23, с. 463]. В ответ на критические замечания на труд Карамзина А.С. Пушкин писал: «Он рассказывал со всею верностью историка, он везде ссылался на источники (более 6500 сносок), чего же более требовать от него? Повторяю, что История Государства Российского есть создание не только великого писателя, но и подвиг честного человека» [23, с. 413]. В статье «О народном воспитании» А.С. Пушкин снова подчеркнул, что «Историю Русскую должно будет преподавать по Карамзину. История Государства Российского есть произведение не только великого писателя, но и подвиг честного человека» [22, с. 311–312].

В.Г. Белинский, в свою очередь, отмечал роль Н.М. Карамзина как «первооткрывателя» российской истории: «Везде и во всем Карамзин является не только преобразователем, но и начинателем, творцом. Сама «История Государства Российского» – это важнейший труд его есть не что иное, как начало первых оснований, камень здания, исторического изучения исторических трудов в России... Без Карамзина русские не знали бы истории своего отечества... «История Государства Российского» творение великое... «Карамзин был великий гений и его творения вечны и равно свежи для настоящего и будущего, как они были для прошедшего» [1, с. 207–208].

Для Н.И. Костомарова имело значение то, как Карамзин показывал роль личности и типичные черты российского деспотизма. В частности, упоминая личность Ивана Грозного, подчеркнул: «Карамзин именно на этой части русской истории показал всю силу своего таланта более, чем на всякой другой, и с замечательной верностью угадал характер этой личности» [12, с. 5].

Достаточно критично, хотя и не без похвалы, охарактеризовал творчество Карамзина В.О. Ключевский: «Карамзин смотрит на исторические явления, как смотрит зритель на то, что происходит на театральной сцене... Герои Карамзина действуют в пустом пространстве, без декораций, не имея ни исторической почвы под ногами, ни народной среды вокруг себя... Он не объяснил? не обобщил, а живописал, морализировал и любовался, хотел сделать из истории России не похвальное слово русскому народу, как Ломоносов, а героическую эпопею русской доблести и славы... Конечно, он много помог русским людям лучше понимать свое прошлое; но ещё больше он заставил их любить его. В этом главная заслуга его труда перед русским обществом и главный недостаток его перед исторической русской наукой» [8, с. 488–489].

Для С.Ф. Платонова, возможно, большее значение имело то, что у Карамзина соотношение России и Европы основывается на убеждении в единстве развития человечества: «В произведениях своих Карамзин вовсе упразднил вековое противоположение Руси и Европы как различных и непримиримых миров; он мыслил Россию как одну из европейских стран и русский народ как одну из равнокачественных с прочими нациями... Карамзин не устранил от культурной жизни свой народ. Он признавал за ним право на моральное равенство в братской семье европейских народов. Как человек, так и народ, – писал он – начинает всегда подражанием, но должен со временем быть сам собой, чтобы сказать: я существую нравственно» [21, с. 8–9].

В советской историографии, при характеристике творчества Карамзина, непременно отмечалось, что историю народа он посвящал царю. Так, в «Очерках истории исторической науки в СССР» читаем: «Основная идея «Истории государства Российского» заключалась в том, что Россия как в прошлом, так и в настоящем держалась

и держится на самодержавии. По мнению Карамзина, движущей силой русского исторического процесса всегда выступала самодержавная власть... Его «История государства Российского» имела строго официальное, можно сказать, служебное назначение» [19, с. 278].

Таковы главные оценки одного из зачинателей романтической историографии в России. В них можно увидеть как спектр мнений, так и определенную эволюцию оценок. Очевидно, что многое зависело от того, кто и когда высказал такие мнения.

Николай Иванович Костомаров (16.V.1817 – 7.IV.1885) также родился в дворянской семье, хотя его мать была из крепостных. Традиционно считается, что Костомаров, в отличие от историков «государственной» школы, считал, что двигателем развития является народ. Действительно, Н.И. Костомаров в ходе такой полемики писал: «Нет ничего ошибочнее и поверхностнее взгляда тех историков, которые, не вдаваясь в исходы явлений, без дальних рассуждений, готовы приписывать все, совершенное в монархическом государстве, сидевшим тогда на престоле государям, довольствуясь, как будто только тем, что их именами производились все дела» [12, с. 7]. Аналогичное мнение можно найти в его автобиографии: «От чего это во всех историях толкуют о выдающихся государственных деятелях, иногда о законах и учреждениях, но как будто пренебрегают жизнью народной массы? Бедный мужик, земледелец, труженик, как будто не существует для истории; отчего история не говорит нам ничего о его быте, о его духовной жизни, о его чувствованиях, способе проявлений его радостей и печалей? Скоро я пришел к убеждению, что историю нужно изучать не только по мертвым летописям и запискам, а и в живом народе. ... [начать] с изучения своего русского народа; а так как я жил тогда в Малороссии, то и начать с его малорусской ветви» [16, с. 446].

Костомаров одним из первых осознанно поставил в центр украинской истории жизнь простого народа: «История скользила только по дворцам да армиям, нацией признавались только привилегированные классы, и никто не желал нужным знать, как говорит, чувствует, действует, живет народная масса» [13, с. 569]. И, очевидно, это произошло еще в период его обучения в Харьковском универ-

ситете. После окончания университета Н.И. Костомаров уехал в г. Острогжск. Здесь он поступил на службу в Кинбурнский драгунский полк, однако большую часть времени проводил, занимаясь историей. В городском архиве уездного суда сохранилось много документов казачьего полка с момента его основания. К их изучению и приступил молодой историк. Позже Костомаров запишет: «История сделалась для меня любимым до страсти предметом» [16, с. 446]. Н.И. Костомаров, возвратившись осенью 1837 г. в Харьков, принялся с жадностью изучать всю имевшуюся в то время в Харькове литературу о местной истории, обратил внимание на устное народное творчество. В частности, малорусские песни поразили Костомарова своей неподдельной прелестью, укрепили его желание изучать украинскую народную поэзию. Костомаров писал: «Малорусские песни до того охватили все мое чувство и воображение, что в какой-нибудь месяц я уже знал многие из них наизусть» [16, с. 447]. Николай Иванович в 1839 г., под впечатлением украинских песен, а также статей, опубликованных в фольклорно-историческом сборнике «Запорожская старина», который издавал И. И. Срезневский, опубликовал сборник своих стихов «Українські балади» и пьесу «Сава Чалый» [16]. В 1841 г. вышел из печати второй поэтический сборник «Вітка» [10].

В конце 1840 г. Н.И. Костомаров приступил к написанию первой исторической работы. Ею стала магистерская диссертация «О причинах и характере унии в Западной России» [16, с. 453–455]. Как известно, министр народного просвещения граф С. С. Уваров запретил защиту и предписал уничтожить все экземпляры диссертации [16, с. 457]. Мы можем предположить, что диссертация действительно содержала некоторые спорные на тот момент утверждения и погрешности. Н.И. Костомаров вспоминал, что в тот период «О прошедшей истории Малороссии, я имел сведения преимущественно по Бантышу-Каменскому» и «Истории руссов» Конисского, источника, «весьма смутного» [16, с. 449]. Но, собранный материал не пропал даром. Очевидно, что часть его вошла в произведения «Князь Константин Константинович Острожский», «Киевский митрополит Петр Могила», «Епифаний Славинецкий, Симеон Полоцкий и их преемники» и, конечно же, «Южная Русь в конце XVI века» [14].

Министр разрешил Н.И. Костомарову писать и защищать новую работу, что тот и сделал. В 1844 г. он представил и защитил диссертацию на тему: «Об историческом значении русской народной поэзии». Украинский историк Ю. Пинчук подчеркнул, что «Это была первая на Украине диссертация историко-этнографического характера» [20, с. 38]. Консервативная профессура скептически отнеслась и к этой работе. Без восторга воспринял её и В.Г. Белинский. В «Отечественных записках» он писал: «Народная поэзия есть такой предмет, которым может заниматься только тот, кто не в состоянии, или не хочет заняться чем-нибудь дельнее» [16, с. 461]. Костомаров не соглашался с таким мнением. В работе «Об отношении русской истории к географии и этнографии», он подчеркивал: «история, занимаясь народом, имеет целью изложить движение народа».

Заметим, что он разрабатывал также сюжеты из истории России. Написанные в 60–70-х годах XIX столетия «Очерки торговли Московского государства в XVI–XVII столетиях», «Бунт Стеньки Разина», и, конечно же, «Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей» поставили Н.И. Костомарова в первый ряд историков России [12–16 и др.]. В этих работах он продолжал придерживаться своей основной линии. Так, во вступительной части своего курса истории России, полемизируя с М.П. Погодиным и другими историками по поводу Куликовской битвы, «Смутного» времени, начала единой державы на Руси, Костомаров подчеркивал: «народная духовная жизнь» является основой и объяснением «всякого политического события, поверка и суд всякого учреждения и закона» [11, с. I–XIV].

Такой подход красочного описания народной жизни вскоре станет восприниматься как само собою разумеющийся, хотя и не без доли иронии. В частности, уже В.О. Ключевский о творчестве Н.И. Костомарова писал так: «Русская история была для него музеем, наполненным коллекцией редких или обыкновенных предметов. Он равнодушно проходил мимо последних и останавливался перед первыми, долго и внимательно любясь ими... Через несколько времени читающая публика получала прекрасную монографию в одном или в двух томах и прочитывала её с наслаждением, отни-

мавшим всякую охоту спрашивать, как и из каких материалов эта привлекательная повесть... Мы говорим: пусть патентованные архивариусы лепят из архивной пыли настоящих Грозных, Богданов, Разиных – эти трудолюбивые, но мертвые слепки будут украшать археологические музеи, но нам нужны живые образы, и такие образы дает нам Костомаров. Все, что было драматичного в нашей истории, особенно в истории нашей юго-западной окраине, все это рассказано Костомаровым, и рассказано с непосредственным мастерством рассказчика, испытывающего глубокое удовольствие от своего собственного рассказа» [9, с. 177–178].

В советское время «народолюбство» Н.И. Костомарова получило весьма своеобразную оценку. Так, в «Очерках истории исторической науки в СССР» читаем: «Не следует, однако, переоценивать остроту тех разногласий, которые разделяли Костомарова и государственников. Их сближали общий страх перед народной революцией и общая установка на «реформу сверху». ... Костомаров вошел в историографию в первую очередь как выразитель взглядов и интересов зарождавшегося украинского буржуазно-помещичьего национализма» [20, с. 145–146].

Таким образом, можно констатировать, что в центре научных трудов и Карамзина, и Костомарова был народ, его судьбы. Оба ставили своей задачей вывести этого нового героя на сцену истории, сделать равноправным участником европейского и мирового исторического процесса. Но, безусловно, их работы имеют и принципиальные отличия. Для того, чтобы последние не стали основой для абсолютного противопоставления, следует учитывать специфику романтизма как такового. В частности, необходимо вспомнить, что уже давно романтизм, как широкое идейное течение, подразделяют на направления (консервативное, либеральное, демократическое). Классическим в этом плане выглядит пример Франции. Как известно, консервативное крыло представляют такие историки как Жозеф де Местр (1753–1821), Луи де Бональд (1754–1840), Франсуа Рене де Шатобриан (1768–1848) и др. Именно эти историки заложили основы нового (романтического) взгляда на историю. Либеральное течение, которое представлено именами Франсуа Гизо (1787–1874), Огюстена Тьерри (1795–1856),

Франсуа Минье (1796–1884), а также демократическое течение, представителем которого обычно называют Жюль Мишле (1798–1874), возникли несколько позже и символически объединяют следующее поколение историков. Нечто подобное происходило и в Российской империи. Первоначально романтизм предстал здесь также в своем консервативном варианте, и Н.М. Карамзин вполне соответствует этому этапу. Идейную позицию Н.И. Костомарова можно охарактеризовать так – между либеральным и демократическим течениями. К слову, как известно, Д. Антонович называл Костомарова «украинский Тьерри». На наш же взгляд, его скорее можно назвать «украинский Мишле». Соответственно, Карамзин и Костомаров являют собою (и хронологически, и идейно) своего рода полюса романтической историографии. Будучи яркими, самобытными личностями и мыслителями, каждый из них занимает свое особое место в историографии, но контекст может быть для них и общим – романтизм.

1. Белинский В. Г. Собрание сочинений : в 3-х т. – М., 1948. – Т. 3. – 677 с.
2. Богданов А. Послесловие к историческим монографиям и исследованиям Н. М. Карамзина / А. Богданов. – М., 1989. – С. 128–135
3. Карамзин Н.М. Записка о древней и новой России / Н. М. Карамзин. – СПб., 1914. – 133 с.
4. Карамзин Н. М. История Государства Российского : в 4-х кн. 12 т. / Н. М. Карамзин. – М., 1988. – Кн. 1. – Т. 1.
5. Карамзин Н. М. Письма русского путешественника / Н. М. Карамзин. – Л., 1984. – 716 с.
6. Карамзин Н. М. Письмо в «Зритель» о русской культуре / Н. М. Карамзин // Письма русского путешественника. – Л., 1988. – С. 449–456.
7. Карамзин Н. М. Повести и смесь : соч / Н. М. Карамзин. – СПб., 1848. – Т. 3. – 742 с.
8. Ключевский В. О. Н. М. Карамзин / В. О. Ключевский // Исторические портреты. – М., 1990. – С. 488–489.
9. Ключевский В. О. Н. И. Костомаров / В. О. Ключевский // Неопубликованные произведения. – М., 1983. – С. 177–178.

10. Костомаров Н. И. Ветка / Н. И. Костомаров. – Х., – 1840. – 88 с.
11. Костомаров Н. И. Вступительная лекция в курсе русской истории / Н. И. Костомаров // Собрание сочинений. Т. 29. – С. I–XIV.
12. Костомаров Н. И. Исторические монографии и исторические исследования / Н. И. Костомаров. – М., 1989. – 229 с.
13. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей (репринтное издание) / Н. И. Костомаров : в 3 т. – М., 1990. – Т. 1. – 737 с.
14. Костомаров Н. И. Сава Чалый / Н. И. Костомаров. – Х., 1839. – 114 с.
15. Костомаров Н. И. Украинские баллады / Н. И. Костомаров. – Х., 1839. – 42 с.
16. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров. – К., 1989. – 735 с.
17. Лотман Ю. М. Сотворение Карамзина. – М., 1987. – 336 с.
18. Неизданные сочинения и переписка Николая Михайловича Карамзина. – СПб., 1862. – 357 с.
19. Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1955. – Т. 1.
20. Пинчук Ю. Исторические взгляды Н. И. Костомарова. Критический очерк / Ю. Пинчук. – К., 1984. – 213 с.
21. Платонов С. Ф. Н. М. Карамзин / С. Ф. Платонов. – СПб., 1912. – 23 с.
22. Пушкин А. С. О народном воспитании / А. С. Пушкин // Собрание сочинение : в 10 т. – М., 1978. – Т. 7. – С. 311–312.
23. Пушкин А. С. Опровержение на критику / А. С. Пушкин // Сочинения : в 3 т. – М. – Т. 3. – С. 463.
24. Шмидт С. О. Н. М. Карамзин и его «История государства Российского» / С. О. Шмидт // Карамзин Н. М. История государства Российского. – М., 1990. – С. 324–365.

Духопельников В.М. М.М. Карамзін та М.І. Костомаров: два історики в одному контексті

У статті в порівняльному плані розглядається творчість М. М. Карамзіна та М. І. Костомарова. Стверджується, що в центрі уваги цих істориків був народ, його доля. Це дає підставу і того, і іншого відносити до романтичної історіографії. Тим часом, слід враховувати, що романтизм не являв собою однорідну ідейну течію, а також еволюціонував з плином часу. Відповідно, висловлено думку про те, що Карамзін і Костомаров представляють собою (і хронологічно, і ідейно) свого роду полюси романтичної історіографії.

Ключові слова: М. М. Карамзін, М. І. Костомаров, історіографія, романтизм.

Dukhopelnikov V.M. M. M. Karamzin and M. I. Kostomarov: Two Historians in the Same Context

The article compares the work of N. M. Karamzin and N. I. Kostomarov. It is argued that the people and their destinies were the focus of these historians' attention. It gives grounds to identify both of them as representatives of romantic historiography. However, it should be borne in mind that romanticism did not constitute a homogeneous ideological trend. Rather, it involves over time. Accordingly, the view was put forward that Karamzin and Kostomarov represented (in chronological and ideological sense) a kind of opposing poles of romantic historiography.

Keywords: N. M. Karamzin, N. I. Kostomarov, historiography, romanticism.

П. В. Еремеев

«ЯВЛЕНИЕ НОВОЕ, ЧУЖДОЕ СТАРОЙ РУСИ»: СПЕЦИФИКА ОСВЕЩЕНИЯ Н. И. КОСТОМАРОВЫМ ИСТОРИИ СТАРООБРЯДЧЕСТВА

В статье предпринята попытка выяснить, насколько оригинальными для своего времени были взгляды Н.И. Костомарова на сущность и значение старообрядчества. Прослежена связь идей историка относительно староверия с ранее высказанными взглядами И.С. Аксакова и А.П. Щапова. Анализируется влияние общественно-политических и религиозных убеждений Н.И. Костомарова, его методологических подходов на оценки старообрядчества. Показано, что во взглядах Н.И. Костомарова на раскол проявилась достаточно типичная для XIX века ориентализация народа.

Ключевые слова: Н. И. Костомаров, старообрядчество, историография, И.С. Аксаков, А.П. Щапов, романтизм, ориентализм, внутренняя колонизация.

История старообрядчества не была основной сферой научных интересов Николая Ивановича Костомарова. Тем не менее, историк неоднократно обращался к данной проблематике. Взгляды Николая Ивановича на феномен староверия отразились в его статье «Церковно-историческая критика в XVII веке» [17] и книге «Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей» (главы о патриархе Никоне, Юрие Крижаниче, Фёдоре Алексеевиче, царевне Софье, Епифании Славинецком, Симеоне Полоцком и их приемниках, Димитрие Ростовском) [19, с. 136–184, 318–441] и, конечно, в его работе «История раскола у раскольников», который был впервые издан в «Вестнике Европы» за 1871 г., а затем несколько раз переиздавался [15].

Последняя из названных работ Н.И. Костомарова широко известна среди специалистов по истории старообрядчества, на неё часто ссылаются в соответствующих исследованиях [См., напр.:

14, с. 116; 25, с. 24–25]. Взгляды историка на раскол оказали определённое влияние на деятелей литературы и искусства. Так, во многом под влиянием Н. И. Костомарова М.П. Мусоргский приступил к подготовке либретто оперы «Хованщина», Д.Л. Мордовцев писал достаточно известные исторические повести и романы [22, с. 10]. Тем не менее, историографических исследований, в которых рассматривается изучение Костомаровым старообрядчества, немного. Единственной специальной работой, посвящённой данной проблематике, является статья петербургского исследователя В.В. Молзинского «Николай Иванович Костомаров и его концепция старообрядчества» [22].

Нами предпринята попытка выяснить, насколько оригинальными были взгляды Николая Ивановича Костомарова на старообрядчество, в какой мере они были связаны с его общими методологическими подходами, общественно-политическими, религиозными взглядами, как современные Н.И. Костомарову процессы изучения старообрядчества повлияли на его понимание феномена «староверия».

Заинтересованность Н.И. Костомарова историей старообрядчества вполне объяснима. Прежде всего, Николай Иванович всегда живо интересовался историей религии: его первая диссертация была посвящена унии 1596 г., истории Церкви посвящён ряд других научных трудов историка [21, с. 302–303, 333, 343–344]. В своей автобиографии Н.И. Костомаров отмечает, что впервые близко познакомился со старообрядцами в саратовской ссылке, где губернатор поручил ему заведование секретным столом, в котором производились преимущественно дела, связанные с расколом. Причём, как отмечает Н.И. Костомаров, работа, связанная со староверием, была ему «весьма любопытна» [18, с. 210].

Кроме того, в 1850–1860-е гг. в российской публицистике история и современное авторам состояние старообрядчества активно обсуждались, что было связано с общей либерализацией интеллектуальной жизни того периода [3, с. 16–24].

В этих условиях Костомаров и написал свою знаменитую «Историю раскола у раскольников» [15]. Данная работа посвящена анализу сочинения начала XIX в. «Хронологическое ядро

старообрядческой церкви», написанного старообрядцем Поморского согласия Павлом Любопытным. При этом анализ сочинения Павла Любопытного Н.И. Костомаров предваряет достаточно обширным экскурсом в историю староверия, своими рассуждениями о сущности и значении данного религиозного движения. Кроме того, анализируя взгляды Павла Любопытного, Костомаров постоянно высказывает свою точку зрения по тому или иному вопросу, касающемуся староверия в целом. Как отмечал в своей «Автобиографии» сам Н.И. Костомаров, главной задачей его работы «История раскола у раскольников» было «объяснить культурное значение великорусского раскола в духовной жизни русского народа» [18, с. 396-397].

Основная идея, которую аргументирует Н.И. Костомаров в своей работе, – взгляд на раскол как фактор умственного прогресса. Исследователь отмечал: «Потребность удерживать то, что прежде многие века стояло твёрдо... эта потребность, явившись на свет, вызвала вслед за собой такие духовные нужды, которые вводили русский народ в чуждую ему до того времени область мысленного труда... Мы не согласимся с мнением, распространенным у нас издавна и сделавшимся, так сказать, ходячим, будто раскол есть старая Русь. Нет, раскол – явление новое, чуждое старой Руси. Раскольник не похож на старинного русского человека; гораздо более походит на него православный простолюдин. Раскольник гонялся за стариною, старался как бы точно держаться старины, – но он обольщался; раскол был явлением новой, а не древней жизни. В старинной Руси народ мало думал о религии, мало интересовался ею – раскольник же только и думал о религии, на ней сосредоточивался весь интерес его духовной жизни; в старинной Руси обряд был мертвою формою и исполнялся плохо – раскольник искал в нем смысла и старался исполнять его сколько возможно свято и точно; в старинной Руси знание грамоты было редкостью – раскольник читал и пытался создать себе учение; в старинной Руси господствовало отсутствие мысли и невозмутимое подчинение авторитету властвующих – раскольник любил мыслить, спорить, раскольник не успокоил себя мыслию, что если приказано сверху так-то верить, так-то молиться, то, стало быть, так и следует» [15,

с. 291–292]. Ту же мысль, но более кратко, Н.И. Костомаров сформулировал и в труде «Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей», указывая: «возникшая борьба между церковью и расколом распространяла грамотность пуще школы» [19, с. 334].

Попробуем выяснить, в какой мере данная идея Н.И. Костомарова была оригинальной? С.Г. Пушкарёв в работе «Историография Русской Православной Церкви» отмечал, что именно Н. И. Костомаров был первым, кто «решительно отказывается от обычного взгляда, который видит в расколе только слепую любовь к старине, бессмысленную привязанность к букве, умственную неподвижность, невежественную враждебность к просвещению», показал, что в старообрядчестве русский народ проявил «своеобразную деятельность в области мысли и убеждения» [23].

По мнению В.В. Молзинского на идею Н.И. Костомарова о старообрядчестве как факторе умственной жизни и духовного развития русского крестьянства повлияло усвоение историком славянофильских идей [22, с. 8–9]. Аргументируя данную точку зрения В.В. Молзинский ссылается на работу И.С. Аксакова «Краткая записка о странниках и бегунах», которая была написана в 1852 г. и впервые опубликована в журнале «Русский архив» в 1866 г. [2]

В этой статье И.С. Аксаков, рассуждая о причинах развития старообрядчества, пишет: «в расширении пределов раскола участвует потребность умственной деятельности. Действительно, дичась просвещения, проповедуемого правительством, или вовсе лишённые возможности просвещаться свободно и безбоязненно, крестьяне, одаренные духовными талантами и жаждущие приложить свои силы к трудам умственным, при недоверии к обществу, правительству и духовенству, большею частою обращаются в раскол, представляющий им обширное поле для деятельности. Они покидают места своего жительства и бегут к раскольникам, в леса и пустыни, где находят особого рода общества людей ученых, то есть начитанных, обширные библиотеки, читателей, издателей, переписчиков и все пособия для свободного общения мысли и слова» [2].

Однако у Ивана Аксакова потребность в умственной деятельности – лишь одна из причин распространения раскола. Мыслитель отмечает, что стремление к своего рода интеллектуальной

деятельности часто приводила простолюдина в раскол. Но сам по себе раскол у И.С. Аксакова не становится фактором умственного прогресса. Об этом свидетельствуют и его письма. В частности, в письме от 17 июня 1849 г. И.С. Аксаков, характеризуя бессарабское старообрядчество, отмечает: «Сорвавшись с якоря православной церкви, раскол стал блуждать так, как заблуждается вообще человеческий ум в делах веры, если он предоставлен самому себе; старина их – предания о Федьке Косом или т<ому> подобные» [1]. В другом письме, написанном в апреле 1852 г. после посещения старообрядческого Рогожского кладбища, И.С. Аксаков замечает: «Если у раскола отнять фанатизм, строгость и чистоту нравственную и вообще характер гонимой церкви, то что же за ним останется? Или одна бессмысленная приверженность к обряду, или характер политический с отсутствием религиозного» [1]. Нет у И.С. Аксакова и характерного для Н.И. Костомарова акцентирования на расколе как принципиально новом для Руси явлении.

Также следует отметить, что на рубеже 1840–1850-х гг., когда была написана статья И.С. Аксакова «Краткая записка о странниках и бегунах», его взгляды были неопределёнными, поэтому нет достаточных оснований относить мыслителя к славянофилам [10, с. 235–240]. Взгляды И.С. Аксакова на старообрядчество также не были типичны для славянофильства. Вообще, если не считать И.С. Аксакова, славянофилы XIX в. не занимались специальным исследованием проблемы староверия, высказывая лишь отдельные суждения по данному вопросу [28]. При этом, характеризуя сущность раскола, ни И.В. Киреевский (в статье «О характере просвещения Европы и его отношение к просвещению России») [13, с. 63–65], ни А. С. Хомяков (в критическом разборе «По поводу статьи И.В. Киреевского») [26] не высказывали идей, изложенных в статье И. С. Аксакова.

Таким образом, позиция И.С. Аксакова могла в какой-то мере оказать влияние на Н.И. Костомарова. Тем более что Н.И. Костомаров был знаком с И.С. Аксаковым, между ними велась переписка [8, с. 21–29]. Но, во-первых, нельзя упускать из виду указанных выше отличий во взглядах на раскол двух мыслителей, во-вторых, идеи И.С. Аксакова относительно старообрядчества не были типичны

для славянофильства. Поэтому, даже признавая влияние взглядов И.С. Аксакова на Н.И. Костомарова, это влияние нельзя характеризовать как усвоение последним славянофильских идей.

Оценка Н.И. Костомаровым старообрядчества как фактора умственного прогресса куда в большей мере перекликается с идеями, высказанными в другой ранее изданной работе – труде А.П. Щапова «Земство и раскол» (1862) [30]. В ней, среди прочего, историк немало пишет о характере старообрядческой образованности, отмечая: «Раскол будил, вызывал своеобразную народную мыслительность... В то время как православный мужичёк мало думал, почти ничего не знал, не писал, не сочинял, мужички-раскольники работали мыслью, учили, писали, сочиняли... Раскол возвышал, поднимал нравственное человеческое достоинство мужичков наших, возводил их на степень учителей, наставников, писателей в то время, когда у них отнимали прежние права, продавали поодиночке отрывая от семейств» [30, с. 155].

Таким образом, почти за десять лет до появления работы Н.И. Костомарова «История раскола у раскольников» идея о староверии как факторе умственного прогресса были высказаны А.П. Щаповым. Трудно сказать, какие работы Афанасия Щапова читал Николай Костомаров, т.к. в его работе «История раскола у раскольников» нет ссылок и списка библиографии. Но он определенно был знаком с идеями А.П. Щапова, поскольку они широко обсуждались в образованном обществе того времени. В частности, рецензии на работы А.П. Щапова печатались в «Современнике», «Отечественных записках», «Русском вестнике» и других периодических изданиях [11; 20; 24; 27].

Новизна идей Н.И. Костомарова по сравнению с концепцией А.П. Щапова заключалась в том, что последний в труде «Русский раскол старообрядчества» (1859) достаточно высоко оценивал уровень благочестия в Киевской Руси, считая, что неправильные представления о значении неизменности обряда, характерные для раскола, стали появляться в Русской церкви после монгольского нашествия [29, с. 18–24]. В работе «Земство и раскол» А.П. Щапов сравнивает умственное развитие в старообрядчестве не столько с предшествующим расколу интеллектуальным состоянием России,

сколько с современными староверию казёнными, правительственными школами, основанными Петром Первым. При этом, по мнению А.П. Щапова, учение старообрядцев имело существенные преимущества. С точки зрения историка, старообрядческая грамотность хотя и «поддерживала суеверие, занимала народ пустыми религиозно-обрядовыми вопросами», тем не менее, была «живым народным учением, и многочисленные массы народа от всего сердца предавались ему» [30, с. 153]. Костомаров же умственный прогресс в староверии описывал как развитие по сравнению со всей предшествующей историей России: историк очень критично оценивал характер благочестия Руси не только в период, непосредственно предшествующий расколу, но и в более отдалённые эпохи, «пробегаая события, явления и строй духовной жизни русского народа в прежние времена» [15, с. 267]. По его мнению, раскол был «едва ли не единственным явлением, когда русский народ не в отдельных личностях, а в целых массах, без руководства и побуждения со стороны власти или лиц, стоящих на степени высшей по образованию, показал своеобразную деятельность в области мысли и убеждения» [15, с. 265]. Историк отмечал, что «русский мужик получал в расколе своего рода образование, выработал своего рода культуру, охотнее учился грамоте, кругозор его расширился... он мыслил, достигал того, что мог обобщать понятия, делать заключения» [15, с. 290].

По мнению А.П. Щапова, в старообрядчестве «сохранился, так сказать, окаменелый отколок древней России, выразилась русская народность XVII века» [29, с. I], в то время как у Н.И. Костомарова постоянно постулируется принципиальная для России новизна староверия.

Следует отметить, что в данном случае Костомаров предвосхитил тот путь, по которому в дальнейшем пошло изучение старообрядчества. Для него интеллектуальная ценность старообрядчества заключалась в том, что споры относительно обряда стали для староверов своеобразной гимнастикой ума, при том, что сами по себе дискуссии о сугубой аллилуии или о восьмиконечном кресте Н.И. Костомаров оценивал как нелепые [15, с. 290]. В соответствии с научными представлениями того времени, историк писал, что

троеперстие имело за собой все признаки древности [19, с. 145], а при столкновении с наукой раскол, как ему представлялось, тотчас оказывается несостоятельным [15, с. 293]. Однако к концу XIX в., после исследований Н.Ф. Каптерева и его полемики с Н.И. Субботиным, а также появления исследований Е.Е. Голубинского, стало понятно, что вопрос о древности двоеперстия и некоторых других характерных для староверия обрядов не так прост, как казалось ранее [6, с. 34–72, 197–223]. Уже в наше время Роберт Крамми показал, что в старообрядчестве с самого начала соединялась «высокая книжная культура» и совокупность народных верований и практик [35, р. 706]. Лидеры староверия (Аввакум, диакон Фёдор, Логгин и др.) не были простыми поборниками старины, как их представлял Костомаров [15, с. 275]. У них был свой взгляд на необходимые изменения в церкви (хотя они их воспринимали как возвращение к древнему благочестию) [35, р. 706]. В. В. Керов показал, что в среде старообрядчества достаточно рано сформировалась раннемодерная трудовая этика [12, с. 4–10]. Но сама постановка вопроса о наличии новизны в старообрядчестве – это заслуга, прежде всего, Н.И. Костомарова.

Попробуем понять, в какой мере постулирование Н.И. Костомаровым идеи о прогрессивном значении старообрядчества было связано с общественно-политической ситуацией середины XIX в., личными взглядами историка на общество и религию? Прежде всего, стоит учесть, что в середине XIX в. среди значительной части образованного российского общества растёт не просто заинтересованность, но и некоторая симпатия в отношении староверов как религиозной группы, гонимой со стороны власти. Историки и публицисты, обычно относимые к так называемому «революционно-демократическому направлению» (в т.ч. А. И. Герцен), начинают рассматривать староверие как возможного союзника в борьбе с царизмом (эти надежды оказались беспочвенными) [25, с. 318–327]. Конечно, Н.И. Костомарова начала 1870-х гг. трудно отнести к историкам революционно-демократического направления. Его взгляды скорее можно охарактеризовать как либеральные. В духе позднепросветительского рационализма Н.И. Костомаров был сторонником идей равенства и свободы личности, отстаивал

равноправие сословий и этнических групп [21, с. 171–172]. Вполне вероятно, это сыграло свою роль в формировании у Костомарова благожелательного интереса к угнетаемому старообрядчеству, что, в свою очередь, способствовало нахождению историком прогрессивных черт в старовойрии.

Следует также отметить, что хотя Н.И. Костомаров и был убеждённым православным христианином, он неоднократно указывал на необходимость честно обсуждать и исправлять те или иные недостатки в церковной жизни. Н.И. Костомаров весьма критично оценивал достоверность житий [15, с. 269], в первой диссертации «О причинах и характере унии в Западной России» указывал на низкое моральное состояние духовенства перед унией [21, с. 302–303], в ходе обсуждения современных проблем церковной жизни высказывался за гласное обличение имеющих место пороков в жизни духовенства [16]. Более того, взгляды Н.И. Костомарова на некоторые религиозные вопросы отличались от традиционных церковных представлений. Например, описывая воззрения Юрия Крижанича, Н.И. Костомаров пишет: «Крижанич уразумел, что вековой спор между восточной и западной церковью истекает не из самой религии, а из мирских политических причин... Вопрос о разделении церквей есть исключительно вопрос греков и римлян, а к славянам не должен относиться. Нечего им мешаться в чужую распрю. Пусть себе выдумывают церковное главенство и в Риме и в Царьграде, пусть патриарх с папой спорят за первенство, — славяне не должны из-за них чинить раздора между собой и защищать чужие привилегии, чужую верховную власть, а должны знать единое царство духовное, единую церковь, не имеющую рубежей, распространенную во всем свете» [19, с. 356]. Безусловно, подобные взгляды находились в противоречии с православной эkkлесиологией, согласно которой именно православная Церковь является истинной Церковью Христовой, тогда как отделившиеся от единства с ней христианские сообщества представляют собой ту или иную степень отпадения от церковной Полноты [9, с. 265–283]. Однако Н.И. Костомаров полностью солидаризировался с точкой зрения Юрия Крижанича, считая, что они «по своей высоте расходились с узкими воззрениями как сторонников римской

пропаганды, так и их противников» [19, с. 356]. Очевидно, такое мировосприятие также способствовало нахождению Н.И. Костомаровым некоторых позитивных черт в расколе, который, с точки зрения церковной традиции, был однозначным злом.

Ещё одной важной идеей, которую высказывал Н.И. Костомаров относительно старообрядчества, было понимание раскола как результата социального протеста. Историк писал: «Масса народа могла легко покориться реформе, потому что эта масса ничего не знала, что было прежде и не скоро бы распознала что сделалось вновь. Но вышло иное вот отчего: в духовенстве было раздражение против тогдашней духовной власти, в народе существовало недовольство управлением и вообще тогдашним порядком вещей... В народе нашлась значительная масса таких, которые готовы были пристать ко всему, что увеличивало, а тем более освещало их прежнее раздражение против власти вообще... Голос раскольников был как масло к огню» [15, с. 276–277]. Эта мысль не была оригинальной. Как и в случае с идеей об интеллектуальном значении раскола, в данном случае мы видим определённые идейные созвучия как с работами А.П. Шапова, так и И.С. Аксакова.

Автором теории о расколе как проявлении социального недовольства традиционно считают А.П. Шапова, который высказал эту идею в работе «Русский раскол старообрядства» (1859), затем – в труде «Земство и раскол (1862)» [29; 30]. Но ещё до А.П. Шапова идеи о социальной обусловленности раскола выдвигал И.С. Аксаков [2]. Вопрос о соотношении влияния трудов А.П. Шапова и И.С. Аксакова на взгляды Н.И. Костомарова относительно социальной сущности раскола нуждается в дальнейшей разработке. Обращает на себя внимание схожесть логики работ И.С. Аксакова и Н.И. Костомарова о расколе: это и утверждение, что насильственные меры только способствовали усилению раскола (впрочем, подобная точка зрения во второй половине XIX в. была очень распространена) [3, с. 16–24], и описание причин раскола. У Аксакова они выглядят следующим образом: «1) протест против современного порядка вещей; 2) отношение церкви к государству и, по мнению раскольников, казенный характер русской церкви; 3) отвращение от церкви, внушаемое народу духовенством; 4) потребность умственной

деятельности и брожение умов, не имеющих другого правильного способа к удовлетворению этой духовной потребности» [2]. Схожие мысли высказывал и Н.И. Костомаров [15, с. 280–281].

При этом интересно различие во взглядах Н. И. Костомарова и И.С. Аксакова на перспективы староверия. Аксаков, говоря о социальной сущности раскола, предрекал ему долгую судьбу: «я должен сознаться, что не вижу никаких мер, которые, при настоящем порядке вещей, могли бы ослабить значение раскола, как протеста, ибо протест подобного рода может быть уничтожен только отнятием повода к протесту» [2]. У Н.И. Костомарова взгляд другой: он уверен, что развитие просвещения и рост грамотности сведут староверие на нет: идея очень распространённая в то время. Историк писал: «Всё упразднится само собой и, быть может, уже недалеко то время, когда раскол сделается исключительно достоянием истории» [15, с. 326].

Таким образом, и постулирование Н.И. Костомаровым прогрессивных черт в расколе, и, особенно, взгляд на раскол как проявление социального протеста, пересекаются со схожими оценками, с одной стороны, И.С. Аксакова, с другой – А.П. Шапова. Следует отметить, что идея о старообрядчестве как проявлении социального протеста получила особую популярность среди исследователей, относимых к так называемому революционно-демократическому направлению исследования старообрядчества. При этом представляется необоснованным утверждение В.В. Молзинского о том, что «видение Костомаровым староверия в контексте социально-противогосударственных движений позволяет констатировать в мировоззрении учёного выраженные черты политического радикализма» [22, с. 7]. Тем более, что путь к преодолению раскола Н.И. Костомаров видел в простом распространении грамотности [15, с. 326]. Значит, по его мнению, во второй половине XIX в. более не оставалось социально-экономических предпосылок распространения старообрядчества. Это как раз противоречит взглядам на раскол историков так называемого революционно-демократического направления [5, с. 67–78].

В историографии по-разному решается вопрос о соотношении влияния романтизма и позитивизма на творчество Н.И. Костомарова [7, с. 68, 70–73, 81, 99, 194]. В целом, работа Н.И. Костомарова

ва «История раскола у раскольников» является достаточно ярким примером романтического историописания. Сам по себе выбор Н.И. Костомаровым объекта исследования отражает характерное для романтиков внимание к уникальному и самобытному в национальной истории. Интерес историка к расколу вполне вписывается в его общую методологическую установку на исследование развития народной духовной жизни, внутренней жизни народа, его понятий, верований, характера, симпатий и антипатий, движения его духовно-морального бытия. Подобное понимание задач исторической науки Н.И. Костомаровым скорее характеризует его как романтика [4, с. 246–247].

Вполне в духе романтизма, с его вниманием к источникам, считавшимися прежде не важными, было и осуществлённое Н.И. Костомаровым введение в научный оборот исторического произведения старообрядца Павла Любопытного. Народ в анализируемой работе становится коллективным героем, субъектом, который может показывать своеобразную деятельность, входить в новые для себя области, отыскивать путь и т.д. [15, с. 265, 325] Характеризуя раскол, Н.И. Костомаров, как и в других своих работах, представляет народное творчество имеющим надындивидуальный характер. Впрочем, у Н.И. Костомарова нет характерной для многих историков-романтиков идеализации и поэтизации средних веков. Как было отмечено выше, Н.И. Костомаров писал о «спящем мозге» старинного русского человека, его религиозной индифферентности, указывал на жестокость междоусобных войн как доказательство низкой религиозности русских [15, с. 268].

Важно отметить, что язык описания Н. И. Костомаровым народа и раскола (как проявления духовной жизни этого народа) носит ярко выраженные черты колониального дискурса с его ориентализацией народа. Как показал А.М. Эткинд, подобная ориентализация была характерной чертой понимания народа образованным обществом Российской империи и включала в себя конструирование образа народа как Другого, маркирование различий, которое так или иначе препятствует его перемешиванию, гибридизации, ассимиляции [33, с. 270, 282]. Народ был Другим и воспринимался как слитное, недифференцированное целое, на которое были на-

правлены главные пути российской колонизации: миссионерство, этнография и экзотические путешествия [32, с. 383]. При этом раскол был важнейшей из конструкций внутреннего ориентализма, одной из приписываемых народу сущностей, он ассоциировался с мечтательным детством и угрюмой юностью русского народа [31, с. 58–69].

Всё это в полной мере характерно и для описания старообрядчества Н.И. Костомаровым. Особенно бросается в глаза то, что историк уподобляет «мужиков» детям, и именно их детскостью объясняет появление и развитие раскола: «Предоставленный самому себе, отрезанный от течения общей человеческой образованности, народ русский не имел перед собой никакого другого материала, кроме того, что относилось к области религии, и по своему детскому, совсем непривычному к отвлечённостям способу мышления, естественно ухватился за внешнюю, обрядовую сторону» [15, с. 325]. Характеризуя личность старовера-поморца Павла Любопытного, Н.И. Костомаров пишет, что тот расхваливает собственную личность «как только может сделать мужик, который кое-чему научился, кое-что перенял из признаков образованности, но не усвоил приёмов хорошего воспитания и избаловался поклонением его дарованиям, уму и перу, воздаваемым в той среде, где он вращался» [15, с. 294]. При этом, по мнению Н.И. Костомарова, «поморский историк не доучился и не додумался до того, чтобы везде находить причины и связь явлений» [15, с. 298].

Тут мы видим явную аналогию с восприятием европейцами «дикарей» – «получертей, полудетей», как характеризовал их Киплинг. А. Эткинд отмечает, что сравнения русских с детьми, подлежащими воспитанию, и дикарями, подлежащими просвещению, шли из петровской эпохи и были очень распространены в XIX в. [33, с. 291]. Одновременно, предпринятое Н. И. Костомаровым сравнение «мужиков» с детьми вписывается в романтическую триаду молодость/зрелость/старость, используя которую историки-романтики, в том числе и Костомаров, считали возможным описывать историю народов [34].

При этом в полном соответствии с колониальным дискурсом Н.И. Костомаров видит в расколе объект просвещения со стороны власти и образованного общества, несущих, по ироничному вы-

ражению А. Эткинда, «бремя бритого человека» [33]. Отмечая, что в старообрядчестве умственная деятельность простолюдина активизировалась, показав (в том числе на примере сочинения Павла Любопытного), что постепенно среди раскольников растёт сознание отличия важности содержания и формы (для Н.И. Костомарова это – безусловный умственный прогресс), необходимости «правильного просвещения и заведения училищ», историк в конце своего произведения пишет: «правильная заботливость власти и просвещённого общества о народном образовании сделает ненужным и самый раскол и тот путь, который в нём народ сам себе отыскал для своего умственного и нравственного возвышения» [15, с. 326].

Таким образом, в основе воззрений Н.И. Костомарова на старообрядчество лежит понимание им этого явления как фактора интеллектуального развития народа. Отчасти подобная точка зрения перекликается с идеями, ранее высказанными И.С. Аксаковым. Однако в большей мере предложенная Н.И. Костомаровым оценка интеллектуального значения старообрядчества в жизни русского народа соответствует взглядам А.П. Щапова. Новизна подхода Н.И. Костомарова заключалась в акцентуации принципиальной новизны той интеллектуальной жизни простонародья, которая возникла в старообрядчестве. Взгляд Н.И. Костомарова на раскол как на частично прогрессивное явление был тесно связан со спецификой общественно-политических и религиозных воззрений историка, а также общим увлечением историей и современным положением старообрядчества в образованном обществе пореформенной России. Оценка Н.И. Костомаровым значения социального недовольства в распространении староверия также перекликается с ранее высказанными идеями И.С. Аксакова и А.П. Щапова. В целом, исследования Н.И. Костомаровым старообрядчества проводились в русле романтических традиций историописания. При этом описание Н.И. Костомаровым старообрядчества носит ярко выраженные черты колониального дискурса с его ориентализацией народа.

1. Аксаков И. С. Письма к родным (1849–1856) / И. С. Аксаков. – М., 1994. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://az.lib.ru/a/aksakow_i_s/text_0160.shtml
2. Аксаков И. С. Краткая записка о странниках или бегунах / И. С. Аксаков // Русский архив. – 1866. – № 4. – С. 627–644.
3. Асипова Н. В. Церковный раскол в общественном мнении России (конец 1850-х – 1860-е гг.) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук / Н. В. Асипова. – М., 2009.
4. Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.) / О. М. Богдашина. – 2-е вид., доп. та переробл. – Х., 2013.
5. Вишленкова Е. А. Историк в условиях демократического подъема 1850–1860-х гг. / Е. А. Вишленкова // Освободительное движение в России. Саратов, 2003. – Вып. 20. – С. 67–78.
6. Голубинский Е. Е. К нашей полемике со старообрядцами / Е. Е. Голубинский // Богословский вестник. – 1892. – Т. 1. – № 1. – С. 45–76; № 2. – С. 277–312; № 3. – С. 485–506; Т. 2. – № 4. – С. 34–72; № 5. – С. 197–223.
7. Гончар О. Т. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи / О. Т. Гончар. – К., 2017.
8. Емельянов Е. П. Национальный вопрос в переписке И. С. Аксакова и Н. И. Костомарова / Е. П. Емельянов // Научный диалог. – 2013 – № 6 (18) : История. Социология. Этнография. – С. 21–29.
9. Зайцев А. А. Границы Церкви / А. А. Зайцев // Православная энциклопедия. – Т. 12. – С. 265–283.
10. Каплин А. Д. Из истории русской религиозной мысли XIX в.: Славянофильская идея исторического развития России / А. Д. Каплин. – Харьков, 2000.
11. Карнович Е. П. Рец. на: Русский раскол старообрядчества, рассматриваемый в связи с внутренним состоянием Русской церкви и гражданственности в XVII веке и в первой половине XVIII : опыт исторического исследования о причинах происхождения русского раскола. Соч. А. Шапова / Е. П. Карнович // Отечественные записки. – 1859. – Т. 124. – № 5. – С. 1–29; № 6. – С. 77–94.
12. Керов В. В. Старообрядчество как конфессия раннесовременного типа и проблема «обрядоверия» / В. В. Керов // Старообрядчество: история, культура, современность. – 2007. – Вып. 12. – С. 4–10.

13. Киреевский И. В. О характере просвещения Европы и о его отношении к просвещению России: (Письмо к г. Е. Е. Комаровскому) / И. В. Киреевский. – М., 1852.
14. Кожурин К. Я. Культура русского старообрядчества (XVII – XX вв.). Часть вторая : учебное пособие / К. Я. Кожурин. – СПб., 2010.
15. Костомаров Н. И. История раскола у раскольников / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Раскол. Исторические монографии и исследования. (Серия «Актуальная история России»). – М., 1994. – С. 265–327.
16. Костомаров Н. И. По поводу мыслей светского человека о книге «Сельское Духовенство» / Н. И. Костомаров. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://az.lib.ru/k/kostomarov_n_i/text_1863_povodu_mysley.shtml
17. Костомаров Н. И. Церковно-историческая критика в XVII веке / Н. И. Костомаров // Н. И. Костомаров. Раскол. Исторические монографии и исследования. (Серия «Актуальная история России»). – М., 1994. – С. 239–264.
18. Костомаров Н. И. Автобиография Н. И. Костомарова. – М., 1922.
19. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей / Н. И. Костомаров. – 6-е изд. – Кн. 2: Господство Дома Романовых до вступления на престол Екатерины II. XVII-ое столетие. – СПб., 1912.
20. Лонгинов М. Н. Русское старообрядчество. Рец. на: Русский раскол старообрядчества, рассматриваемый в связи с внутренним состоянием Русской церкви и гражданственности в XVII веке и в первой половине XVIII : опыт исторического исследования о причинах происхождения русского раскола, соч. А. Шапова / М. Лонгинов // Русский вестник. – 1859. – Т. 21. № 5. – С. 38–43.
21. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості : Енцикл. довід. / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь ; вступ ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – К., 2005.
22. Молзинский В. В. Николай Иванович Костомаров и его концепция старообрядчества / В. В. Молзинский // Старообрядчество: история, культура, современность : материалы X Международной научной конференции 15-17 ноября 2011 г., г. Москва. – М., 2011. – Т. 2. – С. 5–12.
23. Пушкарёв С. Г. Историография Русской Православной Церкви / С. Г. Пушкарёв. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://krotov.info/libr_min/16_p/ush/karev_0.htm

24. Рец. на: Земство и раскол, А. Шапова. Выпуск первый. Спб., 1862; «Бегуны», А. Шапова («Время», 1862, октябрь и ноябрь) // Современник. – 1863. – № 3. – С. 110–122.
25. Таранец С. В. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII – начало XX века) / С. В. Таранец. – К., 2012. – Т. 1.
26. Хомяков А. С. По поводу статьи И.В. Киреевского «О характере просвещения Европы и о его отношении к просвещению России» / А. С. Хомяков // Алексей Степанович Хомяков. Полное собрание сочинений. Т. 1. Издание третье. Дополненное. – Москва. Университетская типография, на Страстном бульваре. 1900. – С. 197–263.
27. Что иногда открывается в либеральных фразах! Рец. на: Русский раскол старообрядчества, рассматриваемый в связи с внутренним состоянием Русской церкви и гражданственности в XVII веке и в первой половине XVIII: опыт исторического исследования о причинах происхождения русского раскола. А. Шапова // Современник. – 1859. – Т. 77. № 9. – С. 37–52.
28. Шахов М. О. Философские аспекты староверия [Электронный ресурс] / М. О. Шахов. – Режим доступа : <http://starajavera.narod.ru/>
29. Шапов А. П. Русский раскол старообрядчества, рассматриваемый в связи с внутренним состоянием Русской церкви и гражданственности в XVII веке и в первой половине XVIII: опыт исторического исследования о причинах происхождения русского раскола / А. П. Шапов. – Казань, 1859.
30. Шапов А. П. Земство и раскол / А. П. Шапов. – СПб., 1862.
31. Эткинд А. М. Секты, литература и революция / А. М. Эткинд. – М., 1998.
32. Эткинд А. М. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России / А. М. Эткинд. – М., 2013.
33. Эткинд А. М. Бремя бритого человека, или Внутренняя колонизация России / А. М. Эткинд // Ab imperio. – 2002. – № 1. – С. 265–298.
34. Ясь О. В. Историк і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч. / О. В. Ясь. – К., 2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/History/HistorianAndStyle.html>
35. Crummey R. Old Belief as Popular Religion: New Approaches / R. Crummey // Slavic Review. – 1993. – Vol. 52. No. 4. – Pp. 700–712.

Еремеев П. В. «Явище нове, чуже старій Русі»: специфіка висвітлення М. І. Костомаровим історії старообрядництва

У статті здійснена спроба з'ясувати наскільки оригінальними для свого часу були погляди М.І. Костомарова на сутність та значення старообрядництва. З'ясовано зв'язок ідей історика стосовно старовіря з поглядами І.С. Аксакова та П.П. Шапова, що висловлювалися раніше. Аналізується вплив суспільно-політичних та релігійних переконань М.І. Костомарова, його методологічних підходів на оцінки старообрядництва. Стверджується, що у поглядах М.І. Костомарова на розкол виявилася достатньо типова для XIX ст. орієнтація народу.

Ключові слова: М.І. Костомаров, старообрядництво, історіографія, І.С. Аксаков, П.П. Шапов, романтизм, орієнталізм, внутрішня колонізація.

Yeremieiev Pavlo. «A New and Strange Phenomenon for the Old Russia»: the Specificity of N. I. Kostomarov's Historic Coverage of the Old Belief

The article attempts to ascertain the originality of Nikolay Kostomarov's views on essence and value of the Old Belief. The paper traces the linkages between N. I. Kostomarov's position on the Old Belief and earlier expressed views of Ivan Aksakov and Afanasiy Shapov. The author analyzes the influence of social-political and religious beliefs as well as methodological approaches of Nilolay Kostomarov on the specificity of his Old Belief studies. It is shown that Kostomarov's views of the Old Belief are characterized by orientalizing of the folk, which was rather typical for the 19th century.

Keywords: N. I. Kostomarov, Old Belief, historiography, Ivan Aksakov, Afanasiy Shapov, Romanticism, Orientalism, internal colonization.

О.І. Журба

М.І. КОСТОМАРОВ У РЕПРЕЗЕНТАЦІЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ НАРАТИВІВ

Представлені основні способи включення творчості М.І. Костомарова в історію історичної науки. Визначено, що сучасний український історіографічний наратив залучає спадщину історика до конструювання історії національної історичної думки, не враховуючи загальноімперський історіографічний контекст. Водночас російські історіографи розглядають творчість М.І. Костомарова як продукт виключно імперського інтелектуального середовища. Зазначено, що можливі альтернативи історіографічних крайнощів закладені в потенціалі самої ідейної спадщини видатного історика.

Ключові слова: М.І. Костомаров, українська національна історіографія, федеративна концепція, регіональна історіографія, історіографічний наратив.

Ювілей М.І. Костомарова надав підстави і привід знову звернутися до його спадщини та її історіографічної оцінки. Таке завдання могло б стати предметом спеціальної уваги, особливо враховуючи те, що масштаби особистості і творчості історика постійно привертати і привертають до нього увагу дослідників вже більше як півтора століття, що створило міцну і безперервну історіографічну традицію, постійно породжуючи нові ретроспективні рефлексії, які нерідко потрапляють, в тому числі й завдяки полемічності й новаторському характеру текстів самого М.І. Костомарова, у полон ідеологічної боротьби та суспільного протистояння.

Історіографічний рейтинг ювіляра сприяв створенню ситуації щільного дослідницького простору в галузі костомарознавства з спеціальними монографічними дослідженнями, працями, де костомарівські сюжети вмонтовані в інші контексти, з археографічними публікаціями, і, навіть, із спеціальною енциклопедією [9–16].

© Журба О. І., 2017

В цьому друкованому різноманітті загальним місцем стала констатація демократичного, народницького, романтичного, поступового характеру спадщини М.І. Костомарова. Проте нюанси в оцінках її суспільної, ідеологічної та історіографічної спрямованості нерідко суттєво різняться. Не в останнє це визначено суттєвою еволюцією поглядів самого історика протягом довгого творчого життя, яка складно піддається «втискуванню» в остаточні оцінки і характеристики.

Так, Д.І. Дорошенко вважав, що «з погляду ясності державної національної традиції історіософія Костомарова була кроком назад в порівнянні хоча-б з «Історією Русів». Не зважаючи на те, що «монографії Костомарова дуже припали до смаку як української, так і російської публіки 60-70 років своїм народництвом, симпатіями до бунтарських рухів та їх провідників, ... з погляду розвитку української національної свідомості вони принесли певну шкоду, затемнивши ту ясну традицію державної відрубності, яка держалась ще в представників української історіографії початку ХІХ в.» [3, с. 103–104]. Натомість, Д.І. Багалій у своєму історіографічному нарисі солідаризувався із оцінками М.С. Грушевського, який «призначив» М.І. Костомарова «ідеологом революційного народництва», що займає почесне місце серед батьків і творців української і російської революції [1, с. 439]. Близькість ученого до революціонерів-демократів, «прогресивність» його історичних текстів напередодні проголошення незалежності України підкреслював В.О. Замлинський, наголошуючи на тому, що учений був «горячим сторонником дружбы русского и украинского народов, неоднократно подчеркивая неразрывность их судеб» [6, с. 653]. Сьогодні ж творчість М.І. Костомарова, як і сто років тому залучена до ілюстрації процесу українського національного відродження, як важлива складова його романтичного етапу [7; 8].

Не маючи претензій на фундаментальне дослідження процесу історіографічного освоєння проблеми, зверну увагу на декілька аспектів, що, на мій погляд, мають важливе значення для припинення «історіографічних війн» навколо постаті і творчості М.І. Костомарова, для нормалізації як процесу їх вивчення, так й історіографічної ситуації в цілому.

Насамперед зауважу, що, незважаючи на всі розбіжності, вітчизняна історіографія одностайна у визнанні М.І. Костомарова одним з батьків-засновників української історичної науки. Водночас серед них він займає особливе місце, зокрема й тому, що проблематика його творів торкається не лише українських етнічних теренів, а й, не меншою мірою, обширів великоросійської минувшини. Ця обставина створює додаткові підстави вважати його істориком, що органічно репрезентує як російську, так і українську історіографічну традицію.

Проте, в сучасних вітчизняних історіографічних наративах життя і творчість М.І. Костомарова жорстко й однозначно розглядається в контексті «українського національного відродження», в прокрустове ложе якого втискується й історіографічний процес в цілому [4]. Так, в сучасному підручнику з української історіографії, оцінюючи вплив «на формування професійних і моральних якостей молодих істориків» класиків української історичної науки, серед яких М.І. Костомаров в ієрархії поставлений на друге місце після М.О. Максимовича, відмічено, що вони залишили «неперевершені зразки чесного і самовідданого служіння Україні, історичній правді» [7, с. 17]. Заслугою ж самого М.І. Костомарова визнається те, що він «намагався поставити на тверду наукову основу, обґрунтувати ідею окремішності української нації, її права на власну державу, самобутності українського історичного процесу» [7, с. 187].

Що ж до напрямків і факторів еволюції історичних поглядів історика, то, на думку автора зазначеного підручника, вона відбувалася виключно «під впливом репресій супроти українського руху», що змусило «перейти від ідеї українського автономізму до ідеї слов'янської єдності, слов'янського федералізму», а після заслання М.І. Костомаров «став відверто сповідувати лояльність до політики царату щодо України, залишаючись противником монархії» [7, с. 187]. Залишаючи остронь змістовну суперечливість цих тверджень, зазначу, що в такій репрезентації складна і багатогранна постать М.І. Костомарова набуває характеристик виключно національного звучання, що суттєво спрощує уявлення про його суспільний і професійний світогляд.

Подібні підходи спираються на схеми українського історичного та історіографічного процесів початку ХХ ст., коли проблема їх сепарації від російського, польського та імперського набувала суспільно-політичного звучання. Такі конструкції, певною мірою, можна було б пояснити «дитячим віком» українського суспільного руху та його невід'ємної складової - історичної науки. Проте, як бачимо, дослідницька оптика з того часу не зазнала відчутних змін, орієнтуючись на спрощені наративні стратегії лінійних, телеологічних, ретроспективних та ідеологізованих репрезентацій.

Між тим, такий підхід призводить до того, що а) ігнорується доробок історика на полі велико- та загальноросійської історії, б) він, герметизуючись в «українському» просторі, вилучається з контексту імперського історіографічного та, ширше, інтелектуального процесу, в) фактично ігнорується розроблена М.І. Костомаровим федералістична концепція всеросійської історії, яка мала відношення не лише до історії українського народу, а й до проблеми співвідношення і взаємодії політичного центру руських земель та їх периферії взагалі, г) замикаючи історика лише в «українському» контексті, забувається ще один важливий феномен цієї постаті (М.І. Костомаров практично єдиний серед вітчизняних істориків, масштаби творчості якого виходили не лише за локальний рівень українського культурного простору, але й за межі імперської історіографії, набуваючи всеєвропейського звучання).

Між тим, поточні результати змагання української історіографії з російською щодо «привласнення» М.І. Костомарова виявляються не на користь першої. Якщо в 1994–1997 рр. у Москві було опубліковано 17 томів творів ученого під назвою «Исторические монографии и исследования» [12, с. 228], то на рахунок сучасної української історичної науки лише двотомник художніх творів та збірник невеликих історичних праць, які вийшли друком ще у 1990 р. [6] Це засвідчує вибірковість сучасних підходів до освоєння творчості видатного історика. За роки незалежності України питання про академічне перевидання наукової спадщини М.І. Костомарова в практичну площину навіть не ставилося. Пріоритетними на археографічному полі стали зібрання творів

М.С. Грушевського та Д.І. Яворницького, які «не заплямували» себе увагою до російської історії і безпроблемно репрезентують без сумніву «нашу» історичну науку.

Таким чином, замість складної, драматичної інтелектуальної біографії динамічного історика-мислителя, історика-пропагандиста/популяризатора, історика-археографа, суспільного діяча з притаманними йому особистісними параметрами, представленого в широкому контексті суспільної ситуації, ідейної боротьби, історичної думки Російської імперії, маємо спрощений каркас персонажа із ретроспективно заданими йому характеристиками.

З іншого боку, ставлення до М.І. Костомарова в російській фаховій історіографічній літературі також не може задовольняти, насамперед, через своєрідну імперську оптику, врахування якої так не вистачає сучасному українському історику та історіографу, що займається імперським періодом вітчизняного минулого.

У високопрофесійній монографії В.В. Боярченкова, яка присвячена концепціям істориків-федералістів середини XIX ст., М.І. Костомарову справедливо приділена значна увага, а у структурі праці – окремий підрозділ [2, с. 60–77]. Аналізуючи статтю «Мысли о федеративном начале в Древней Руси», що з'явилася у січневому номері часопису «Основа» за 1861 р., автор вказує на концептуальне визначення М.І. Костомаровим найважливішої ознаки федералізму: співіснування «единства и целосности земли с раздельностью частей со своеобразной жизнью в каждой из этих частей». На підтвердження цієї думки, як відомо, Микола Іванович, не просто наводив факт удільного дроблення Руської землі в XII ст., а вважав найважливішою причиною цього явища існування самобутніх руських народностей, які й визначали обшири політичних утворень. Як зазначає В.В. Боярченков, «Костомаров насчитывал шесть самостоятельных, хотя и родственных народностей в древней Руси, что не исключало в то же время деления внутри каждой из них... Эти народности он выводил из тех племен, что были упомянуты в самом начале Несторовой летописи» [2, с. 73]. Говорячи про можливість виділення всередині кожної з цих народностей «системы частей»,

М.І. Костомаров звертав увагу на те, що найскладнішою та система була саме для «южнорусской земли», яка включала «Русь полян, Полесье, Волинь, Подолье, Русь Червоную» [2, с. 73]. Модернізуючи костомарівську термінологію, можна було б вести мову про регіональні культурні та субкультурні ареали та їхні ієрархії, виводячи сучасні теоретичні побудови з федеративної концепції видатного історика.

Водночас російський історіограф не звернув увагу на той факт, що витоки етнічного федералізму М.І. Костомарова беруть початок з його наукової, літературної та громадської активності ще кінця 1830 -1840-х рр., яка призвела до переосмислення адміністративно-територіальної ідентичності інтелектуальної еліти Старої Малоросії (Гетьманщини) та Слобожанщини в категоріях етнічної єдності цих історичних зон з іншими етнічно спорідненими ареалами. Це й стало ґрунтом до конструювання на ментальній карті конкуруючих інтелектуальних етно-національних образів Нової Малоросії та України, які по різному розташовувались на просторах імперій і набували різного найменування саме в залежності від способу такого розташування. А тому та частина федеративної концепції М.І. Костомарова, що мала відношення до українських земель і була «нафантазована» ще в середині 1840-х рр. у колі кирило-мефодіївців, набувала особливого суспільного попиту і статусу, ставала не тільки ідейною основою для подальшого конструювання способів вирішення національного питання на українських землях імперії. Вона, в цілому, виявилася найбільш успішною історичною моделлю (залишається питання чому), яка ставала ґрунтом для реалізації її положень у суспільно-політичній практиці другої половини XIX – початку XX ст.

Тексту російського історіографа, на мою думку, бракує саме регіональної оптики, тобто розуміння того, що імперська історична думка, при всій її впливовості і можливостях, не лише нав'язувалася переферійному історичному мисленню, але й активно і плідно з ним взаємодіяла, поступово втрачаючи, з кінця XVIII ст., відносну ідеологічну і методологічну гомогенність.

Метод створення історичного, так само як й історіографічного, наративу з позицій домінуючого політичного центру, соціальної

чи ідеологічної групи й досі зберігає своє мобілізуюче значення, хоча й почав піддаватися корозії. Відповідно, у свій час (а подекуди й сьогодні) це відкривало широкі можливості для підвищення статусу регіональної історії, деякі варіанти якої згодом стали перетворюватися на мініатюрні копії імперської історії як історії гомогенного суспільства. В межах цього ревізійністського підходу до пануючих історичних наративів і домінуючих історіографічних дискурсів й досі відбувається актуалізація методологічного пафосу творчості великого історика. Останній не лише окреслював територіальні обшири етно-національної спільноти, створюючи таким чином предметний простір для власне українського історіописання, що народжувалося (а не відроджувалося) в другій половині XIX ст. [4; 5], його федеративна концепція інтерпретації загальноруської історії значною мірою визначила численні програми поземельних досліджень другої половини XIX - початку XX ст., а нині, вже переосмислена як методологія регіональної історії та культурологічної історіографії, може розглядатися як одна із вагомих альтернатив національному наративу.

1. Багалій Д.І. Нарис української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної / Д.І. Багалій // Багалій Д.І. Вибрані праці. – Х., 2001. – Т. 2. – 662 с.
2. Боярченков В.В. Историки-федералисты: Концепция местной истории в русской мысли 20 – 70-х годов XIX века / В.В. Боярченков. – СПб., 2005. – 256 с.
3. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії / Д.І. Дорошенко. – Прага, 1923. – 221 с.
4. Журба О.І. «Національне» та «регіональне» у модерних репрезентаціях історії українського історіописання / О.І. Журба // Український гуманітарний огляд. – 2013. – Вип. 18. – С. 9–50.
5. Журба О.І. Історіографічний процес другої половини XVIII – першої половини XIX ст. як передісторія українського історіописання / О.І. Журба // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. праць. – Л., 2006 – 2007. – Вип. 15 : Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 408–417.

6. Замлинский В.А. Николай Иванович Костомаров – историк / В.А. Замлинский // Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990. – С. 652–670.
7. Калакура Я.С. Українська історіографія. Курс лекцій / Я.С. Калакура. – К., 2012. – 512 с.
8. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І.І. Колесник. – К., 2000. – 256 с.
9. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості. Енциклопедичний довідник. – К., 2005. – 543 с.
10. Пінчук Ю.А. Исторические взгляды Н.И. Костомарова. Критический очерк / Ю.А. Пінчук. – К., 1984. – 190 с.
11. Пінчук Ю.А. Вибрані студії з костомарознавства / Ю.А. Пінчук. – К., 2012. – 608 с.
12. Пінчук Ю.А. Костомаров Микола Іванович / Ю.А. Пінчук // Енциклопедія історії України. – К., 2008. – Т.5. – С. 227–228.
13. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. 1817 – 1885 / Ю.А. Пінчук. – К.: Наук. думка, 1992. – 232 с.
14. Пінчук Ю.А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації / Ю.А. Пінчук. – К., 2009. – 306 с.
15. Энциклопедия жизни и творчества Н.И. Костомарова (1817–1885). – К. ; Донецк, 2001. – 568 с.
16. Ясь О.В. Историк і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті рр. XX ст.) / О.В. Ясь. – К., 2014. – Ч.1. – 587 с.

Журба О.І. Н.І. Костомаров в репрезентаціях українських історіографічних наративів

Представлены основные способы включения творчества Н.И. Костомарова в историю исторической науки. Определено, что современный украинский историографический нарратив привлекает наследие историка для конструирования истории национальной исторической мысли, не учитывая общеимперский историографический контекст. Вместе с тем, российские историографы рассматривают творчество

Н.И. Костомарова как продукт исключительно имперской интеллектуальной среды. Отмечено, что возможные альтернативы историографических крайностей заложены в потенциале самого идейного наследия выдающегося историка.

Ключевые слова: Н.И. Костомаров, украинская национальная историография, федеративная концепция, региональная историография, историографический нарратив.

Zhurba Oleh. N.I. Kostomarov in Representations of Ukrainian Historiographic Narratives

The article shows the main ways N.I. Kostomarov's scientific work is incorporated into history of historic science. The author states that contemporary Ukrainian historiographic narrative uses the heritage of the historian for constructing of the history of national historic thought, while ignoring general imperial historiographic context. At the same time, Russian historians of historic science see the work of Kostomarov as product of exclusively imperial intellectual surroundings. The author stresses that possible alternatives to historiographic extremes can be found in the potential of the very intellectual heritage of this outstanding historian.

Keywords: N.I. Kostomarov, Ukrainian national historiography, federative conception, regional historiography, historiographic narrative.

В. Ю. Іващенко

ДВІ АВТОБІОГРАФІЇ М.І. КОСТОМАРОВА: ПРОБЛЕМИ ДЕКОНСТРУКЦІЇ

У статті здійснюється порівняльний аналіз записів автобіографії М.І. Костомарова, зроблених Н.О. Білозерською та А.Л. Костомаровою, який дозволяє виявити їхні спільні риси (головні сюжетні лінії та більшість конкретних сюжетів, частково емоційне навантаження) та відмінності (хронологічні межі, обсяг текстів, наявність унікальних сюжетів та розбіжностей в описі емоційного стану мемуариста або конкретних деталей у спільних для двох автобіографій сюжетах, загальний характер розповідей, їхнє літературне оформлення), з'ясовуються фактори, які вплинули на організацію двох автобіографічних текстів, а також ступінь їхньої автентичності.

Ключові слова: автобіографія, М.І. Костомаров, літературний запис, порівняльний аналіз, соціальна природа пам'яті, помилки пам'яті.

Останнім часом феномен автобіографії привертає увагу багатьох дослідників. На зміну полярним поглядам щодо «правдивих біографій, які відкривають істину», або, навпаки, автобіографій, що розглядаються виключно як інтерпретації, приходять більш зважені підходи, згідно яким автодокументи є «нарративами про практики, що орієнтовані на сутнісну реальність та істину, де істина розглядається з унікальної позиції автора, який одночасно і є розповідачем, і розглядає себе в якості такого» [28]. Таким чином визнається реальність описуваних подій і, водночас, враховуються особливості текстуальної побудови автобіографій, що зумовлює відповідні методи роботи з автодокументами, увагу як до змісту, так і до форми розповіді.

Наразі відзначимо, що питання форми, зокрема жанрового розмаїття, автодокументальних текстів активно дискутується упродовж кількох десятиліть, що пов'язано, перш за все, із складноща-

ми при встановленні жанрових меж, які є достатньо рухливими. Обговорюючи різновиди мемуаристики, дослідники, серед іншого, не визначилися із розумінням природи літературного запису. Літературні записи мемуарів згадуються в багатьох класифікаціях поряд із спогадами (мемуарною оповіддю), автобіографіями, стенограмами та ін. [2, с. 363–364; 6, с. 37; 7, с. 51–52; 29, с. 57–64]. Проте в більшості випадків дослідники обмежуються вказівкою на незвичний спосіб фіксації тексту, тип літературного запису та вплив особи, яка записала текст, на зміст мемуарного джерела. Утім, форма джерела суттєво впливає на особливості тексту, тому дослідження специфіки літературного запису мемуарних джерел вимагає подальшого дослідження.

Цікаві спостереження можуть надати літературні записи автобіографії М.І. Костомарова, які були створені різними «співаторами» з невеликою різницею в часі. Перша «Автобиография», опублікована в часописі «Русская мысль» у 1885 р., була записана зі слів Миколи Івановича Н.О. Білозерською в 1869 р. [15] Другу «Автобиографию» вчений продиктував дружині, А.Л. Костомаровій, у 1875 р. Упродовж 1875–1881 рр. М.І. Костомаров доповнював та редагував свої спогади. Саме ця «Автобіографія» стала «канонічною» і неодноразово перевидавалася як повністю, так і зі скороченнями або окремими частинами [12–14; 16–18 та ін.]. Вперше в повному обсязі її було видано в 1922 р. в серії «Библиотека мемуаров» [11].

Видання відразу привернуло увагу дослідників, однак у нових суспільних умовах автобіографія М. І. Костомарова розглядалася, перш за все, з класових позицій [3]. У подальшому обидві автобіографії виступали як важливе джерело для дослідників життя та творчості М.І. Костомарова [4; 20; 27], хоча через те, що життєпис, записаний Н.О. Білозерською, не був переглянутий М.І. Костомаровим, сучасні автори не вважають його достатньо надійним і навіть схиляються до думки, що ця автобіографія «не може бути беззастережно зарахована до творів Костомарова» [20, с. 14]. Наразі спробуємо порівняти тексти двох «Автобіографій» та виявити розбіжності, які вони містять.

Запис автобіографії Н.О. Білозерської менший за обсягом, аніж запис А.Л. Костомарової, і являє собою суцільний текст, на відміну

від тексту другої «Автобіографія», який оформлений у 15 розділів.

У записі Н.О. Білозерської розповідь починається із зазначення дати та місця народження М.І. Костомарова, але перші «меморіальні» сюжети пов'язані із приїздом до Москви 15 серпня 1827 р. та навчанням в одному із московських пансіонів [15, кн. 5, с. 194]. Закінчується автобіографія подіями 1862 р. – друком твору «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. Новгород – Псков – Вятка» (СПб, 1863, т. 1–2) та початком роботи над працею «Смутное время Московского государства». Останній рядок лише вказує на подальші події, що залишилися поза межами тексту: «Зима 1862 року багатьом пам'ятна, оскільки це був час польського повстання» [15, кн. 6, с. 43].

У більшій за обсягом «Автобіографії» початок розповіді йде вглиб віків: автор розпочинає твір з історичного екскурсу щодо походження роду Костомарових. Далі він детально зупиняється на характеристиці постаті свого батька та особливостях свого домашнього виховання, і тільки після цього переходить до дитячих вражень від перебування в московському пансіоні [13, с. 426–429]. У цьому варіанті мемуарист доводить свою розповідь до 1877 р., коли він гостював на дачі О.Л. Боровиковського та здійснив подорож до Нарви [13, с. 650–651]. При цьому примітка, яка зроблена А.Л. Костомаровою біля назви останнього розділу, свідчить про плани М.І. Костомарова продовжити роботу над спогадами: «Це – позначений олівцем зміст, який передбачалося доповнити або змінити при продовженні тексту» [13, с. 637].

Подальший текстуальний аналіз дозволяє зробити висновок про співпадіння основних сюжетних ліній в обох автобіографіях, але, водночас, фіксує наявність різних за змістом сюжетів, а також в окремих випадках – значних, в інших – несуттєвих відмінностей в описі однакових сюжетів.

Так, у записі Н.О. Білозерської присутні сюжети про вступ після закінчення воронезької гімназії до Московського університету [15, кн. 5, с. 199–200], розгульний спосіб життя на молодших курсах Харківського університету та бійку з приказними [15, кн. 5, с. 200–201], конфлікт із правителем справ Дурасовим у Саратові [15, кн. 6, с. 21], історію любові до «вкрай екзальтованої» саратовської дівчи-

ни [15, кн. 6, с. 23], влаштування пожежі на саратовському кладовищі [15, кн. 6, с. 24], захоплення спіритизмом через «нудьгу та одноманітність провінційного життя» [15, кн. 6, с. 29]. Натомість у варіанті, записаному А.Л. Костомаровою, М. І. Костомаров відразу вступає до Харківського університету [13, с. 438], у перші роки навчання серйозно захоплюється античною історією, мовами, музикою та написанням віршів [13, с. 441]. Щодо вище зазначених саратовських сюжетів, у другому варіанті автобіографії вони також відсутні.

У цілому, запис автобіографії, підготовлений А.Л. Костомаровою, більш докладний та ґрунтовний. Окрім нових сюжетів: про знайомство із «Запорожской стариною» та вплив на мемуариста І.І. Срезневського [13, с. 447], гурток молодих людей, відданих ідеї відродження «малоросійської» мови та літератури [13, с. 453], харківський театр [13, с. 459], особливості викладання, студентський та професорський склад у Київському університеті [13, с. 476–479], основний зміст лекційного курсу в Петербурзі [13, с. 527], журнал «Основа» [13, с. 532], смерть Т.Г. Шевченка [13, с. 536] та ін., друга автобіографія містить історичні екскурси (про молокан, «єврейське питання»), путівні замітки (про закордонні подорожі та поїздки містами Російської імперії), гострі полемічні замітки (про нігілізм). Мемуарист детально описує свої літературні та наукові заняття, відкриваючи свою творчу лабораторію, дає розгорнуті характеристики людей, які оточували його на різних етапах життя.

Інколи в однакових за змістом сюжетах автор акцентує увагу на різних аспектах тієї чи іншої події. Так, описуючи своє перебування в московському пансіоні, у першому варіанті автобіографії М.І. Костомаров зазначає, що в ньому вбачали «надзвичайні музичні здібності» [15, кн. 5, с. 194], натомість у другій автобіографії робить акцент на своїй незграбності в танцях [13, с. 430].

У ряді випадків спостерігається неспівпадіння в окремих деталях. Зокрема, розповідаючи про свій перший приїзд до Москви та похід із батьком до театру, М.І. Костомаров схожим чином змальовує своє потрясіння від театральної постанови, в обох випадках згадує вистави «Фрейшютц» та «Князь-невидимка», але наводить різну інформацію щодо третьої вистави: у першій автобіографії, за

його згадкою, це була опера М. Міллера «Чортів млин», де на сцені з'являлися привід, чорти та ін. [15, кн. 5, с. 194], у другій – п'єса Й.-Ф. Шиллера «Підступність і любов», коли, дивлячись на схвилюваного батька, він також розплакався [13, с. 430].

Пояснюючи своє захоплення Малоросією, М. І. Костомаров по-різному показав його витоки. У варіанті, записаному Н.О. Білозерською, поштовх було надано творами М.В. Гоголя «Вечера на хуторі близ Диканьки» та «Тарас Бульба»: «Це було чи не перше пробудження того почуття до Малоросії, яке надало цілковитого нового напрямку моїй діяльності». Надалі було знайомство із виданнями малоросійських пісень М.О. Максимовича, творчістю Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, подорожі Харківщиною та Полтавщиною, вивчення мови та ін. [15, кн. 5, с. 202].

У варіанті, записаному А.Л. Костомаровою, «національний поворот» має раціональний характер і бере початок у науковій зацікавленості місцевою історією. Осмислюючи особливості сучасного йому історіописання, М.І. Костомаров прагне відійти від опису дій відомих діячів та зосередитися на історії «бідних мужиків, землеробів, працівників». Невдовзі він приходить до висновку, що історію слід вивчати не лише за «мертвими літописами та записками, а й у живому народі». На думку М.І. Костомарова, починати таке вивчення слід було з російського народу, а оскільки він жив у Малоросії, то «з його малоросійської гілки». У подальшому до цього додається емоційна складова, яка закріплює вибір ученого: «малоросійські пісні... [зібрані М.О. Максимовичем – В.І.] захопили всі мої почуття та уяву». Окрім етнографічних екскурсій та зусиль щодо вивчення малоросійської мови, у цьому варіанті «Автобіографії» М.І. Костомаров відзначає вплив І.І. Срезневського, домівка якого стала для Миколи Івановича «улюбленим місцем відпочинку та обміну думками» [13, с. 446–447].

Певні відмінності має також викладення сюжету, присвяченого Кирило-Мефодіївському братству. У першій «Автобіографії» М.І. Костомаров щиро зізнається, що саме йому належала ідея створення товариства, яке мало на меті «розповсюдження ідеї слов'янської взаємності та майбутньої федерації народів». Одним із основних завдань товариства «було вербувати у члени тільки

людей підготовлених, а ідеї розповсюджувати, де тільки можна». Зокрема, сам М.І. Костомаров, якого ідеї товариства «поглинули до фанатизму», поширював їх з кафедри серед студентів, у приватних розмовах серед професорів університету і навіть у духовній академії. За його згадкою, члени товариства, до яких мемуарист зарахував В.М. Білозерського, М.О. Гулака, О.О. Навроцького, Д.П. Пильчикова, О.В. Марковича, М.І. Савича, Т.Г. Шевченка, постійно збирались і мріяли про розростання товариства аж до арештів навесні 1847 р. [15, кн. 5, с. 210–212].

У другому варіанті «Автобіографії» М.І. Костомаров також згадує про дружні бесіди з М.О. Гулаком та В.М. Білозерським щодо «ідеї слов'янської взаємності», внаслідок яких з'явилася ідея створити товариство та назвати його на честь святих Кирила та Мефодія. М.І. Костомаров зізнався, що склав статут цього товариства та «невеликий твір про слов'янську федерацію», але відзначив, що «думка про заснування товариства незабаром була забута... хоча думка про слов'янську взаємність та слов'янську федерацію глибоко залишалась у всіх нас як заповітна в житті». М.І. Гулака, В. М. Білозерського, Т.Г. Шевченка, О.В. Марковича та Д.П. Пильчикова М.І. Костомаров називає «частими співрозмовниками». Одну із їхніх розмов про майбутню слов'янську федерацію і підслухав студент О.М. Петров, за доносом якого сталися арешти кирило-мефодіївців [13, с. 474–475, 479–480].

Крім того, у ряді випадків можна побачити певні хронологічні «зсуви». Так, емоційно насичений сюжет про зустріч М.І. Костомарова із Т.Г. Шевченком після їхнього повернення із заслання, що датується 1858 р. і в цілому співпадає за змістом, у першому варіанті «Автобіографії» відноситься мемуаристом до петербурзького періоду його життя (він йде після розповіді про прощання із саратовським суспільством та передую сюжету про затвердження М.І. Костомарова у званні професора Петербурзького університету), а в другому варіанті – до саратовського (після цієї зустрічі мемуарист повертається до Саратова, де працює в комітеті із покращення побуту селян, і тільки навесні 1859 р. остаточно переїжджає до Петербургу) [15, кн. 6, с. 32–33; 13, с. 521–523]. До речі, М.І. Костомаров взагалі не згадує про факт його обрання на посаду професора Казанського університету у квітні 1858 р. [27, с. 102].

Аналіз емоційно-чуттєвої тональності двох автобіографій показує співпадіння емоційного навантаження в описі багатьох сюжетів. Так, згадуючи своє перебування в московському пансіоні, М.І. Костомаров у першому варіанті «так сумував кілька місяців, що збирався втекти» [15, кн. 5, с. 194], у другому – постійно плакав, оскільки «до нестерпності важко мені було самотньому на чужині» [13, с. 430]. Описуючи своє прощання із нареченою після арешту напередодні весілля, М.І. Костомаров в обох варіантах підкреслює драматизм ситуації, дозволяючи читачам самим визначити його ступінь: «Яким було це прощання, кожен може собі уявити» [15, кн. 5, с. 210–212], «Сцена була надрична» [13, с. 481].

Водночас, у ряді випадків емоційний посыл сюжетів помітно різниться. Зокрема, згадуючи про вбивство батька, у першій «Автобіографії» М.І. Костомаров відмовляється від опису власних почуттів, тоді як у другій відкрито говорить про своє потрясіння: «Ось уже 47 років минуло з цього часу, але і тепер серце обливається кров'ю, коли я згадаю цю картину...» [15, кн. 5, с. 195; с. 431]. Також помітно відрізняється емоційне забарвлення розповіді про розрив стосунків із нареченою, А.Л. Крагельською. В «Автобіографії», створеній у співавторстві з дружиною (у дівочтві – А.Л. Крагельською), про цю подію згадується коротко і досить стримано: М.І. Костомаров розповідає про останню зустріч у приймальні коменданта Петропавлівської фортеці 14 червня 1847 р. та про записку нареченої, в якій вона «благала» його берегти здоров'я та сподіватися, після чого зауважує, що «надії наші не виправдалися – жодним чином не через її провину» [13, с. 486]. В «Автобіографії», продиктованій Н.О. Білозерській, М.І. Костомаров одним реченням згадав про «випадкову» зустріч у Петропавлівській фортеці, але детально описав остаточний розрив, який відбувся, коли він оселився в Саратові. Окремі вирази розповіді, хоча й опосередковано, але надають уявлення про емоційний стан М.І. Костомарова в цей час: зокрема, він говорить про «лайливий та зневажливий» лист від матері нареченої та «відчай» самої нареченої [15, кн. 5, с. 217; кн. 6, с. 22]. Взагалі, перша автобіографія виглядає більш емоційно насиченою і здебільшого зосереджена на конкретних подіях, тоді як у другій багато описів, міркувань та проявів само-

рефлексії, що не в останню чергу пов'язано із особливостями літературного оформлення текстів, які аналізуються.

Для «Автобіографії», записаної Н.О. Білозерською характерними є більша кількість діалогів (зокрема, відзначимо уявну розмову між батьком М.І. Костомарова та його вбивцями) та яскравих виразів на кшталт «незвичайні здібності», «любив до пристрасті», «місце еротичних сцен», «вимагав зубряшки» та ін. Натомість запису А.Л. Костомарової притаманні складносурядні речення, численні описи, що незважаючи на наявність епітетів, метафор, порівнянь, наближає текст до творів наукового характеру.

Отже, порівняння записів двох автобіографій М.І. Костомарова дозволило виявити як спільні риси (головні сюжетні лінії та більшість конкретних сюжетів, частково їхнє емоційне навантаження), так і відмінності (хронологічні межі, обсяг текстів, наявність унікальних сюжетів та розбіжностей в описі емоційного стану мемуариста або конкретних деталей у спільних для двох автобіографій сюжетах, загальний характер розповідей, їхнє літературне оформлення). Тож спробуємо з'ясувати фактори, які вплинули на організацію двох автобіографічних текстів, а також ступінь їхньої автентичності.

Окрім двох літературних записів автобіографії М.І. Костомарова, існує кілька варіантів автобіографій, складених ученим власноруч. Першу з них було написано на прохання редакції «Русского художественного листка» напередодні публічного диспуту про початок Русі між М. І. Костомаровим та М.П. Погодіним, що відбувся в березні 1860 р. Цю автобіографію було перевидано в 1891 р. на сторінках «Русской старины» [23]. Дві інших у вигляді біографій були включені до біографічних словників професорів Київського та Санкт-Петербурзького університетів [10, с. 225–228; 5].

Усі автобіографії написані від третьої особи, що певною мірою маскує їхнє авторство, вони є достатньо короткими (4–10 сторінок), і за виключенням першої, тяжіють до жанру службової автобіографії, коли автор зосереджується на основних подіях своєї професійної діяльності. Автобіографія, складена для «Русского художественного листка» також є достатньо короткою, однак містить ряд розгорнутих описів, які стосуються періоду

навчання М.І. Костомарова у воронезькій гімназії та Харківському університеті, початку етнографічних занять автора. Ця частина не суперечить літературним записам, про які йде мова, а за різкістю суджень наближається до варіанту «Автобіографії», записаної Н.О. Білозерською: директор воронезької гімназії називається «хабарником», викладацький склад Харківського університету, за виключенням М.М. Луніна, характеризується як «повна бездарність, відсталість та лінь» [23, с. 484–486]. Утім, київський і подальші періоди життя подаються вельми коротко, що унеможливляє подальший порівняльний аналіз. Так, події, пов'язані із арештом і засланням, Костомаров оминає, згадуючи одним реченням, що в 1846 р. він змушений був залишити кафедру російської історії в Київському університеті і «цілий рік прожив у Петербурзі, надзвичайно усамітнено, на Петербурзькій стороні, а з 1846 по 1856 рік жив безвиїзно в Саратові» [23, с. 488].

Дещо більше інформації надають спогади сучасників про М.І. Костомарова, які були свідками різних періодів його життя. Мемуарні згадки про Миколу Івановича залишили кілька десятків мемуаристів, серед них Н.О. Білозерська, Г.С. Вашкевич, В.П. Горленко, О.О. Корсун (Корсунов), А.Л. Костомарова, П.О. Куліш, Д.Л. Мордовцев, В.Д. Мордовцева-Александрова, І.У. Палімпсестов, К.Ф. Юнге та ін.

Аналіз відповідних текстів показав, що ряд сюжетів, наведених у варіанті Н.О. Білозерської і відсутніх у записі А.Л. Костомарової, підтверджуються спогадами сучасників М.І. Костомарова. Так, В. Мордовцева-Александрова згадує про довгочасне захоплення М.І. Костомарова «животним магнетизмом» чи «месмеризмом» та ряд проведених ним спіритичних сеансів [22, с. 74]. І.У. Палімпсестов підтвердив, що розрив М.І. Костомарова з нареченою відбувся в саратовський період і був вкрай важким для нього [25, с. 166 – 167].

Крім того, важливим для розуміння характеру літературних записів є історія їхнього створення та постаті «співавторів» автобіографій, які записали їх та підготували до друку.

Упродовж 1868 – 1874 рр. постійною помічницею М.І. Костомарова в науковій роботі була Н.О. Білозерська. У 1867 р. Н.О. Білозерська покинула чоловіка, і маючи на руках трьох малолітніх

дітей, гостро потребувала грошей. Вона почала заробляти репетиторством та за підтримки М.І. Костомарова – літературною діяльністю. Через рік, коли у М.І. Костомарова загострилася хвороба очей, він запросив Н.О. Білозерську допомагати йому: збирати матеріал у бібліотеках, робити виписки, читати вголос та писати під диктовку. Щодня, окрім великих свят, Н.О. Білозерська працювала у М.І. Костомарова з 10 години ранку до 11 години вечора за виключенням тих днів, коли він почувався недобре [1, № 6, с. 617, 619].

В один із таких днів 1869 р. замість роботи над черговою науковою працею, М.І. Костомаров продиктував Н.О. Білозерській свою «Автобіографію», «закінчивши її в декілька прийомів». За свідцтвом Н.О. Білозерської, М.І. Костомаров висловлював бажання написати спогади задовго до цього, щоб уникнути в подальшому «викривлення найголовніших фактів його життя». Н.О. Білозерська відмовляла М.І. Костомарова від цієї роботи, вважаючи її передчасною, оскільки поєднувала з нею думку про можливу смерть ученого [1, № 6, с. 619]. Утім, М.І. Костомаров не змінив свого наміру: з великим піднесенням він прочитав «живу, талановиту лекцію», яку Н.О. Білозерська сумлінно записала [15, кн. 5, с. 192–193].

За схожих обставин, але з іншим настроєм, створювалась друга «Автобіографія», яку записала А.Л. Костомарова. Як відомо, драматична історія кохання та шлюбу «Аліни та Костомарова» навіть стала основою для художніх творів [26]. У даному разі зазначимо, що й одруження М.І. Костомарова та А.Л. Кисіль (у дівочтві Крагельської) відбулося за трагічних обставин. У 1875 р. М.І. Костомаров захворів на тиф, у ті ж дні він втратив матір. Усі турботи про М.І. Костомарова взяла на себе А.Л. Кисіль. Коли стан Миколи Івановича покращився, вона перевезла хворого до свого маєтку в с. Дідівці поблизу Прилук, де невдовзі М.І. Костомаров та А.Л. Кисіль обвінчалися.

А.Л. Костомарова стала секретарем чоловіка: за його вказівками розшукувала та переписувала необхідні для роботи історика матеріали, цілими годинами читала чоловікові, писала під його диктовку [22, с. 83]. Першою спільною роботою подружжя стала робота над «Автобіографією» М.І. Костомарова. Про історію цієї

співпраці дружина історика розповіла в передмові до неповного (1890 р.) та повного (1922 р.) видань автобіографії: «На початку 1875 р. Микола Іванович був тяжко хворий на тиф... Одужував він повільно, зір його погіршився зовсім. Розбитий душевно і фізично, він повинен був підкоритися припису лікарів, які під загрозою сліпоти заборонили йому наукову діяльність... Такий вирок лікарів ще більше пригнічував моральний стан Миколи Івановича... У цей час один з приятелів порадив Миколі Івановичу продиктувати впродовж літа свою біографію. «Але хіба можливо писати чи диктувати про себе цілі місяці і кому потрібна його біографія?» – говорив Микола Іванович... Проте, як не важко було писати про себе, він був змушений узятися за це завдання для того, щоб «вбити час» [14, с. I–III].

Після повернення до активної наукової діяльності М.І. Костомаров кілька разів вносив доповнення до «Автобіографії», утім, ця робота була епізодичною і припинилася в 1881 р., коли він зробив незначні поправки та написав на першій сторінці власноручну посвяту дружині, після чого звернувся з проханням прибрати цю роботу назавжди [14, с. III].

Можна стверджувати, що обидві літераторки відповідально поставилися до своєї роботи. У випадку із записом А.Л. Костомарової це підтверджують «незначні поправки» з боку М.І. Костомарова. Запис, зроблений Н.О. Білозерською, М.І. Костомаров не проглядав, але ставлення останньої до тексту спогадів у повній мірі висвітлено в передмові до публікації «Автобіографії» та її власних спогадах.

Незважаючи на те, що М.І. Костомаров завжди диктував з надзвичайною швидкістю, Н. О. Білозерська, за власним зізнанням, напружувала усі зусилля, аби «точно схопити слова». У подальшому, при підготовці спогадів до публікації, вона «якнайточніше» намагалася передати усе сказане М.І. Костомаровим. З тексту були вилучені лише окремі місця, які торкалися «приватного інтимного життя ще живих людей». Власні коментарі Н.О. Білозерська подала у вигляді приміток [1, № 6, с. 618; 15, кн. 5, с. 192–193].

Опосередковано на невтручання літераторок у зміст спогадів вказують особливості тексту. На думку сучасних дослідників, жіночі спогади відрізняються від чоловічих, принаймні у трьох ас-

пектах: особливостях досвіду (через різні соціальні ролі, норми поведінки, функції та способи самореалізації чоловіків і жінок), пам'яті (жіночі спогади структуровані навколо значущих особистих та сімейних подій, відтворюють деталі повсякденного життя, емоційно насичені, тоді як чоловічі містять більше фактів та ін.) та мовної репрезентації (існування так званого «гендерлекту», використання жінками в більшому обсязі прямої мови, діалогів емоційно-забарвленої лексики та ін.) [8, с. 11–13]. До речі, власноручні спогади А.Л. Костомарової та Н.О. Білозерської помітно відрізняються від записів автобіографії М.І. Костомарова, у тому числі, особливостями мовної репрезентації [1; 19]. Відповідно, є підстави стверджувати, що втручання літераторок у текст обмежувалося виключно їх редагуванням, а саме необхідністю перевести акустичний варіант спогадів у письмовий. Так, за згадкою Н.О. Білозерської, працюючи в «Русской старине» вона, серед іншого, «сповідувала старих»: записувала автобіографію зі слів оповідача, потім «давала їй лад» і, нарешті, готувала для публікації [1, № 6, с. 934].

Водночас, не слід забувати про діалогічність процесу створення мемуарних записів, що безпосередньо впливає на процес пригадування [29, с. 62]. Навіть за умови абсолютної пасивності особи, яка записує спогади, сама її присутність орієнтує мемуариста на певний комплекс тем та сюжетів. Цим, зокрема, можна пояснити відсутність сюжетів «любовного» характеру у спогадах, продиктованих М.І. Костомаровим дружині.

Крім того, на думку сучасних психологів, соціальна природа автобіографічної пам'яті виявляється не лише в постійній комунікативній взаємодії з іншими людьми, але й і з самим собою, що призводить до «переінтерпретацій її змістів, пов'язаних з актуальним станом суб'єкту» [24, с. 182]. При цьому відзначимо, що Н.О. Білозерська вказувала на схильність М.І. Костомарова до різких змін настрою: «Він зображав історичних осіб і описував події такими, якими вони дійсно уявлялися йому в даний момент... Так само М. Ів. ставився до фактів справжнього життя і судив про них завжди щиро, але надто часто під впливом безпосереднього впливу та хвилинного настрою надавав їм певного забарвлення, не сором-

лячись протиріччями, що витікали з цього. Таким чином нерідко траплялося, що у проміжку кількох днів він одним казав одне, іншим абсолютно протилежне...». Н.О. Білозерська вбачала у цьому не хитрість або відсутність твердих переконань, а прояв художньої натури [1, № 6, с. 621 – 622].

Можливо, саме цим можна пояснити ряд відмінностей у двох автобіографіях. Вище згадувалося, що перша автобіографія починається із розповіді про навчання в московському пансіоні та короткої, хоча і емоційної розповіді про вбивство батька, тоді як у другій автобіографії автор детально зупиняється на особливостях домашньої освіти та постаті батька. Та ж Н.О. Білозерська відзначила, що М.І. Костомаров у приватних розмовах із роздратуванням згадував про «деспотичне вільнодумство» батька. Саме тому, на її думку, оповідач уникнув у своїй автобіографії розповіді про раннє дитинство [1, № 6, с. 621–623]. Друга автобіографія, складена в той час, коли М.І. Костомаров щойно втратив матір, містить відповідний сюжет, в якому мемуарист віддає шану «старовинному вільнодумцю», який поводився із своїми селянами «ласкаво і гуманно», усвідомлюючи необхідність звільнення селян від кріпацтва, а всі батьківські «витівки» пояснює невмінням «утримувати пориви запальності». Хоча, водночас, автор не уникає іронії, зазначаючи, що «селяни в його [батьківському. – В.І.] маєтку були малоруси і туго піддавалися вольтеріанській школі» [13, с. 427–428]. До речі, проявом «деспотизму лібералів», від якого М.І. Костомаров потерпав в дитинстві, він вважав події, пов'язані з одним із найдраматичніших епізодів свого життя – звільненням із Петербурзького університету [15, кн. 6, с. 41].

Нарешті, не слід забувати про можливі помилки пам'яті. Сам М.І. Костомаров говорив про свою «щасливу пам'ять» [13, с. 429]. На його надзвичайну пам'ять також звертали увагу усі, хто близько знав ученого [9, 245; 19, № 7, с. 48; 22, с. 87]. І.І. Палімпсестов відзначав, що під час дружніх зустрічей у Саратові М.І. Костомаров читав напам'ять свого «Богдана Хмельницького» [25, с. 159].

Проте можна зустріти й свідчення про те, що при роботі над автобіографіями помилки пам'яті мали місце. Так, у листі А.Л. Косто-

марової, наведеному у спогадах Д.Л. Мордовцева, саме цим пояснюється поява в першому варіанті автобіографії М.І. Костомарова сюжету про його вступ до Московського університету в 1833 р. У наведеному Д.Л. Мордовцевим листі А.Л. Костомарової від 7 жовтня 1877 р. зазначається: «Сьогодні за обідом у Патрикеева він [М.І. Костомаров – В.І.] мені каже: «а таки я переплутав у біографії; ти права: спочатку я вступив до Харківського університету і закінчив його зі ступенем кандидата; опісля вступив у драгуни, і вже після драгунської служби мені захотілося знову слухати лекції – харківські мене не задовольнили, і я, зі ступенем кандидата, поїхав до Москви і записався вільно слухаючим студентом...»» [21, 1885, № 12, с. 648–649].

Також у передмові до другої автобіографії А.Л. Костомарова зазначає, що для того, щоб не нервувати мемуариста пригадуванням імен або місць подій, йому було запропоновано позначати знаками питання місця, де були сумніви в точності, а згодом віднайти необхідну інформацію. Ці знаки, дійсно, ставилися, але в подальшому так і не були уточнені і залишилися навіть при публікації: у відомостях про маєток С.М. Костомара в Ковельському повіті та про друк віршів «До Мар'ї Потоцький» і «Аглае-Чесме» в «Молодыку» [14, с. 1, 35].

З особливостями пригадування може бути пов'язаний і загальний характер розповіді. Характеризуючи події власного минулого, мемуарист може відтворювати «яскраві» (так звані «живі картини»), «важливі», «переломні» та «характерні» події (інтерпретація події через саморефлексію) [24, с. 182]. Вочевидь, що у варіанті, записаному Н.О. Білозерською переважають «яскраві» та «переламні» події, тоді як у записі А.Л. Костомарової «яскраві» події поступаються всім іншим типам, зокрема, помітно зростає авторська саморефлексія.

Таким чином, порівняння тексту двох записів автобіографії М.І. Костомарова дозволяє не лише поглянути на автобіографію як певний конструкт, особливості якого пов'язані з історією створення мемуарного тексту та постатями його творців, у даному випадку – мемуариста та літераторів, але й пояснити присутні в цих

текстах розбіжності, не вдаючись до категорій «більш достовірний» та «менш достовірний». Крім того, критичне прочитання автобіографічних текстів переконливо свідчить, що обидва варіанти є творами М.І. Костомарова і можуть бути однаково цінними для більш глибокого розуміння внутрішнього світу історика.

1. Белозерская Н. А. Николай Иванович Костомаров, 1857 – 1875 гг. / Н.А. Белозерская // Русская старина. – 1886. – № 3. – С. 609–636; № 5. – С. 327–338; № 6. – С. 615–654.
2. Войцехівська І. Мемуаристика // Спеціальні історичні дисципліни : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. Н. Войцехівська, В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – К., 2008. – С. 359–366.
3. Гермайзе О. М. Костомаров в світлі автобіографії / О. Гермайзе // Україна. – 1925. Кн. 3. – С. 79–87.
4. Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи / О. Гончар. – Київ, 2017. – 274 с.
5. Григорьев В. В. Императорский Санкт-Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования / В.В. Григорьев. – СПб, 1870. – 432, 96, СХХІІ с.
6. Деревнина Л. И. О термине «мемуары» и классификации мемуарных источников: (Историография вопроса) / Л.И. Деревнина // Вопросы архивоведения. – 1963. – № 4. – С. 32–38.
7. Житомирская С. В. Вопросы научного описания рукописных мемуарных источников / С.В. Житомирская // Археографический ежегодник за 1976 год. – М., 1977. – С. 41–59.
8. Кісь О. Гендерні аспекти практики усної історичної досліджень: особливості жіночого досвіду, пам'яті і нарації / О. Кісь // Суспільні зміни і поворотні моменти: макророзвідки крізь призму автобіографічної розповіді : матеріали між нар. наук. конф., м. Львів, 25–26 вересня 2014 р. – Львів, 2014. – С. 11–41.

9. Корсунов А. А. Н. И. Костомаров / А.А. Корсунов // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 т. Т. 1 / укл. : Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадеєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов ; вступ. стаття В. І. Іващенко ; наук. ред. С. І. Посохов. – Харків, 2008. – С. 241–255.
10. Костомаров Николай Иванович // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Святого Владимира (1834 – 1884) / сост. и издан под. ред. В. С. Иконникова. – Киев, 1884. – С. 283–297.
11. Костомаров Н. И. Автобиография / под ред. В. Котельникова. – М., 1922. – [2], VIII, 440, [1] с. (Библиотека мемуаров).
12. Костомаров Н. И. Автобиография // Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина / сост., ист.-биогр. очерк и коммент. Ю. А. Пинчука. – К., 1992. – С. 77–328.
13. Костомаров Н. И. Автобиография / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / сост. и ист.-биогр. очерк В. А. Замлинского ; примеч. И. Л. Бутича. – К., 1989. – С. 425–651.
14. Костомаров Н. И. Автобиография / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Литературное наследие. – СПб., 1890. – С. 1–217.
15. Костомаров Н. И. Автобиография / Н. И. Костомаров // Русская мысль. – 1885. – Кн. 5. – С. 190–223; Кн. 6. – С. 20–54.
16. Костомаров Н. И. Из «Автобиографии» // Соловьев И. М. Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников. – СПб., 1914. – Вып. 1 : Университеты до эпохи шестидесятых годов. – С. 153–155.
17. Костомаров Н. И. Из воспоминаний: (Арест, заключение, ссылка) / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. – 1910. – № 4. – С. 76–87.
18. Костомаров Н. И. Неизданная глава из автобиографии / Н. И. Костомаров // Голос минувшего. – 1917. – № 5–6. – С. 249–266.
19. Костомарова А. Л. Николай Иванович Костомаров: Из воспоминаний / А. Л. Костомарова // Вестник Европы. – 1910. – № 6. – С. 195–209; № 7. – С. 43–66; № 8. – С. 45–75; № 9. – С. 94–125.
20. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості : енцикл. довід. / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь ; вст. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – Київ, 2005. – 543 с.

21. Мордовцев Д. Л. Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875 – 1885 / Д.Л. Мордовцев // Русская старина. – 1885. – № 12. – С. 636–662; 1886. – № 2. – С. 323–360.
22. Мордовцева-Александрова В. Микола Іванович Костомаров і його приятелі: (Дещо з споминів) / В. Мордовцева-Александрова // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 69–98.
23. Николай Иванович Костомаров в 1817 – 1860 гг. // Русская старина. – 1891. – № 2. – С. 483–490.
24. Нуркова В. В. Свершенное продолжается: Психология автобиографической памяти личности / В. В. Нуркова. – М., 2000. – 320 с.
25. Палимпсестов И. И. Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове / И. И. Палимпсестов // Русское обозрение. – 1895. – Т. 34. – № 7. – С. 155–190.
26. Петров (Домотович) В. Аліна й М. Костомаров. До історії їх життєвих взаємин / В. Домонтович. – Харків, 1929. – 192 с.
27. Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров / Ю. А. Пінчук. – Київ, 1992. – 232 с.
28. Руус Й. П. Контекст, аутентичність, референціальність, рефлексивність: назад к основам автобіографії / Й. П. Руус // Биографический метод в изучении постсоциалистических обществ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://cirs.ru/publications/biograficheskyy-metod-v-izuchenii-postsotsialisticheskikh-obschestv/> (дата обращения 31.09.2017)
29. Тартаковский А. Г. 1812 год и русская мемуаристика: Опыт источниковедческого изучения / А. Г. Тартаковский. – М., 1980. – 310 с.

Ивашченко В. Ю. Две автобиографии Н. И. Костомарова: проблемы деконструкции

В статье дается сравнительный анализ записей автобиографии Н. И. Костомарова, сделанных Н. А. Белозерской и А. Л. Костомаровой, позволяющий выявить их общие черты (основные сюжетные линии и большинство конкретных сюжетов, частично эмоциональная нагрузка) и отличия (хронологические рамки, объем текстов, наличие уникальных сюжетов и расхождений в описании эмоционального состояния мемуариста или конкретных деталей в общих для двух автобиографий сюжетах, характер рассказов, их литературное оформление), выясняются факторы, которые повлияли на организацию двух автобиографических текстов, а также степень их аутентичности.

Ключевые слова: автобиография, Н. И. Костомаров, литературная запись, сравнительный анализ, социальная природа памяти, ошибки памяти.

Ivashchenko V. Two Autobiographies of N. Kostomarov: Problems of Deconstruction

The article gives a comparative analysis of N. Kostomarov's autobiography records made by N. Belozerskaya and A. Kostomarova, which makes it possible to reveal their common features (main storylines and most specific subjects, partly the emotional load) and differences (chronological frames, the volume of texts, the existence of unique stories and discrepancies in describing the emotional state of the memoirist or specific details in the subjects common to the two autobiographies, the nature of the stories, their literary design), factors that influenced the organization of two autobiographical texts, as well as the degree of their authenticity are identified.

Keywords: autobiography, N. Kostomarov, literary record, comparative analysis, social nature of memory, memory errors.

Ю. А. Кісельова

**ЕМОЦІЙНИЙ ВИМІР
АВТОБІОГРАФІЇ М.І. КОСТОМАРОВА**

Стаття присвячена дослідженню «емоційної навісності» автобіографії М.І. Костомарова (1875 р.). Автор намагається довести гіпотезу, що використання тих чи інших емотивів чи навісності відсутності згадки певних емоцій у тексті слугували засобом конструювання автобіографії як професійного заповіту автора. «Емоційний менеджмент», репрезентований у автобіографії, корелюючи з науковими чеснотами та етичними імперативами, дозволив акцентувати увагу на науковому значенні творчої діяльності М.І. Костомарова. З іншого боку, він надавав можливість протистояти тиску зовнішніх емоційних режимів та створювати простір «емоційної свободи» в межах тогочасної реальності для висловлювання певних суспільно-політичних ідей автора.

Ключові слова: М.І. Костомаров, емотив, емоційна навісність, професорська культура, емоційна навігація.

У науці утвердилася думка про цінність автобіографій як втілення особистого досвіду, стратегії самопрезентації та самовиправдовування автора, коли «основним критерієм оцінки автобіографії є не фактуальна правда, а суб'єктивна істина» [2, с. 35]. При цьому нарративна природа автобіографічних текстів надає можливість ставити питання про мотивацію та конструювання автором власного образу, що відбувається як на рівні відбору подій та побудови сюжету, так і на рівні оцінок та реакцій автора на обставини його життя.

У статті робиться спроба проаналізувати автобіографію М.І. Костомарова (1875 р.) з погляду «емоційної навісності» твору, розглядаючи це поняття як цілеспрямоване авторське конструювання емоційного виміру автобіографії, що виявлялося в наявності чи відсутності певних емотивів, емоційному маркуванні тих чи ін-

ших подій, загальному емоційному стилі викладу, пов'язаними з цілепокладанням автора.

Водночас ми не маємо на меті схарактеризувати емоційність ученого, психологічні властивості його особистості, розуміючи всю складність такого завдання. По-перше, про неможливість виявлення «справжніх» емоцій говорить відстань, що відділяє автобіографію від моменту переживання певних емоційних станів. Подібна ретроспекція призводить до того, що емоційний досвід не тільки міг реінтерпретуватися, але й наново відчуватися. По-друге, на неможливість реконструкції «справжніх» емоцій вказує розбіжність описів М.І. Костомаровим власних почуттів у двох варіантах його автобіографії: автобіографії, записаною Н.О. Білозерською в 1869 р., та автобіографії, записаною А.Л. Костомаровою в 1875 р. У цілому можна говорити, що твори були написані в різних літературних жанрах: комедії та трагедії – що і зумовило емоційну забарвленість викладу та фіксацію певних емоцій. (Власне вже вибір літературних стилів автобіографій та їхнє жанрове розмаїття [Див. 19] може свідчити про «справжню» емоційність вченого навіть більше, ніж згадані в них емоції.) Отож предметом нашого дослідження стануть так звані «відрефлектовані» емоції історика та причини їхньої присутності («навмисності») у тексті автобіографії М.І. Костомарова (1875 р.).

Важливим методологічним зауваженням для цього дослідження є визнання зв'язку емоцій з цілями та цінностями. Так, з одного боку, емоції є умовами вольового акту та мотивації. З іншого боку, вони пов'язані з конфліктами цілепокладання та морального вибору, дозволяючи впорядковувати суперечливі намагання. Проте, одночасно, емоції можуть розглядатися як проблема, щодо якої мають бути сформульовані спеціальні цілі та цінності [25, р. 120–121], що повинні узгоджуватися з певним соціальним контекстом. Спалах гніву може бути викликаний ображенням самолюбством, але подібні пояснення зазвичай не оприлюднюються. Емоції, як правило, пояснюються за допомогою міркувань, які їм надають соціального сенсу, навіть повчального значення, умонтовуючи особистість у системи відносин, норм та ідеалів соціальних інститутів та співтовариств. Ті ж емоції, які не можна перекласти в прива-

бливій, повчальній формі, зазвичай, замовчуються. Це особливо відноситься до згадок емоційних проявів у мемуарах, які покликані, з одного боку, надати несуперечливу характеристику особистості, пояснити її вчинки, гарантуючи привабливість мемуариста, а, з іншого, повинні транслювати певні норми і цінності культури, до якої він належить.

Момент написання автобіографії М.І. Костомарова був моментом бурхливого розвитку університетської мемуаристики [Див. 8], що свідчило про певну фазу зрілості професорської культури. Професорський стиль життя від самого початку був фактором зміни та модернізації суспільства [Див. 22]. Так, певна мода на написання мемуарів, та, що важливо, їхня активна публікація в другій половині XIX ст. [8, с. 168] свідчила про інтервенцію професорської культури в публічну сферу як варіанту нормативної поведінки та ціннісних спрямувань, що конкурувала з дворянською культурою за роль суспільного ідеалу.

Зважаючи на ставки в цій боротьбі, норми та цінності культури набували для мемуаристів вельми важливого значення. Зasadничою складовою професорської культури став «нормативний стиль управління емоціями». Власне майстерне володіння емоційними стилями в будь-якій сфері свідчить про компетентність людини та забезпечує необхідний авторитет. У сфері науки емоційна компетентність сприяла складанню образу «справжнього вченого» – вчителя наступних поколінь, що міг учити прикладом власного життя. До того ж цей стиль пов'язувався із специфікою наукової діяльності, чеснотами цього «справжнього вченого», що мали емоційний характер (об'єктивністю, неупередженістю, здатністю до аргументованого судження) та слугував для легітимації науки в суспільстві.

Таким чином, дослідницькою гіпотезою цієї розвідки стане твердження, що «емоційна навмисність» автобіографії М.І. Костомарова була пов'язана саме з професійними нормами, тобто була задіяна в процесі інтерпретації особистого досвіду історика відповідно до норм та цінностей професорської культури.

Серед часто згадуваних емоцій в автобіографії М.І. Костомарова превалює «любов до науки» (зі своєю модифікацією «любов

до предмету»). Ця емоція набула в тексті автобіографії значення емотиву, тобто такого типу висловлювання, яке одночасно описує (як констатив) та змінює світ (як перформатив) завдяки ефекту перевірки на відповідність та можливості зміни емоцій [25, с. 129]. Водночас в автобіографії М.І. Костомарова, яка була записана Н.О. Білозерською, цей емотив майже не згадується. Треба зазначити, що поширеність висловлювання «любов до науки» характерна в цілому для університетського мемуарного дискурсу [10, с. 114]. Проте в автобіографії М.І. Костомарова емотив набуває нормативного значення, пов'язуючись безпосередньо з певними сюжетами. Так, «любов до науки» систематично згадується під час характеристики учителів гімназії та професорів університетів і тому перетворюється на маркер професійної компетентності викладачів. Водночас почуття «вказувало» на зацікавленість викладача в предметі та спроможність передавати свої знання та захопити предметом навчання [12, с. 433, 434, 562]. «Любов до науки» ставала і для сумлінних студентів своєрідною запорукою їхніх майбутніх успіхів на педагогічній ниві [12, с. 443].

Також М.І. Костомаров пов'язував емотив «любові до науки» не тільки зі спроможністю висловлювати певні почуття, але і сприймати відповідні почуття в процесі викладання, рефлексувати про те як «лягла на душу слухачів лекція, що вона збудила в їхньому серці та розумі» [12, с. 479]. Отже, емотив маркував нову практику викладання, що полягала не тільки в трансляції знань, але й передачі певних цінностей, коли в результаті взаємодії викладачів та студентів відбувалося творення особистості (в ході «причастя» наукою). Однак, у часи професорської діяльності М.І. Костомарова, за його зізнанням, «інтимне зближення» викладачів і студентів не віталось університетським керівництвом. Відкритість професора сприймалася як така, що принижувала його «гідність» у межах офіційного емоційного режиму [12, с. 479]. Проте, на думку історика, без поширення серед студентів «любові до науки» «університет стає бездушним трупом» [12, с. 620]. Таким чином, саме емотив «любові до науки» став інструментом «емоційного зусилля» професорів [25, с. 129], щоби протистояти конфлікту цілей та цінностей офіційної влади та університетської корпорації. Підне-

сеність самого почуття «любові», його нестримна природа робили емотив придатним для легітимізації місії професорів, пов'язаної із трансляцією цінностей університетської культури та втіленням ідеалу університету, що передбачав поєднання навчання та наукових досліджень.

Одночасно емотив «любові до науки» завдяки різним конотаціям самого почуття став ідеальним інструментом і для оцінних суджень, і для конструювання певної ієрархії цінностей. Наприклад, М.І. Костомаров розрізняв «справжню любов до науки» та швидкоплинне захоплення, зумовлене зовнішніми обставинами чи модою, фіксуючи, що його лекції викликали саме серйозну любов у слухачів, яка, у свою чергу, надихала історика на більш сумлінну працю [12, с. 535]. Подібне протиставлення було необхідне для уточнення значення емотиву та його успішного використання в автобіографічному наративі. Так, емотив «любові до науки» був задіяний в описі одного з драматичних епізодів професійного життя автора: конфлікту зі слухачами під час студентських заворушень у Санкт-Петербурзькому університеті 1861–1862 років, який призвів до сильних емоційних страждань та добровільного звільнення історика з професорської посади [12, с. 555]. (Про глибину страждання свідчить стале поєднання емоцій радості та щастя з сюжетами про отримання автором права викладати в університетах.) Цікаво, що епізод студентських заворушень зображено не тільки як конфлікт переконань та цілей, але і як емоційний конфлікт. Історик докладно описував емоції студентів та їхні емоційні витівки, яким протиставив репрезентацію власної емоційної стриманості, що ґрунтувалася на сталих переконаннях та відповідних почуттях. Наприклад, зображуючи скандал під час своєї лекції, М.І. Костомаров висловлює своє ставлення та емоційну позицію у формі прямої мови: «Ці крики та посвисти мене не засмучують; я служу науці та високо ціную свободу думок, але підкоряюся законним вимогам...» [12, с. 553]. Описуючи розв'язку конфлікту, М.І. Костомаров згадав про адрес, вручений йому слухачами, у якому, за словами історика, автори визнавали справедливість його вчинку, заявляли, що оцінили його «любов до науки» та готовність служити суспільним інтересам [12, с. 555]. Водночас, у автобіографії

1869 р., описуючи зміст зазначеного адресу, М.І. Костомаров не згадав емотив «любові до науки», акцентуючи увагу лише на визнанні студентами його заслуг та оцінку конфлікту на лекції як непорозуміння [1, №6, с. 41].

З одного боку, цей сюжет автобіографії репрезентував мету автора відокремити різні варіанти бачення цілей та сутності університетського навчання: протиставляв баченню університету як флагамена суспільних змін та утилітарному значенню університетського навчання [12, с. 557] – ідеал храму науки, у якому відбувається кристалізація моральних чеснот особистості [12, с. 556, 560]. З іншого боку, автобіографія зафіксувала варіант «емоційного менеджменту» автора в ситуації протиріччя між двома впливовими емоційними режимами: суспільним радикалізмом (за термінологією М.І. Костомарова «лібералізмом»), прихильниками якого були студенти та частина університетських професорів, та офіційним владним режимом. Емотив справжньої, серйозної «любові до науки» та служіння їй надавав змогу сформуванню необхідний простір «емоційної свободи» вченого в умовах жорсткого протистояння цих режимів. Цей простір дозволяв здійснити індивідуальний вибір цілей і уникнути тиску зовнішніх вимог та одночасно пропонував емоційне підґрунтя для конструювання університетської солідарності (чи хоча б відповідав необхідності підтримувати таку солідарність), корелюючи з системою університетських цінностей та наукових чеснот.

До того ж емотив «любові до науки» відсилає і до певного способу дослідження минулого, який суперечив «моді на сухі дослідження», що поширилася саме після студентських заворушень [12, с. 561]. До певної міри уособленням цієї моди в автобіографії М.І. Костомарова показано І.І. Срезневського. Автор зазначає, що йому не подобався «напрямок чи бажання» останнього зробити науку «не тільки сухою, але і набором докладних фактів без одухотворення», що, на думку М.І. Костомарова, «викликало боязливість мислення» у самого І.І. Срезневського та його студентів [12, с. 560].

Отже, вписуючи в текст автобіографії емотив «любові до науки» та наділяючи його авторськими конотаціями, М.І. Костомаров асоціював з ним і власне ставлення до наукового пошуку. Для

обґрунтування претензій на вправне оволодіння ним автор запропонував генеалогію власних почуттів до науки, у чому також виявилася «емоційна навмисність» його автобіографії.

М.І. Костомаров послідовно репрезентував наявність власної захопленості наукою, починаючи з часів університетського навчання. Цікаво, що в редакції автобіографії (1875 р.) опускається сюжет, який присутній у попередній автобіографії (1869 р.), про безпутне життя майбутнього історика в перші роки перебування в Харківському університеті [1, №5, с. 200]. Натомість в автобіографії 1875 р. з'являється ціла низка зізнань у почуттях до науки. Саме вибір спеціалізації Костомаровим відбувся під впливом враження від лекцій професора М.М. Луніна, які спонукали автора «полюбити історію більше за все» [12, с. 442], зробили історію «улюбленим до пристрасті предметом» [12, с. 446], стали запорукою успіхів у навчанні [12, с. 444]. Таким чином, описаний кризь призму почуттів вибір сфери наукової діяльності набував в описі М.І. Костомарова вигляду «покликання».

Звертає на себе увагу те, що і опис дальшої наукової діяльності історика супроводжується згадками про пережиті почуття. Обрання предмета дослідження – народної поезії – відбулося завдяки відкриттю «світу почуттів» простого народу і сприймалося автором із захопленням: «мене вразила та захопила непідробна чарівність малоросійської народної поезії; я не підозрював, що така витонченість, така глибина та свіжість почуттів були у творах народу» [12, с. 447]. Шлях «відкриття людини» в селянинові через відкриття багатства його чуттєвого і духовного світу, що дорівнював духовності вищих прошарків суспільства, був у цілому характерним для доби романтизму [21, с. 417–418]. Такі відкриття, з одного боку, робили можливим зробити народ об'єктом дослідження, але, з іншого боку, зумовлювали складність пізнання «душі народу». М.І. Костомаров, зазначаючи, що тема його другої магістерської дисертації була «близькою» його серцю, що малоруські пісні охопили всі його почуття та уяву [12, с. 447, 457], висловлював не тільки своє щире захоплення темою, але і доводив власну спроможність до інтуїтивного пізнання на основі емпатії та співчуття.

У цілому інтуїтивістська романтична парадигма сприяла визнанню почуттів як складових процесу пізнання. Важливим її

спадком, що пережив саму парадигму, стало закріплення провідного значення в науковій творчості такого почуття як натхнення. Власне саме таке найменування почуття («натхнення») дуже рідко фігурує в особових текстах, проте будь-яка емоційна забарвленість опису наукової діяльності вченими безпосередньо співвідноситься саме з категорією натхнення. Іншими словами, таке складне почуття мало не просто констатуватися, а, швидше, конструюватися із гамми почуттів та емоційних відносин, а також відповідних практик.

У репрезентації М.І. Костомарова емотив «любові до науки» співвідносився з натхненням та виражався через емоційну захопленість науковою працею. Так, автор зізнавався, що часи роботи над історією Богдана Хмельницького згадувалися ним як найприємніші в житті [12, с. 460], а захоплення історією Смутного часу було настільки сильним, що історик не міг відірватися від праці цілими ночами [12, с. 599].

Обґрунтування власної «любові до науки» потребувало не тільки констатації наявності почуття, але і опису практик його підживлення. Для М.І. Костомарова джерелом натхнення стали регулярні подорожі до місць історичних подій та огляд історичних пам'яток. Оповіді про ці поїздки становлять значну частину автобіографії. Навіть більше, деталізація опису пам'ятників та вражень від них, згадки про знайомства та умови життя під час подорожей перевищували своєю деталізацією описи рутинних періодів життя М.І. Костомарова. З одного боку, згадки про подорожі вписувалися в хронологію оповідання та завдяки силі вражень заслуговували на детальний опис. До речі, за згадкою Н.О. Білозерської, М.І. Костомаров, завжди скромний у спілкуванні з незнайомими людьми, під час подорожей жвавішав, його усе цікавило, у нього пробуджувався малоросійський гумор [3, с. 630–631]. З іншого боку, автобіографія 1869 р. майже позбавлена згадок про мандрівки історика. Натомість, в автобіографії 1875 р. вони конструюються цілеспрямовано у вигляді «наукових експериментів» історика. Друзі М.І. Костомарова, які супроводжували його в мандрівках, відмічали пізніше на сторінках своїх спогадів саме враження, яке справляв на історика дотик до залишків минулої реальності: на-

віть у моторошній для звичайних людей обстановці (наприклад, під час огляду мерців у підвалах костелу) М.І. Костомаров «сяяв якоюсь урочистістю, якимось прозрінням минулого» [14, с. 447]. Для близьких історика було зрозуміло, що пам'ятки минулого «особливим чином впливали на нього» та були середовищем, де він черпав «сили, з якими працював, писав та диктував свої роботи» навіть напередодні смерті [20, с. 30–31].

Пам'ятки минулого та можливість доторкнутися до них і до сьогодні вважаються певним засобом викликати почуття ентузіазму у багатьох представників співтовариства істориків. Не дивно, що подорожі з науковою метою стали одним із найважливіших сюжетів у професійній автобіографії історика. Проте М.І. Костомаров майже не описував власні піднесені почуття, найчастіше маркуючи подорожі емоціями здивування. Можливо, це зумовлювалося бажанням автора підкреслити значення подорожей як професійного обов'язку, частини його наукової діяльності. У цілому автобіографія М.І. Костомарова конструювала певний стиль життя автора, у якому фахові інтереси пронизували та підпорядковували собі всі інші сфери життя. Водночас, емоції ставали способом надання значення тим чи іншим подіям та практикам. Так, на противагу подорожам з метою огляду пам'яток минулого, подорожі М.І. Костомарова до місць водного лікування часто маркувалися емоціями нудьги та суму, що відображало неможливість для автора вести бездієвий спосіб життя [12, с. 452, 493, 510, 541, 542].

Важливим елементом «емоційної навмисності», що репрезентувала відношення М.І. Костомарова до наукової праці, була тема розплати за «любов до науки» та творче натхнення. Цікава з цього боку згадка автора про відвідування ним публічної страти Д. Каракозова, на яку він наважився, щоби стати свідком явища, відомого йому тільки за історичними описами. За подібний експеримент, як зазначав М.І. Костомаров, він заплатив галюцинаціями, які мучили історика місяць по тому [12, с. 609]. Огляд пристроїв для тортур у Шийонському замку до того вразили М.І. Костомарова, що він ніби побував у шкурі страждальців: результатом цього експерименту стала також хвороба, що супроводжувалася жаром, судомами та маренням [12, с. 545]. Завзята праця над історією Смутного

часу розхитала нерви вченого так, що протягом ночей він не міг заснути через галюцинації зору та слуху [12, с. 599]. Таким чином, описи фізичного та психічного стану автора в його автобіографії продемонстрували ціну присвячення життя науці.

У цілому таке переконання, що посилена розумова праця шкодить здоров'ю, було загальним для того часу. Сам автор неодноразово відтворює його у своїй автобіографії, наприклад, пов'язуючи захворювання туберкульозом з посиленою розумовою працею [12, с. 525]. Також М.І. Костомаров згадує про те, що під час перебування в Шлісербурзький фортеці йому вдалося позбутися головного болю, дотримуючись поради лікаря: замість вивчення грецької мови читати французькі романи [12, с. 487].

У цілому тема стану здоров'я та хвороби М.І. Костомарова стає однією з провідних та найемоційніших сюжетних ліній його автобіографії. Треба зазначити, що для університетського мемуарного дискурсу послідовне відтворення історії хвороб, як правило, не характерно. Чому в автобіографії М.І. Костомарова ця сюжетна лінія отримала таке велике значення? Можливо, на це вплинули і особистісні риси історика та особливості романтизму як стилю мислення (герой – зазвичай жертва).

Коли читаєш спогади колег, друзів та рідних М.І. Костомарова, стає зрозумілим, що помисливість та іпохондрія вченого сприймалися як одна з його визначних рис і відмічалася багатьма мемуаристами [3, с. 616, 649; 4, с. 220; 5, с. 57; 20, с. 26]. Однак, майже всі мемуаристи, згадуючи останні роки життя історика, відмічали ознаки передчасного старіння, ослаблення інтелектуальних та фізичних сил ученого, емоційний спад. Водночас, ці ознаки сприймалися та репрезентувалися як відхилення від норм звичайного процесу старіння, у тому числі норм старіння науковця. Для деяких авторів спогадів пояснення цього явища стало одним із головних завдань їхніх мемуарів про історика.

Можна виділити два способи такого пояснення. Перший спосіб передбачав розгортання сюжету вздовж лінії боротьби хворобливого тіла з незламним духом історика. Так, часто мемуаристи згадували про «нещадну» працю науковця до останніх днів його життя [20, с. 31; 5, с. 60], фіксуючи перемогу «могутнього духу» над тілесною

неміччю [4, с. 222; 5, с. 57]. Також вони писали про хвороби М.І. Костомарова, як такі, що відбирали можливість працювати, проте не впливали на його пристрась до наукової та літературної праці [4, с. 233; 13, с. 2].

Іншим способом пояснення передчасного фізичного старіння та творчої кризи М.І. Костомарова став сюжет про якусь особливу хворобу історика. Так, Д. Л. Мордовцев у своїх спогадах про останні роки життя М.І. Костомарова зазначав, що один із лікарів (Білоголовий) діагностував у історика «мозгові удари». Хоча цей діагноз не був підтверджений іншими лікарями, але Д.Л. Мордовцев наполягав саме на особливій природі фізичного стану М.І. Костомарова, посиляючись на листи до нього історика й повторюваність подібних «ударів». За словами лікаря Білоголового, ці удари були притаманні особливому типу людей – «мозговиків». Згадка інших постраждалих від цих ударів – Некрасова, Тургенєва – свідчить на користь інтелектуальних витоків хвороби [15, с. 631–632]. Таким чином, мемуари Д. Л. Мордовцева репрезентували «зраду тіла» як закономірний результат наполегливої наукової праці та загалом способу життя історика, натякаючи на тему розплати. Ймовірно, не випадково Д. Л. Мордовцев був одним із найближчих друзів М.І. Костомарова останніх років його життя. У своїй автобіографії М.І. Костомаров також робить вибір на користь інтерпретації розплати. Він свідомо та послідовно наділяє професійними конотаціями описи будь-яких станів власного нездоров'я. По-перше, як влучно зазначив В. Ващенко, хвороби, а особливо ослаблення зору, репрезентувалися М.І. Костомаровим як свідчення (та розплата) його спроможності до «божественного прозріння», необхідного в справі пошуку істини [6, с. 383–386]. Одночасно іпохондрія, як схильність до уявлення неіснуючих хвороб, корелювалася зі спроможністю вченого розуміти, приміряти на себе страждання та воління людей минулого. По-друге, автобіографія пропонувала і певну ієрархію хвороб за критерієм їхньої небезпечності, що фіксувалася відповідним емоційним ставленням автора. Так, хвороби, які могли завадити професійній діяльності сприймаються як такі, що були гірші за смерть [12, с. 444]. Хоча до тих хвороб, які дійсно могли спричинити смерть, історик навпаки демонструє спокійне

ставлення і навіть бравує недотриманням правил перестороги [12, с. 499]. По-третє, у репрезентації М.І. Костомарова тіло та хвороби окреслювали можливості та кордони дерзання духу та творчості. Автор неодноразово детально описує як тілесні болі призводили до вимушеної бездіяльності, яка своєю чергою викликала розлад нервової системи та такі емоційні стани, що відображалися і на творчості автора [12, с. 626, 630]. Інтерпретацію творчої кризи, пов'язану з внутрішнім фізичним станом, М.І. Костомаров свідомо протиставляє варіанту інтерпретації, яка пов'язана з зовнішніми умовами його праці: «Заняття мої пішли слабше. Так завжди було зі мною в добу мого петербурзького життя. Різні газетні нападки та різного роду друковані та словесні обмовлення мало мене дратували та взагалі не заважали ходу моїх вчених та літературних занять, але нервові болі, які виявлялися раніше, як і тепер, переважно у стражданнях голови та очей, були для мене постійним нещастям» [12, с. 626].

В. Ващенко з психоаналітичних позицій тлумачить історію хвороб М.І. Костомарова як відповідь нереалізованому бажанню стати поетом, доведення думки, що він народжений не поетом, бо його тіло не занадто міцне для цього [6, с. 391]. Не заперечуючи цієї інтерпретації, звернімо увагу на те, що історія хвороб одночасно корелює з бажанням автора репрезентувати себе саме як науковця. У цілому вибір теми розплати за «любов до науки», за натхненну розумову роботу був зумовлений намаганням автора наділити інтелектуальну працю найвищим значенням – значенням сенсу життя [6, с. 386]. Водночас, мова йшла не тільки про репрезентацію авторського індивідуального досвіду, але фактично завдяки кореляції цього сюжету з емотивом «любові до науки» пропонувався в цілому новий тип ставлення до наукової діяльності, діяльності за покликанням, освяченої натхненням. З цього боку сюжетна лінія, яка пов'язана з постійною боротьбою автора (уявною чи справжньою) з власними хворобами, набувала цілком раціонального характеру та освячувала помисливість історика ореолом «професійного» обов'язку та відповідальності за дар «прозрівання істини» та власний вибір творчого шляху.

Надання певного емоційного спрямування автобіографічному твору передбачає не тільки навмисну фіксацію відповідних емо-

цій, але і свідому відсутність деяких із них, що кодується в тексті різними способами. Зокрема, подекуди спостерігаємо декларативну відмову від емоції, часто йдеться про заміщення одних емоцій іншими. Наприклад, зображуючи запеклість протистояння студентів та уряду під час студентських заворушень у 1861 р., М.І. Костомаров зазначав, що, хоча студенти часто приходили до нього щоб порозмовляти про їхні справи, історик відповідав, що знає лише науку, якій цілком присвятив себе, а все, що її не стосується, його не цікавить [12, с. 547]. Інколи можна зафіксувати підкреслене замовчування особистих емоцій, власних емоційних характеристик, хоча до них відсилають окремі сюжети в тексті. Так, у автобіографії М.І. Костомарова відсутні згадки про такі непривабливі емоційні риси його особистості, як дратівливість, запальність, прискіпливість до їжі, про що можна прочитати у спогадах про історика [Наприклад, 23, с. 152–153, 3, с. 649]. Замість них в автобіографії є сюжет про батька М.І. Костомарова, у якому детально зображується запальний характер батька та його загибель, яка справила на автора велике враження. Цікаво, що попри, здавалося б, велике значення цього сюжету він не був згаданий в автобіографічному тексті, записаному Н.О. Білозерською. Можливо, на появу цього насиченого емоціями сюжету, який мав «виправдовальне значення», в автобіографії 1875 р. вплинула жінка М.І. Костомарова, яка передбачала, що в її спогадах [Див. 18] та спогадах інших людей сюжет особистої вдачі історика буде мати велику вагу. Неназваними залишилися і емоції, які були пов'язані з артистичністю натури М.І. Костомарова, його почуттям гумору. Розіграші та анекдоти, щедро представлені в автобіографії 1869 р., майже не згадуються в автобіографії 1875 р., окрім жартів часів студіювання М.І. Костомарова в Харківському університеті [12, с. 439, 444–445]. Проте спогади друзів історика містять відомості про особливий карнавалізований спосіб спілкування та характер відносин у середовищі українських інтелектуалів, що гуртувалися навколо М.І. Костомарова [14, с. 257–258; 11, с. 245]. Безсумнівно, карнавалізація стала своєрідним емоційним притулком для українських симпатиків в умовах емоційного конфлікту, коли відкрита демонстрація любові до української історії, мови, народу вважа-

лися підозрілими. Проте виникає питання про те, чому ж згадки про ці емоції відсутні в тексті автобіографії, хоча свою прихильність до всього малоросійського історик чітко маркує як на рівні почуттів (захоплення народною творчістю та любов до народу [12, с. 450]), так і на рівні осмисленої симпатії до особистостей, які оспівували народ у своїй творчості [12, с. 454, 475] та сердечно любили малоросійську народність [12, с. 491]. На нашу думку, відсутність згадок про карнавалізовані емоції, які знаходили вихід у формах художньої творчості та навіть контрфактичної історії [11, с. 244], може бути пояснена турботою саме про професійний імідж автора автобіографії. Подібні емоції могли бути витлумачені в термінах «суб'єктивізму історика» та стати ще одним аргументом на користь образу «історика-художника», що фактично було зроблено в спогадах Д. Корсакова, який підсумував, що натура та життя М.І. Костомарова «не могли створити у ньому основи для тієї рівноваги душевних сил, яка зумовлює такий необхідний для об'єктивного історичного дослідження *епічний спокій* [виділено автором. – Ю.К.]» [11, с. 222]. Очевидно, що імперативи об'єктивності та професіоналізму були важливі для М.І. Костомарова та показу значення його творчості.

Ще одним способом кодування є фігури замовчування. Такий засіб використовується не стільки для приховування думок, оцінок чи емоцій, скільки для посилення уваги читача, актуалізації його уяви на реконструкції сенсу та значення того, що підлягає замовчуванню [16, с. 57]. Емоції, що залишилися за лаштунками оповіді, були пов'язані з реакцією автора на критику. Відсутність емоційного сприйняття критики Костомаровим у автобіографії кидається у вічі, особливо на фоні з'ясування особливостей наукової долі історика та серйозності критичних зауважень, що стосувалися як суто наукових проблем, так і тих його думок, які виводили та проблеми сучасності і обумовлювали звинувачення в неблагонадійності та сепаратизмі. Стриманість в автобіографії контрастує із «полемічним запалом» автора, висловленим на сторінках періодики [Див. 17], який, на думку М. Грушевського, навіть заганяв автора «на слизке»: до надто різких висловів, «під котрими він може й не підписався б у настрою більш спокійнім і розважнім» [7, с. V].

З іншого боку, автори спогадів про М.І. Костомарова, особливо ті, що були знайомі з ним у останні десятиліття його життя, зазначали такі характерні риси особистості історика, як поміркованість у ставленні до критики, терпимість до думок інших [4, с. 228; 5, с. 23, 52–53; 23, с. 152], відсутність заздрощів, легкість у визнанні власних помилок і скромність щодо оцінки власних досягнень [3, с. 621]. Ці властивості М.І. Костомарова викликали не тільки захоплення, але і подив. Наприклад, готовність науковця з легкістю пробачати опонентів та суперників, коли мова йшла про «зраду загальних ідеалів» [5, с. 53], чи порушення «суспільних інтересів» (тобто норм професорської культури) [4, с. 228] навіть змушували мемуаристів висловлювати припущення, яке вони потім же фактично й спростовували, про пояснення подібної байдужості «старечою німеччою духу» історика. Тільки Д.Л. Мордовцев у своїх спогадах, підкріплюючи власну думку посиланням на листи М.І. Костомарова, доводив, що емоційний та творчий спад історика, який він пережив в останнє десятиліття, вплинув і на його спроможність приймати виклики критики та надавати їм гідну відсіч.

Таким чином, емоційну стриманість Костомарова до критики можна сприймати, по-перше, як рису його характеру, по-друге, як набуту здатність у результаті звички до регулярної полеміки, по-третє, як імператив, якого історик дотримувався з моральних та релігійних причин.

Проте жодне з цих пояснень не фігурує в тексті автобіографії. Хоча про «небайдужість» свідчать побічні сюжети. Наприклад, опис сварки М.М. Луніна з П.П. Гулаком-Артемовським, свідком якої М.І. Костомаров став під час складання магістерських екзаменів у Харківському університеті. Майбутнього історика здивувало саме те, як П.П. Гулак-Артемовський міг відбиватися від різких та викривальних зауважень опонента «своєю звичайною високопарною риторикою» [12, с. 451]. За цією фразою проглядає здивування не стільки більш емоційного спостерігача, але науковця нового типу, для якого наука перетворилася зі служби та способу побудови кар'єри в справу життя, що вимагає прийняття близько до серця результатів власної творчості та відгуків про неї.

Проте емоційні реакції історика, на які провокувала критика його праць та поглядів, у тексті автобіографії відсутні. Про них свідчать лише посилання на емоційність опонентів у висловлюваннях: мої статті «викликали роздратування», «висміяти й позабавлятися з моєї книги» [12, с. 461], «цілий шквал патріотичного обурення» [12, с. 595], «легковажно запламував моє ім'я» [12, с. 611] та ін. На фоні подібних характеристик – жодної чітко названої емоції автора. Натомість на перший план виходить інтенція підкреслено неемоційного доведення правоти власної дослідницької позиції. Так, у випадку з другою магістерською дисертацією, М.І. Костомаров, згадуючи доволі суворий відгук В.Г. Белінського, постулював помилковість висновків рецензентів подальшим розвитком науки [12, с. 461]. Характеризуючи полеміку з І.Є. Забеліним, М.І. Костомаров зазначав, що «повчальна думка» опонента не суперечила його поглядам. Характеризуючи заперечення М.П. Погодіна, автор вказував на їхню застарілість щодо сучасного стану науки, очевидну для будь-кого, хто займався наукою [12, с. 621]. Навіть у випадках прямих звинувачень у сепаратизмі історик також оперував підкреслено професійними аргументами. У відповідь Голелю, який висловив підозри в співчутті М.І. Костомарова польському повстанню, історик запропонував власну критику джерел, якими послуговувався його опонент, підсумовуючи свій аналіз фразою: «будь-яка розсудлива людина може пошкодувати про розум і сумлінність цього Гогеля» [12, с. 611].

Водночас звертає на себе увагу намагання Костомарова поділити власних опонентів за професійним критерієм та підкреслити різницю власного сприйняття професійної та непрофесійної критики. Так, описуючи напади на його дослідження про Івана Сусаніна, М.І. Костомаров зазначав, що звинувачення непрофесіоналів (які, очевидно, не читали його роботи) його не хвилювали та не цікавили. Проте історика «прикро було відчутти», що люди, які вважали себе спеціалістами з російської історії, також повторювали наклепи проти нього. Їхні витівки слугували доказом для М.І. Костомарова, панування «раболіпства перед рутинними переконаннями» та «лжепатріотизму». Хоча справжня любов історика до своєї вітчизни, на думку автора, могла виявитися тільки

в повазі до правди [12, с. 591]. Говорячи про шквал критики проти зображення особистості Дмитра Донського у начерку історії Куліковської битви, історик зазначав, що з наукового погляду ці спроби були слабкими, оскільки критикували люди, які «заслужували на схвалення тільки за свій патріотизм, а не за вченість» [12, с. 597].

Таким чином, усунення авторських емоцій було наслідком інтенції продовження полеміки на сторінках мемуарів в умовах відсутності можливості для відповіді опонентів. Однак емоційна стриманість мала і принципове значення не тільки для доведення власної правоти, але і для репрезентації авторського варіанту розуміння етосу наукового співтовариства. Емоції напряду співвідносилися з професійним етосом, норми якого у ході полеміки могли екстраполюватися й на інших учасників дискусії [Див. 10]. Тож репрезентація стриманої емоційної реакції на критику в автобіографічному тексті М.І. Костомарова набувала форму етичної настанови.

Цікаво, що і мемуаристи, яких дивувала стриманість М.І. Костомарова щодо критиків та опонентів, серед її мотивів називали і причини професійного характеру, обумовлюючи таке ставлення глибоким розумінням людської природи, пов'язаним із вивченням історії [4, с. 229], широким розумінням М.І. Костомаровим ідеалів та мети загальних устремлінь [5, с. 53], щирим прагненням до об'єктивного викладу історії [3, с. 622]. Таким чином, мемуаристи репрезентували емоційну стриманість історика як результат професійної вишколеності, яка робила його життя вартим наслідування.

Автор передмови до видання автобіографії М.І. Костомарова, записаної Н.О. Білозерською, В. Семевський вітав публікацію, говорячи про професорську діяльність автора як про недосяжний ідеал та про значення автобіографії як взірця та найкращого прикладу для претендентів на університетську кафедру [1, с. 193]. Таким чином, життя історика та його саморефлексія в культурі часу сприймалася як приклад для наслідування. Наскільки мотивація М.І. Костомарова під час написання автобіографії 1869 р.

відповідала цим очікуванням – це складне питання¹. Проте автобіографія 1875 р. виразно набула значення професійного заповіту історика. Водночас саме розстановка емоційних акцентів – «емоційна навмисність» автобіографії – надала концепції власного професійного життя історика завершеності та рівноваги. На одному полюсі розташовувався емотив «любіві до науки» (генезис цього почуття, його співвідношення з певними цінностями та ціною, яку довелося за нього заплатити), який дозволяв репрезентувати науковий шлях історика як висхідну лінію до висот професіоналізму. На іншому полюсі перебувала емоційна стриманість історика, яка, співвідносячись з чеснотами об'єктивності та неупередженості, легітимувала його дослідницький стиль як суто науковий. Таким чином, саме завдяки емоційній навмисності автору вдалося подолати (хоча б на рівні інтерпретації власного життя) контраверзу парадигмальних вимог [Див. 24, с. 50-51] (як відомо, на зміну романтизму прийшов позитивізм) та запобігти болісній переоцінці попереднього досвіду. Емоційність, таким чином, стала засобом, який дозволив йому у тих умовах висловити власну суспільно-політичну позицію та визначити ідеали наукової творчості.

1. Автобиография Николая Ивановича Костомарова / под. ред. Н. А. Белозерской // Русская мысль. – 1885. – № 5. – С. 190–223 ; № 6. – С. 20–54.
2. Безрогов В. Г. Память текста: автобиографии и общий опыт коллективной памяти / В. Г. Безрогов // Сотворение Истории. Человек-Память-Текст. Цикл лекций / отв. ред. Е. А. Вишленкова. – Казань, 2001. – С. 5–38.
3. Белозерская Н. А. Николай Иванович Костомаров в 1857–1875 гг. / Н. А. Белозерская // Русская старина. – 1886. – № 6. – С. 615–654.
4. Беренштам В. Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова / В. Беренштам // Киевская старина. – 1885. – № 6. – С. 219–317.

¹ За зауваженням Н. О. Білозерської автор мав на меті саме індивідуальне трактування фактів власного життя «щоб запобігти можливому перекрученню фактів його життя» [3, с. 619].

5. Вашкевич Г. Воспоминания о Н. И. Костомарове / Г. Вашкевич // Киевская старина. – 1895. – № 4. – С. 34–62.
6. Ващенко В. Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського) / В. Ващенко. – Дніпропетровськ, 2002. – 408 с.
7. Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова / М. Грушевський // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / за ред. акад. М. Грушевського. – К., 1928. – С. III–XXI.
8. Іващенко В. Ю. Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX - початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2003.
9. Киселева Ю. А. К вопросу об этическом измерении историографической критики (на материалах Императорского Харьковского университета) / Ю. А. Киселева // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Професійна етика історика у міждисциплінарному просторі. – Дніпропетровськ, 2014. – С. 211–222.
10. Киселева Ю. А. Ценности университетской культуры сквозь призму чувств (по воспоминаниям воспитанников и профессоров Императорского Харьковского университета) / Ю. А. Киселева // Диалог со временем. – 2017. – Вып. 60. – С. 111–127.
11. Корсаков Д. Из воспоминаний о Н. И. Костомарове и С. М. Соловьеве / Д. Корсаков // Вестник Европы. – 1906. – № 9. – С. 221–272.
12. Костомаров Н. И. Автобиография / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. – С. 425–651.
13. Костомарова А. Л. Последние дни жизни Николая Ивановича Костомарова / А. Л. Костомарова // Киевская старина. – 1895. – № 4. – С. 1–19.
14. Кулиш А. Несколько встреч с Н.И. Костомаровым / А. Кулиш // Киевская старина. – 1885. – № 6. – С. 255–262.
15. Мордовцев Д. Л. Исторические поминки по Н. И. Костомарову / Д. Л. Мордовцев // Русская старина. – 1885. – № 6. – С. 617–648.
16. Назиров Р. Г. Фигура умолчания в русской литературе / Р. Г. Назиров // Поэтика русской и зарубежной литературы: Сборник статей. – Уфа, 1998. – С. 57–71. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nevmenandr.net/scientia/nazirov-umolchanie.php>
17. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / зібрані заходом Академ. комісії укр. історіографії ; Іст. секція Всеукр. академії наук за ред. акад. М. Грушевського. – К., 1928. – С. XXI, 315.

18. Николай Иванович Костомаров. По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой // Автобиография Н. И. Костомарова. – М., 1922. – С. 5–116.
19. Пінчук Ю. Мемуарна спадщина М. І. Костомарова / Ю. Пінчук // Вибрані студії з костомаровознавства. – К., 2012. – С. 178–186.
20. Подорожний Н. Из памятной книжки (воспоминания о Н. И. Костомарове) / Н. Подорожний // Киевская старина. – 1895. – № 4. – С. 20–33.
21. Портнова Т. Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини XIX століття / Тетяна Портнова. – Дніпропетровськ, 2016. – 240 с.
22. Посохов С. И. Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII - первая половина XIX вв.) / С. И. Посохов. – Харьков, 2014. – 364 с.
23. Юнге Е. Воспоминания о Н. И. Костомарове / Е. Юнге // Вестник Европы. – 1910. – № 11. – С. 151–157.
24. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлих культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.) / О. Ясь. – К., 2014. – Ч.1. – 587 с.
25. Reddy M. William. The Navigation Of Feeling. A Framework For The History Of Emotion. – Cambridge, 2001. – 380 p.

Киселева Ю. А. Эмоциональное измерение автобиографии Н.И. Костомарова

Статья посвящена исследованию «эмоциональной намеренности» автобиографии Н. И. Костомарова (1875 р.). Автор стремится доказать гипотезу, что использование тех или иных эмотивов или намеренное отсутствие упоминания эмоций в тексте являлось способом конструирования автобиографии как профессионального завещания автора. «Эмоциональный менеджмент», представленный в автобиографии, картелируя с научными добродетелями и этическими императивами, позволил акцентировать внимание на научном значении творческой деятельности Н.И. Костомарова. С другой стороны, он обеспечил возможность противостоять давлению внешних эмоциональных режимов и создавать пространство «эмоциональной свободы» для высказывания определенных социально-политических идей автора.

Ключевые слова: Н.И. Костомаров, эмотив, эмоциональная намеренность, профессорская культура, эмоциональная навигация.

Kiselyova Yulia. The Emotional Dimension of Kostomarov's Autobiography

The article explores of the “emotional intentionality” of Kostomarov's autobiography. The author argues that the use of various emotives or the intentional absence of emotions in the text operated as instruments for the construction of autobiography as the author's professional testament. “Emotional management”, figuring in the autobiography, served to impose a strict scholarly character on Kostomarov's research activity. It also gave an opportunity to resist the pressure of emotional regimes and create a domain of “emotional liberty” for expression of social and politics standpoints of the author.

Keywords: Kostomarov, emotives, professor culture, emotional intentionality, emotional management.

УДК 930:378.4(477.54–25):929Костомаров

С. М. Куделко

Н. И. КОСТОМАРОВ И ЕГО ТВОРЧЕСТВО В ОЦЕНКАХ ИСТОРИКОВ ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Автор анализирует оценки результатов творчества и характеристики личности Н.И. Костомарова, которые были высказаны учёными Харьковского университета. Отмечается, что творческое наследие и жизненный путь этого выдающегося историка неизменно привлекали к себе внимание исследователей, а спектр мнений о нем весьма широк. Харьковские историки уделили ему больше внимания, чем представители других научных центров Украины (за исключением Киева), их работам, как правило, присущ взвешенный подход и стремление осмыслить роль харьковского периода в жизни ученого.

Ключевые слова: Н.И. Костомаров, Харьковский университет, историография.

Личность Николая Ивановича Костомарова, его жизнь и наследие тесно связаны с его малой родиной – Слобожанщиной, Харьковом, в котором он прожил почти десять лет, университетом, где он учился, подготовил две диссертации, работал. Кроме этого, он состоял в деятельной переписке со многими университетскими профессорами, приезжал в Харьков и в более поздние годы.

Место и значение учёного и литератора в науке давно и хорошо известны. Практически всё то, что мы сегодня делаем для увековечивания его памяти в связи с 200-летием со дня рождения, уже предлагалось, а отчасти – осуществлялось до революции 1917 г. [См., например, 12]. В Харьковском университете после смерти Н.И. Костомарова даже возникла идея создания «Костомаровского музея». Известен и разброс мнений о его деятельности как при жизни, так и в последующее время.

Тема «Н.И. Костомаров и Харьковский университет» весьма многогранна и недостаточно разработана в науке.

© Куделко С. М., 2017

Мы обязаны Николаю Ивановичу одной из наиболее распространённых оценок Харьковского университета в первой половине XIX в. Должен отметить, что эта его характеристика Каразинского университета многократно, часто без должного анализа повторялась из публикации в публикацию. Особенно его сильная фраза о годах обучения: «В то время Харьковский университет был в большом упадке. Профессорские кафедры занимались отчасти людьми бездарными отчасти же хотя и талантливыми, каким был, например, Кронеберг, но ленивыми» [25, с. 178]. Например, в работе А.С. Грушевского (1877–1943) «Из харьковских лет Н.И. Костомарова» первая же фраза – это повторение приведённой цитаты из воспоминаний Николая Ивановича [5].

Однако, чем больше вчитываешься в автобиографические записки Н.И. Костомарова «Студенчество и юность. Первая литературная деятельность», тем больше убеждаешься, что при ближайшем их рассмотрении университет и его преподаватели представляли совсем не «тёмное царство».

С большими подробностями он рисует достаточно богатую событиями и наполненную встречами с интересными людьми свою студенческую жизнь. Среди них – П.П. Гулак-Артемовский (1790–1865) и А.Л. Метлинский (1814–1870), И.И. Срезневский (1812–1880) и Г.Ф. Квитка-Основьяненко (1778–1843). И, конечно, следует упомянуть Владимира Францевича Цыха (1805–1837). Как известно, из Харькова он переехал в Киев и вскоре был избран ректором Университета св. Владимира. С восторгом описывает Николай Иванович своих любимых наставников – Михаила Михайловича Лунина (1809–1847) и Альфонса Осиповича Валицкого (1808–1858). О первом он пишет: «Это был, бесспорно, один из лучших преподавателей всеобщей истории, какие когда-либо являлись в наших университетах» [25, с. 180]. О втором сообщает, что «посещал его лекции и слушал их с большим наслаждением» [25, с. 181]. Отвлекаясь от общего хода повествования, позволю себе сделать такую ремарку. Известный днепропетровский историкограф Е.А. Чернов считает, что для того, чтобы учебное заведение с названием «классический университет» действительно отве-

чало ему, оно должно просуществовать как минимум 70 лет. Ни о каком упадке тогда не могла ещё идти речь. Университет просуществовал к моменту поступления Н.И. Костомарова всего 28 лет¹.

Ещё были живы основатель университета В.Н. Каразин (1773–1842) и многие его первые профессора. Шло только становление университета. Следует также иметь в виду, что Н. И. Костомаров окончил университет в 1837 г., т. е. в возрасте 20 лет, и мы не уверены, что его впечатления во всех случаях были справедливы. Окончивший университет на 10 лет раньше публицист И.И. Боровиковский (?–1897) в своих воспоминаниях предусмотрительно оговаривается: «Передаю впечатления, какие остались во мне о профессорах моего курса, наперёд оговариваясь, что передаю впечатления мои, не ручаясь за впечатления других моих сокурсников. Это не биография, а тем более не оценка достоинств того или другого профессора, но беглые и безотчётные впечатления студента, которые могли быть и ошибочны, и неверны» [25, с. 92]. Хочу обратить внимание, что самому Н.И. Костомарову, например, так и не удалось однозначно отыскать виновника уничтожения своей первой диссертации среди профессоров университета и тень подозрения на долгие десятилетия достаточно ловко была брошена на архиепископа Иннокентия (Борисова) (1800–1857).

Другой пример: поколения студентов, а за ними исследователей, давали невысокую оценку как историку преподавателю Н.И. Костомарова П.П. Гулаку-Артемовскому. Вместе с тем, только недавно Ю.А. Киселёвой удалось убедительно показать, что в лице П.П. Гулака-Артемовского Харьковский университет имел не только одного из зачинателей новой украинской литературы, но и крупного историка [См.: 13]. Автор утверждает: «... образ профессора, який не залишив наукового доробку, не створив власної школи та довгий час вважався аутсайдером процесу розвитку історичної науки XIX ст., потребує реабілітації саме щодо його внеску в розвиток історичної освіти в Харківському університеті» [13, с. 62].

¹ По предложенной нами периодизации истории Харьковского университета, этот период получил наименование «период создания и становления» (см. Михеев В. К., Куделко С. М. Харківський державний університет як регіональний центр освіти: історія та сучасність / В. К. Михеев, С. М. Куделко // Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. ст. — К., 1997. — Вип. 2. — С. 58-60).

Не продолжая дальше анализ воспоминаний Н.И. Костомарова о Харьковском университете, обращу внимание на те оценки, которые давали именитому выпускнику поколения историков его alma mater.

Но прежде, чем я это сделаю, напомним одну из последних периодизаций жизни и деятельности Н.И. Костомарова, принадлежащую нашей современнице Е.Н. Дутко. Исследовательница относит жизнь на Слобожанщине к первому, самому важному периоду в жизни, наверное, любого человека. Этот период продолжался до 1844 г. и был связан с такими фундаментальными характеристиками, как формирование мировоззрения учёного, определение круга его научных интересов, на основе которых сложились его самобытные идейные убеждения, в том числе необходимость исследования исторического процесса через историю бытия народа, важность изучения народного языка как характерного признака этнической принадлежности [7]. Таким образом, именно слобожанская земля породила великого учёного, а Харьковский университет дал направление ходу его мыслей, научных интересов.

Конечно же, во все времена университетская общественность помнила своего даровитого предшественника и, в зависимости от той или иной эпохи, господства тех или иных методологических принципов, политических режимов и так далее, давала ему оценку. Нас интересовали вопросы не только присутствия костомаровской тематики в трудах учёных Каразинского университета, но и то, имелись ли здесь какие-либо отличия от общего русла оценок его наследия?

Отвечая на первый из поставленных вопросов, отмечу, что личность Н.И. Костомарова всегда привлекала к себе представителей университетской общественности. И не только в период юбилеев Николая Ивановича [См.: 18 и др.]. Причём, это были не только учёные-историки, но и литературоведы, этнографы, фольклористы, библиографы и представители других отраслей гуманитарного знания [См., например, 26 и др.].

Центральной фигурой в Харьковском университете дореволюционного периода по изучению жизни, деятельности и значения его наследия был Д.И. Багалея (1857–1932).

Конечно же, Н.И. Костомаров знал и ценил широкий круг университетских деятелей. Среди них М.И. Сухомлинов (1828–1901), Н.Ф. Сумцов (1854–1922), М.Г. Халанский (1857–1910), Д.Н. Овсяннико-Куликовский (1853–1920) и другие [22 и др.]. А по предложению А.А. Потебни (1835–1891), в Университетской Свято-Антониевской церкви была отслужена панихида по знаменитому историку после его кончины. Траурный венок с надписью: «От профессоров Харьковского университета» несли от Петербургского университета до Литературных мостков Волковского кладбища. Среди лиц, имевших наибольшее значение в изучении украинского слова, наряду с А.Л. Метлинским, И.И. Срезневским, А.А. Потебнёй, «летописец Слобожанщины» Д.И. Багалей ставит имя Н.И. Костомарова, с которым был лично знаком [4, с. 123].

Вспоминая своего великого предшественника, Дмитрий Иванович писал: «Я выступил в роли областного историка, не будучи харьковским аборигеном; 28 лет тому назад я приехал в Харьков из Киева, с твёрдым желанием посвятить свои силы изучению местной истории, и меня напутствовали в этом намерении великие авторитеты в области южнорусской истории – мой учитель незабвенный профессор Вл. Бон. Антонович и Ник. Ив. Костомаров, сам начавший свои разыскания с истории Острогожского слободского казачьего полка» [4, с. 251].

Именно Д.И. Багалей, сразу же после создания Академии наук в 1918 г., предложил учредить академическую премию в честь Костомарова в области исторической географии и этнографии [8, с. 122]¹. В трудах Д.И. Багаля имя Н.И. Костомарова встречается десятки раз. Это внимание он передал своей дочери Ольге², которая в 1914 г. опубликовала брошюру «Отношение Н.И. Костомарова к городу Харькову и Харьковскому университету» [2].

Конечно же, не все историки и, прежде всего, историки-позитивисты были на стороне тех методов и подходов, которые практиковали историки-романтики. Например, серьёзной критике подверг труды Н.И. Костомарова Г.Ф. Карпов (1839–1890) [11].

¹ В 1993 г. АН Украины основала премию имени Н. И. Костомарова.

² Багалей-Татарникова Ольга Дмитриевна (1889–1942).

Впрочем, пробыв в университете менее четырёх лет (с 1867 по 1871 гг.), Г.Ф. Карпов скорее должен рассматриваться как московский учёный.

После революции 1917 г. Н.И. Костомаров и его творчество получали различную оценку, в том числе и крайне негативную. Эти характеристики были связаны как с общей критикой дореволюционной историографии, так и специально украинофильской. Об этом уже писали с середины 1960-х гг. П.Н. Попов (1890–1971) и другие авторы [См. 19 и др.].

В Харьковском университете в советскую эпоху середины и второй половины XX столетия Н.И. Костомарову уделили наибольшее внимание два видных историка – В.И. Астахов (1922–1972) и И.К. Рыбалка (1919–2001). В.И. Астахов в своей монографии «Курс лекций по русской историографии», второе издание которого вышло в 1965 г. и которая была защищена автором на получение учёной степени доктора исторических наук в 1963 г., специальная двадцатая лекция была посвящена разбору исторических взглядов Н.И. Костомарова. Автор отмечает, что: «... вряд ли правильно говорить, «что Костомаров ... не оказал заметного влияния на последующее развитие исторической науки в России» [9, с. 273]. Страницей выше в той же «Историографии истории СССР» совершенно верно сказано о значительности вклада Костомарова в русскую и украинскую историографию» [2, с. 405].

Конечно же, в учебнике содержатся и упрёки Н.И. Костомарову в духе того времени. Но как это сделано! Когда речь идёт о критике, В.И. Астахов цитирует работу Л.К. Полухина (1914–1963), изданную Академией наук Украины в 1959 г. в Киеве с нелицеприятной характеристикой трудов Николая Ивановича [См.: Полухин Л. К. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова. – К., 1959]. Сам же от себя дописывает: «Но это не исключает определённого положительного значения трудов историка. Он оставил след не только как талантливый популяризатор исторических знаний, но прежде всего, как исследователь, впервые поставивший целый ряд важнейших проблем русской и украинской истории». Н.И. Костомаров, пишет В.И. Астахов, «обогастил и расширил источниковедческую базу исторической науки и способствовал

дальнейшему изучению народной жизни» [2]. А если мы сюда прибавим такие его эпитеты, как «беспорный талант», «огромные знания», «колоссальное трудолюбие» и другие, то вполне очевидно, что В.И. Астахов склоняется в сторону весьма высокой оценки Н.И. Костомарова.

Вторым крупным историком, уделившим специальное место разбору взглядов Н.И. Костомарова, был И.К. Рыбалка. В наиболее концентрированном виде оценки учёному содержатся в его учебнике по истории Украинской ССР, который вышел в двух томах и за который он, вместе с профессором В.Н. Довгополом (1919–1981) в 1985 г., получил Государственную премию Украины, а также в его курсе историографии истории Украины, который он преподавал на протяжении ряда лет [10]. Отмечу, что И.К. Рыбалка не оставался всё время на одних и тех же позициях. В его оценках Н.И. Костомарова можно наблюдать эволюцию от стандартных советских клише до всё более высокой оценки классика исторической науки. Могу свидетельствовать, что сам Иван Климентьевич, глубоко знал работы Н.И. Костомарова и разбирался во многих тонкостях его научного наследия. Это я уже могу утверждать не только исходя из публикаций И.К. Рыбалки, но и из впечатлений от личных бесед.

О Н.И. Костомарове, его идеях, есть упоминания в трудах многих университетских учёных. Провозглашение независимости Украины стало толчком к усилению внимания к этому классику отечественной историографии. Определённым достижением здесь следует считать проведение научно-практической конференции, посвящённой 180-летию со дня рождения историка «Доробок Миколи Костомарова» и издание её материалов. Сегодня брошюра с докладами конференции уже стала библиографической редкостью. Обращают на себя внимание доклады таких университетских исследователей, как Д.Н. Чёрного «Робота М. Костомарова «Дві російські народності» та реалії українсько-російських стосунків на місцях України наприкінці XIX – на початку XX століть», И.Л. Михайлина «Тарас Шевченко в літературознавчих інтерпретаціях Миколи Костомарова» и другие [6].

Наиболее значительным проектом должна была стать серия книг под общим названием «Очерки жизни и творчества

Н.И. Костомарова», которую задумала выпускница аспирантуры кафедры историографии, источниковедения и археологии Харьковского университета В.В. Михеева в начале XXI вв. Первая книга имеет подзаголовок «Николай Иванович Костомаров в Харькове. Начало пути». Автор пишет в аннотации к своей книге, что Н.И. Костомаров «снискал к себе симпатии как личность и учёный ещё при жизни, зарекомендовал себя как историк, фольклорист и этнограф, исповедовавший идеи народности и федерализма, а также как деятель, боровшийся за украинское национальное возрождение» [17]. В последние годы университет опубликовал несколько томов воспоминаний его выпускников. В первый том вошли записки Николая Ивановича о его alma mater [25, с. 176–202].

В этот период также были опубликованы статьи Б.П. Зайцева (1927–2014), С.И. Посохова, Б.К. Мигалы и др. [14], оценки Николаю Ивановичу даны в трудах В.В. Кравченко. Он полагает, что «... классическая для своего времени статья Н.И. Костомарова «Две русские народности» ... могла быть навеяна впечатлениями автора от пребывания в Харькове и поездок по губернии» [15, с. 172]. Впрочем, высоко оценивая Н. И. Костомарова, автор присоединяется к точке зрения, что «справді видатним і яскравим особистостям на той час було ще тісно в стінах Харківського університету» [24, с. 96].

Если к этому списку добавить выпускников и тех, кто был связан с ним достаточно короткое время в качестве преподавателя или научного сотрудника, то мы могли бы здесь назвать имена В.С. Иконникова (1841–1923), К.Г. Гуслисто (1902–1973) и В.Г. Сарбея (1928–1999), который много сделал для изучения и популяризации идей Н.И. Костомарова, особенно во время празднования 150-летия со дня его рождения, В.С. Бородина (1930–2011), Е.Н. Богдашину (обосновала Костомарова как предпозитивиста) и многих других, то мы получим достаточно впечатляющую картину.

Общее количество публикаций преподавателей Харьковско-го университета, специально посвящённых Н.И. Костомарову (включая не только исторические), превышает 40 позиций. Смело утверждать, что Н.И. Костомарову харьковские историки уделили больше внимания, чем представители других научных центров

Украины, исключая Киев, а их общая оценка, как мне показалось, была более дружелюбной к корифею нашей науки.

...В созвездии имён историков, чья жизнь связана с Харьковским университетом, кроме уже названных И.И. Срезневского, Д.И. Багалей, Н.Ф. Сумцова, мы видим М.С. Дринова и Д.И. Яворницкого, М.А. Барга и Ю.В. Кнорозова, Д.К. Зеленина и М.И. Яворского звездой первой величины сияет имя Николая Ивановича Костомарова. Известный харьковский профессор-медик XIX ст. В.Ф. Грубе (1827–1898), когда ему говорили о тесноте и непрезентабельности Харьковского университета, отвечал пословицей: «Красна изба не углами, а пирогами». Здесь он, прежде всего, имел в виду достижения учёных университета и его выпускников. Мы считаем, что основатель харьковской университетской хирургической школы был прав.

1. Айзеншток І. Я. Українські поети-романтики / І. Я. Айзеншток // Українські поети-романтики 20-40-х років XIX ст. – К., 1968. – С. 7–64.
2. Астахов В. И. Курс лекций по русской историографии (до конца XIX в.) / В. И. Астахов. – Х., 1965. – 584 с.
3. Багалей О. Д. Отношение Н. И. Костомарова к г. Харькову и Харьковскому университету / О. Д. Багалей // Русская старина. – 1914. – Т. 160, № 12. – С. 465–480.
4. Багалій Д. І. Вибрані праці. У 6 т. Т. 1. – Х.: ХГІ «НУА»; «Золоті сторінки», 1999. – 600 с.
5. Грушевский А. С. Из харьковских лет Н. И. Костомарова / А. С. Грушевский. – СПб., 1908. – 65 с.
6. Доробок Миколи Костомарова: ювілейна науково-практична конференція, присвячена 180-річчю від дня народження М. Костомарова : матеріали / Інститут сходознавства і міжнародних відносин «Харківський колегіум», Харківський державний університет ім. О. М. Горького – Х.: Б. в., 1998. – 79 с.
7. Дутко О. М. Педагогічні погляди та науково-просвітницька діяльність М. І. Костомарова у контексті культурно-освітнього руху в Наддніпрянській Україні XIX століття / О. М. Дутко. – Кам'янець-Подільський, 2013. – 215 с.

8. Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1923. – Кн. II – III (1920–1922) [Неповне видання].
9. Историография истории СССР с древнейших времён до Великой Октябрьской социалистической революции / под ред. В. Е. Иллерицкого и И. А. Кудрявцева. – М., 1961. – С. 273.
10. Історіографія історії Української РСР: Програма спец. курсу для студентів іст. фак. / уклад. Б. К. Мигаль, І. К. Рибалка. – Х., 1983. – 27 с.
11. Карпов Г. Ф. г. Костомаров как историк Малороссии / Г. Ф. Карпов. – М., 1871. – 35 с.
12. Каталог III очередной юбилейной выставки. В память Н. И. Костомарова. 1885–1910. – Воронеж, 1910. – 53 с.
13. Кісельова Ю. А. Становлення та розвиток історіографії в імператорському Харківському університеті / Ю. А. Кісельова. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – 252 с.
14. Костомаров Николай Иванович // Православная энциклопедия Харьковщины. – Х., 2009. – С. 257–259; М. І. Костомаров у Харкові / Б. П. Зайцев, С. І. Посохов // Харківський університет. – 1992. – 1 вересня; Мигаль Б. К. Костомаров Микола Іванович / Б. К. Мигаль // Вихованці Харківського університету. Біобібліогр. довідник. – Х., 2004. – С. 104–105.
15. Кравченко В. В. Харьков / Харків: столица Пограничья / В. В. Кравченко. – Вильнюс, 2010. – 358 с.
16. Михайлін І. Л. Етюди про Костомарова / І. Л. Михайлін // ЗХІФТ. Нова сер. – Х., 1993. – Т. 1. – С. 51–64.
17. Михеева В. В. Николай Иванович Костомаров в Харькове (1833–1844). Начало пути / В. В. Михеева. – Х., 2007. – 260 с.
18. Памяти Костомарова: [гонф., посвящ. 175-летию со дня рождения] // Слобода. – 1992. – 29 апр.
19. Попов П. М. М. Костомаров як фольклорист і етнограф / П. М. Попов. – К., 1968. – 113 с.
20. Сарбей В. Г. Костомаров Микола Іванович / В. Г. Сарбей, Є. С. Шаблювський // УРЕ. – 2-е вид. – К., 1980. – Т. 5. – С. 449.
21. Сарбей В. Г. Місце і роль Харківського університету у започаткуванні процесу українського національного відродження XIX – початку XX ст. (причинки до історії та історіографії проблеми) / В. Г. Сарбей // Харківський історіографічний збірник. – Вип. 3. Проблеми історії та методології історичної науки. – Х., 1998. – С. 84–97.
22. Селиванов А. Ф. Николай Иванович Костомаров / А. Ф. Селиванов. – Х., 1888 [отдельный оттиск].

23. Сухомлинов М. И. Уничтожение диссертации Н. И. Костомарова в 1842 г. / М. И. Сухомлинов // Древняя и Новая Россия. – 1877. – 1. – С. 42–55; Сумцов Н. Ф. О затерянной рукописи Н. И. Костомарова / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. – 1891. – Т. 32, февр. – С. 316–317 и др.
24. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Х.: Фоліо, 2004. – 750 с.
25. Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. Т. 1 / укл.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв та ін. – Х., 2010. – 540 с.
26. Чугуй О. П. Драматургічні елементи в поетичній спадщині М. Костомарова / О. П. Чугуй // ЗХІФТ. Нова сер. – Х., 1993. – Т. 1. – С. 64–84.

Куделко С. М. М. І. Костомаров і його творчість в оцінках істориків Харківського університету

Автор аналізує оцінки результатів творчості і характеристики особистості М. І. Костомарова, які були висловлені вченими Харківського університету. Відзначається, що творча спадщина і життєвий шлях цього видатного історика незмінно привертала до себе увагу дослідників, а спектр думок про нього досить широкий. Харківські історики приділили йому більше уваги, ніж представники інших наукових центрів України (за винятком Києва), їхнім роботам, як правило, притаманний зважений підхід і прагнення осмислити роль харківського періоду в житті вченого.

Ключові слова: М. І. Костомаров, Харківський університет, історіографія.

Kudelko S. M. M. I. Kostomarov and His Creation in the Estimations of Historians of the Kharkov University

The author analyzes the assessments of the results of creativity and personality characteristics of M. I. Kostomarov, which were expressed by the scientists of Kharkiv University. It is noted that the creative legacy and the life path of this outstanding historian invariably attracted the attention of researchers, and the spectrum of opinions about him is very wide. Kharkiv historians paid him more attention than representatives of other scientific centers of Ukraine (with the exception of Kyiv), their work, as a rule, has a weighted approach and the desire to comprehend the role of the Kharkiv period in the life of the scientist.

Keywords: M. I. Kostomarov, Kharkiv University, historiography.

Т.Ф. Литвинова

**Н.И. КОСТОМАРОВ И ПРОБЛЕМА ГЕНЕЗИСА
КРЕПОСТНОГО ПРАВА В УКРАИНЕ**

В статье освещена общественная дискуссия середины XIX в. о происхождении крепостного права на украинских землях и роль в ней профессиональных историков. Представлены позиции сторон, раскрыты их аргументы и основные дискуссионные вопросы. Показан оригинальный взгляд Н.И. Костомарова на процесс закрепощения крестьян в литовско-польский период украинской истории, который ставит под сомнение устоявшиеся историографические оценки.

Ключевые слова: Н.И. Костомаров, крепостное право, крестьянский вопрос, историографические оценки.

В переломные моменты общественно-политической жизни, когда меняется облик страны и жизнь людей, экскурсии в историю пользуются особым спросом, поскольку вовлеченная в публичную жизнь часть социума надеется именно у прошлого получить ответы на животрепещущие вопросы настоящего. Не стало исключением и время подготовки в России Великих реформ середины XIX в., когда вопрос о происхождении, сущности и формах крепостного права вызвал бурный общественный резонанс. Он не только отразился на страницах периодических изданий, но и стал одним из ключевых вопросов академической проблематики. Неслучайно один из активных деятелей эпохи реформ Г.П. Галаган в 1858 г. обращался к М.А. Максимовичу с прямым запросом – написать исследование об истории взаимоотношений крестьян и помещиков [10]. В дворянских губернских комитетах по обустройству жизни крепостных крестьян Левобережной Украины и в Редакционных комиссиях вполне закономерно возникал вопрос о том, как возникло и какое место занимало крепостное право в истории отчизны.

© Литвинова Т. Ф., 2017

Интерес к этой проблеме, крестьянскому вопросу во многом изменил и приоритеты в исторической науке, когда, как казалось, гомогенная казацкая история Украины стала представляться как сложное взаимодействие многочисленных социальных групп. Наиболее ярко это выразилось в проекте тотального изучения социальной истории Украины, разработанном в 1857–1859 гг. профессором Н.Д. Иванишевым и воплощавшемся в жизнь в изданиях Киевской археографической комиссии. Попутно замечу, что этот проект остается актуальным до сих пор и не только относительно Правобережной Украины. Это касается и поставленной А.М. Лазаревским на заседании Общества Нестора-Летописца по случаю 40-летия Крестьянской реформы проблемы «ближайшего изучения» истории освобождения крестьян от крепостной зависимости, «этого большого события Русской земли» [9, с. 1–2].

Насколько мало сведущими в конце 50-х гг. XIX в. в вопросах истоков и причин появления крепостного права на украинских землях были депутаты дворянских губернских комитетов свидетельствует полемика, центральным историческим сюжетом которой стало закрепощение крестьян Гетманщины царским указом 3 мая 1783 г. В деталях он по-разному трактовался членами комитетов, в том числе и такими известными в то время историками, как М.О. Судиенко и А.М. Маркович. Для дворянства в тот момент обращение к указу было вызвано не только необходимостью решать прагматические задачи. Оно также играло важную роль как в ориентации, самоидентификации и поведении отдельных персонажей, так и в формировании и поддержании коллективной идентичности, а также в трансляции морально-этических ценностей. Как уже отмечалось, участники обсуждения не были единодушны в оценках обстоятельств и сути этого указа. Их представления об этом в значительной степени держались на преданиях. Поэтому, наверное, Г.П. Галагану так не хватало для комитетских дел профессионально написанной истории. Неслучайно ораторы, кроме 1783 г., называли то 1782-й (вероятно имея в виду ревизию населения), то 1784-й, то 1785-й годы [10]. В тоже время, дворянство Левобережья как бы подчеркивало свою непричастность к установле-

нию крепостного права в крае, в котором, по мнению И.М. Миклашевского, «личная свобода наиболее уважалась». Однако профессиональные историки отнеслись к этому вопросу несколько иначе, впрочем, единодушие в их мнениях не наблюдалось.

Первые историографические итоги в изучении генезиса крепостного права на украинских землях, на мой взгляд, были подведены в юбилейном шеститомном издании «Великая реформа». Уже в историографическом сюжете редакционной статьи были отмечены достижения в разработке истории крепостного права и крестьянства в Малороссии, что связывалось с трудами А.М. Лазаревского, В.А. Мякотина, В.А. Барвинского. Таким образом, фактически закреплялось выделение этого потока из общероссийского историографического контекста, а также закладывалась традиция начинать историю проблемы с исследований именно этих авторов.

В основной части крестьянский вопрос в украинских регионах представлялся трудами Н.П. Василенко «Крестьянский вопрос в юго-западном и северо-западном крае при Николае I и введение инвентарей» и «Прикреплении крестьян в Малороссии» [4; 7], по сравнению с другими исследованиями юбилейного издания, неплохо насыщенными справочным аппаратом и историографическими рассуждениями. В них, с одной стороны, подчеркивался пока недостаточный уровень разработки истории, в частности, крепостного права, с другой – подытоживалось сделанное. Правда, здесь Н.П. Василенко фактически повторился, поскольку подобные его высказывания звучали неоднократно и прежде. В частности, еще в 1894 г. в работе «К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя», с которой историографы единодушно начинают дисциплинарное становления украинской историографии как истории исторической науки, выделяя два направления в изучении истории Левобережной Украины/Малороссии, он не только назвал лидером одного из них А.М. Лазаревского, но и подал, хотя и краткую, историографию крестьянского вопроса в регионе [3, с. 264–270]. Еще раз на эту тему Н.П. Василенко высказался в 1903 г. в мемориальном очерке памяти А.М. Лазаревского [5] и в 1908 г. в предисловии ко второму изданию работы «Малороссийские посполитые крестьяне» [6].

В своих статьях Н.П. Василенко не только охарактеризовал значение трудов А.М. Лазаревского для изучения слабо разработанной истории Украины в целом и «двух главнейших малорусских сословий» [5, с. 351] в частности, подчеркивая высокую научную ценность этих исследований, но и неоднократно анализировал позиции по вопросу о генезисе крепостного права в Малороссии еще и А.Ф. Кистяковского, Н.И. Костомарова, И.В. Теличенко, А.П. Шликевич, В.А. Мякотина, И.В. Луцицкого, даже Г.Ф. Карпова. В этой связи следует обратить внимание на несколько моментов, важных в контексте формирования историографических стереотипов.

Историки второй половины XIX – начала XX в., рассматривая историю Украины как составляющую общероссийской, и в то же время неустанно подчеркивая социально-экономическую, социально-правовую специфику Левобережной Украины, в вопросе происхождения крепостного права не имели единодушия. В 1862 г. А.Ф. Кистяковский высказал мнение, согласно которому крепостное право в крае вполне естественно вытекало из особых уродливых украинских общественных отношений, возникших вследствие событий середины XVII в. Российскому же правительству оставалось только утвердить существующее в реальности, что и было сделано указом 3 мая 1783 г. Независимо от А.Ф. Кистяковского в 1866 г. в первом издании «Малороссийских посполитых крестьян» А.М. Лазаревский на широком материале проиллюстрировал эту концепцию. Впоследствии её развили В.А. Мякотин и В.А. Барвинский. Н.П. Василенко не только закрепил такую точку зрения в историографическом обращении, но и настаивал, говоря о А.М. Лазаревском, что она «должна быть признана единственно правильной в научном отношении». К тем же, чьи позиции соответственно оказывались ненаучными, относились сторонники «указной» теории, согласно которой решающая роль во введении крепостного права в Малороссии отводилась центральному правительству. И первенство здесь отводилась Н.И. Костомарову, который в «Мазепе и Мазепинцах» по этому поводу высказался «наиболее полно и решительно». С ним солидаризировались, по мнению Н.П. Василенко, А.П. Шликевич и И.В. Теличенко [6, с. 121].

Н.И. Костомаров, которому Н.П. Василенко отдавал первенство в изучении «внешней» истории Украины, ее громких, героических страниц и персоналий, специально крестьянский вопрос не исследовал, но касался его неоднократно не только изучая историю Гетманщины, но и предыдущего литовско-польского периода. В контексте «обвинений» Н.П. Василенко, обращу внимание читателей на позицию М.И. Костомарова относительно роли Люблинской унии в закрепощении Польшей украинских крестьян. Полемизируя с Н.Д. Иванишевым и М.В. Юзефовичем в рецензии на книгу «Архива Юго-западной России», посвященную постановлениям дворянских провинциальных сеймиков, он высказал довольно нетипичное для тогдашнего украинского историка мнение, что закрепощение на украинских землях было не следствием «внешнего» вмешательства, связанного с поляками, а результатом внутренних отношений, в том числе действий местной социальной верхушки еще в литовские времена.

Поскольку условия возникновения костомаровской рецензии и общая характеристика дискуссии были проанализированы О. Журбой [8, с. 84–85], нет необходимости на этом специально останавливаться. И все же в данном случае важно обратить внимание на высказывания рецензента, которые, в том числе, ставят под сомнение приписываемые ему порой полонофобские взгляды: «Даже в отношении вопроса о возвышении аристократов и порабощении черного народа, нельзя сказать, чтобы этот порядок был введен поляками в Русь как что-то чуждое, внешнее. Польское влияние только облекло форму права то, чему основания существовали фактически в прежней русской жизни. Одним словом все, решительно все, что только совершалось в ущерб русской народности под влиянием польским, не было следствием воздействия Польши, как чего-то внешнего в отношении Руси, а истекало от русского высшего класса, который в соединении с Польшею никогда не был лишен ни права, ни средств отстоять и свою веру, и свой язык и спасти от унижения, и потом от восстания свой народ им же, а никем другим порабощенный. Обвинять Польшу и поляков за юго-западных русов мы имеем права гораздо менее, чем сколько до сих пор привыкли» [1, с. 445–446]. Как

видим, по вопросу крепостного права, Н.И. Костомаров здесь фактически сближался с А.М. Лазаревским, только относительно другого периода.

Эта рецензия 1861 г., вероятно, не была знакома Н.П. Василенко, в том числе и потому, что печаталась без подписи. Обходят ее и костомароведы, хотя анонимность рецензии была раскрыта еще в шестидесятые годы XX в. Возможно, в противном случае Николай Прокопович был бы менее категоричен. Интересно, что в отношении литовско-польского периода сам Н.П. Василенко придерживался, условно говоря, «указной» концепции, то есть, сравнивая первый и третий Литовские статуты, связывал распространение крепостного права на Украине с Люблинской унией [2, с. 447–448]. Что касается Левобережной Малороссии, прикрепление крестьян здесь стало, по его мнению, «результатом всего хода внутренней жизни», а указ 3 мая 1783 г. только юридически оформил этот процесс [7, с. 126].

Итак, этот, казалось бы, незначительный историографический эпизод еще раз убеждает, что в вопросах генезиса крепостного права Н.И. Костомарова вряд ли уместно приписывать к какому-либо из двух направлений. Учитывая то, что историк специально по этим проблемам не высказывался, а также то, что его «внешняя» история зачастую была откликом на «внутреннюю» современную ему ситуацию, более адекватно определить его позицию возможно лишь скрупулезно выуживая из «внешней» истории крупницы оценок социальной жизни. Это позволит преодолеть некоторую односторонность историографической инерции, вмещающей Н.И. Костомарову невнимание к «внутренней» истории. И в этой связи рассуждения по поводу генезиса крепостного права в литовско-польский период и его соотношения с национально-религиозными проблемами того времени имеют несомненный как конкретно-исторический, так и историографический интерес.

1. [Костомаров Н.И.] Рец. на кн.: Архив Юго-западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1861. – Ч. 2. – Т. 1. // Современник. – 1861. – № 4. – С. 439–448.
2. Василенко М.П. Селяне й кріпацтво на Україні / М.П. Василенко // Василенко М.П. Вибрані твори у трьох томах. – К., 2006. – Т. 1. – С. 447–453.
3. Василенко Н.П. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя / Н.П. Василенко // КС. – 1894. – Ноябрь. – С. 264–270; Декабрь. – С. 402–424.
4. Василенко Н.П. Крестьянский вопрос в юго-западном крае при Николае I и введение инвентарей / Н.П. Василенко // Великая Реформа. – Т. 4. – М., 1911. – С. 94–109.
5. Василенко Н.П. Памяти почетного члена общества Александра Матвеевича Лазаревского († 31 марта 1902 г.) / Н.П. Василенко // Василенко М.П. Вибрані твори у трьох томах. – К., 2006. – Т. 1. – С. 337–351.
6. Василенко Н.П. Предисловие к монографии А.М. Лазаревского «Малороссийские посполитые крестьяне 1648 – 1783 гг.» / Н.П. Василенко // Василенко М.П. Вибрані твори у трьох томах. – К., 2006. – Т. 2. – С. 117–122.
7. Василенко Н.П. Прикрепление крестьян в Малороссии / Н.П. Василенко // ВР. – Т. 1. – С. 108–126.
8. Журба О.І. Київська археографічна комісія. 1843 – 1921: Нарис історії і діяльності. – К., 1993. – 186 с.
9. Лазаревский А. О собирании материалов для истории освобождения крестьян от крепостной зависимости в пяти губерниях Киевского учебного округа. – К., 1901. – 8 с.
10. Литвинова Т.Ф. Историческая память и инструментализация прошлого в социальных проектах дворянства Левобережной Украины середины XIX в. / Т.Ф. Литвинова // Харківський історіографічний збірник. – Х. – 2016. – № 15. – С. 210–217.

Литвинова Т.Ф. М.І. Костомаров і проблема ґенези кріпосного права в Україні

У статті висвітлена суспільна дискусія середини XIX ст. щодо походження кріпосного права на українських землях та роль в цій дискусії професійних істориків. Представлені позиції сторін, їх аргументи та основні дискусійні питання. Відзначено оригінальний погляд М.І. Костомарова на процес закріпачення селян в литовсько-польський період української історії, який ставить під сумнів стійкі історіографічні оцінки.

Ключові слова: М.І. Костомаров, кріпосне право, селянське питання, історіографічні оцінки.

Lytvynova Tetyana. N. I. Kostomarov and the Problem of the Genesis of Serfdom in Ukraine

The article studies the public discussion of the middle of XIXth century about the origin of serfdom in Ukrainian lands, and the role of professional historians in this discussion. The positions of the debate parties, their arguments and key debatable questions are described. The article focuses on the original point of view how peasants were turned into serfs in Lithuanian-Polish period of the Ukrainian history, proposed by N.I. Kostomarov - point of view that put under question the established historiographic approaches.

Keywords: N.I. Kostomarov, serfdom, the «peasant question», historiographic appraisals.

О. Г. Павлова

**ПОСТАТЬ МИКОЛИ ІВАНОВИЧА КОСТОМАРОВА
В ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ**

Стаття присвячена дослідженню зображень М.І. Костомарова у творах мистецтва. Виявлена значна кількість таких портретних зображень (це і живописні твори, і графічні роботи, і скульптура, і пам'ятки філателії та нумізматики). Автори цих творів зображали вченого в різні періоди його життя, намагалися зафіксувати як його зовнішні риси, так і відтворити його внутрішній світ. Наявна в нашому розпорядженні портретна галерея засвідчує авторитет вченого не лише в середовищі фахових істориків, а й серед широких кіл громадськості.

Ключові слова: М.І. Костомаров, образотворче мистецтво, образ, художник.

Миколу Івановича Костомарова називають першим професійним українським істориком, засновником народницького напрямку в українській історіографії, згадують зазвичай про те, що він був одним із керівників Кирило-Мефодієвського братства. Науковий доробок вченого високо оцінив М.С. Грушевський, а його ім'я посідає помітне місце серед плеяди вчених істориків, етнографів, письменників, громадських діячів другої половини XIX століття, які розвивали ідеї самобутності українського народу.

Внесок Костомарова у розвиток історичної науки та громадського руху був очевидним вже сучасникам, а з роками став ще більш помітним. Підтвердженням тому є не лише ґрунтовні монографічні видання та науково-популярні статті, присвячені вченому, але і досить різноманітна за формами та часом візуалізація образу вченого у пам'ятках образотворчого мистецтва.

Слід зазначити, що пошуки матеріалів з окресленої теми показали, що таке завдання є більш складне, ніж це здавалося на

перший погляд. Спочатку виявлення матеріалів здійснювалося з метою вивчення образів вченого у живописі. Як виявилось, до розгляду цієї культурної спадщини вже частково зверталися вчені, музеєзнавці, бібліографи.

На сьогодні маємо каталоги виставок та окремі публікації, які дозволяють виявити та систематизувати такі образи. Однією із перших спроб зібрати меморіальні матеріали, в тому числі і зображення, стало влаштування у 1910 р. у Воронежі виставки, яка була присвячена 25-річчю від дня смерті М.І. Костомарова [3]. Її створення було ініційовано членами Воронежської вченої архівної комісії. На виставці було представлено достатню кількість фотографічних та художніх творів. Завдяки їх опису в каталозі ми можемо досить повно уявити різноманіття представлених експонатів. До речі, в каталозі згадується 44 фотографічних та виконаних у техніці цинкографії, літографії, офорті портретів [18, с. 90].

Досить повно намагалися перелічити всі доступні зображення київські автори енциклопедичного ювілейного збірника на пошану М.І. Костомарова «Віхи історії» у статті з відповідною назвою «Іконографія М. Костомарова» [3]. Характеристиці колекції графічних портретів М.І. Костомарова, що зберігаються у фондах сектору естампів та репродукцій НБУВ, присвячена стаття Д. Фоменко [16].

Дещо в процесі виявлення та дослідження зображень Миколи Івановича Костомарова в образотворчому мистецтві було зроблено й іншими дослідниками. Зокрема, образи Костомарова зібрані на сайтах села Юрасівка на Воронежчині [21], в якому вчений народився, та села Дідівка на Чернігівщині, де він провів останні десять років свого життя [6], а також в експозиції новоствореного до 200-літнього ювілею меморіального музею Костомарова [15]. Його образ дійшов до нашого часу завдяки портретним зображенням, які зберігаються в музейних, бібліотечних та приватних колекціях, а також завдяки виконанню гравірованих портретів для книжкових видань. Зокрема, живописні портрети Костомарова зберігаються на сьогодні в найбільших музеях Києва, Львова, Санкт-Петербурга та ін.

Слід відзначити, що портретні зображення Костомарова досить активно використовувалися і використовуються під час видан-

ня та перевидання його творів. При створенні графічних творів застосовувалися різні художні техніки: літографія, цинкографія, автотипія та ін. Знову ж графічні твори перетворювалися з допомогою спеціальних видавничих технік для видань на фото, а фото, навпаки, в графічні відображення. Відповідно, пошуки першообразу в подібних випадках потребують чималих зусиль. Зокрема, в процесі такого пошуку довелося більш глибоко ознайомитися з історією фотографії, її технічними прийомами та ступенем розвитку фотографічних засобів візуалізації дійсності у другій половині XIX ст. З іншого боку, можна зробити висновок, що фотографію в цей період, до певної міри, слід також вважати мистецтвом. Не випадково, наприклад, фотоательє спочатку мали назву «художнє ательє», а фотографи добре були обізнані з графічними техніками, які й застосовували в процесі створення фотографії.

Отже, окрему групу складають портрети, що виникли завдяки фотографічному мистецтву другої половини XIX ст. Фотографія тоді була ще досить новим явищем, хоча вже й досить розповсюдженою. Не дивно, що фото ставали основою для художників-графіків, які зробили окремі графічні зображення М.І. Костомарова.

Саме тому до розгляду були включені і деякі фотографічні зображення вченого, які свого часу стали основою для графічних зображень.

За нашими спостереженнями, першим за часом створення є відомий портрет, де постать Костомарова відображено в графічній техніці, який датується 1840-ми роками [5, с. 245].

Одним із кращих і досить популярних прижиттєвих портретів М.І. Костомарова можна назвати виконаний у 1861 р. відомим французьким художником-графіком А. Муїльроном [16, с. 31, 32]. Високохудожній літографічний портрет представляє образ історика в період його професорства в Петербурзькому університеті. На цьому портреті зображено зовні упевнену у собі людину, яку водночас, характеризує мудрість, заглибленість у свої думки.

Досить часто в виданнях зустрічається зображення (образ вченого представлений в три чверті), яке відноситься до другої половини 1860-х рр. [12]. Скоріше за все основою для цього зображення став фотопортрет досить відомого фотографа В. Везенбер-

га (1839–1880), який з 1865 р. мав фотоательє в Петербурзі. Крім фото В. Вазенберг займався також і виготовленням фотокопій з портретів (гравірованих та олійних) російських і зарубіжних діячів історії та культури. Зокрема, у 1870-ті роки він випустив серію невеликих візитних (8,5х6,0) фотографій з портретів відомих діячів культури, науки, мистецтва.

Серед графічних творів другої половини 1870-х рр. слід згадати портрет вченого, який виконаний в техніці офорт (сухою голкою) для словника у графічній майстерні Ф.А. Брокгауза в Лейпцизі [16, с. 33]. А також офорт невідомого художника другої половини 1870-х рр. для видання А.О. Баумана «Наши деятели. Галерея замечательных людей России в портретах и биографиях» [16, с. 32; 7].

Одним із останніх прижиттєвих портретів історика також є портрет, який виконаний художником-гравером: у 1885 р. Ф.О. Меркін зробив цей портрет з фото відомого петербурзького фотопортретиста К.О. Шапіро [16, с. 33]. Досить виразний, емоційно-збуджений образ, в погляді та рисах обличчя історика відчувається внутрішня напруженість.

До кінця XIX ст. відноситься і портрет, який виконаний у техніці офорт одним із видатних російських художників-графіків В.В. Мате [17, с. 114]. На ньому представлений образ досвідченої, розумної, але й емоційної, людини, з проникливим поглядом дещо втомлених очей [16, с. 32].

Останнім в серії графічних портретів можна вважати портрет виконаний у першій половині 1880-х років в техніці ксилографії О.І. Зубчанніковим [16, с. 33]. Це образ емоційної, але вдумливої особистості, її погляд свідчить про глибокі внутрішні переживання.

Слід відзначити також, що значний інтерес викликають живописні твори, мистецька мова яких дозволяє нам більш глибоко зрозуміти М.І. Костомарова. Втім, перед тим, як почати розмову про суто живописні твори, слід згадати і про досить розвинутий художній та естетичний смак самого М.І. Костомарова, який почав формуватися у нього ще в студентські роки під час навчання у Харківському університеті. Костомаров з юності був досить вимогливим до освіти. Інтерес до естетики, художньої спадщини в уні-

верситеті зростав під впливом його улюбленого університетського викладача, професора всесвітньої історії, медієвіста М.М. Луніна. Вочевидь, що серед тих професорів університету, які вплинули на формування зацікавленості М. Костомарова до античних старожитностей, слід згадати і професора класичної мови та літератури, знавця античного мистецтва, завідувача мюнц-кабінету А.Й. Валицького.

Цей інтерес до мистецтва М.І. Костомаров потім передавав своїм учням. До речі, про любов Костомарова до пам'яток художньої спадщини, яку він прищеплював своїм вихованцям в процесі педагогічної діяльності, згадував у своїх спогадах відомий художник М.М. Ге, який слухав лекції з історії Костомарова під час навчання у 1-й київській гімназії [10].

В історіографії М.І. Костомарова представлений як романтична особистість, зазвичай зазначається, що він любив мистецтво, музику, природу, квіти. Не дивно, що наукові та художньо-мистецькі інтереси зближували його з науковою, художньою інтелігенцією того часу, з багатьма із представників якої у нього були дружні зв'язки. М. Костомаров був досить відомий серед столичної громадськості, яка в свою чергу зараховувала історика до числа знаменитих сучасників [18, с. 91–92]. Він бував в Петербурзькій Академії мистецтв [14, с. 15], читав лекції для художників [18, с. 90–91]. Його ім'я згадується в мемуарних та епістолярних джерелах художників та скульпторів: М.М. Ге, Т.Г. Шевченка, М.Й. Мікешина, І.Ю. Рєпіна, К.Є. Маковського, П.І. Третьякова та ін.

Костомаров був бажаним серед гостей творчих вечорів, які влаштовував віце-президент Петербурзької Академії мистецтв Ф.П. Толстой. Він також відвідував творчі вечори, які влаштовував М.М. Ге по четвергах (тут збиралися найвідоміші літератори, художники, співаки і інші цікаві особистості). До речі, зазначимо, що Костомарова відносили до визначних літераторів [13, с. 295]. М.І. Костомаров і сам влаштовував для спілкування науковців, громадських діячів, художників творчі зустрічі, так звані «культурні вікторки», в своєму петербурзькому будинку [14, с. 82].

Таке творче спілкування було характерне для історика-романтика і в період його літнього перебування в садибі Дідівці на Чер-

нігівщині, де він приймав письменників В.П. Горленка, Д.Л. Мордовця, художницю К. Юнге, кобзаря О. Вересая та ін. [10]. Найчастіше він спілкувався з М.М. Ге, який з 1875 р. проживав неподалік у своєму маєтку Плиски Чернігівської губернії.

Не дивно, що постать історика зацікавила художників. Найвідомішим живописним портретом М.І. Костомарова є робота написана М. М. Ге у 1870 р. [9]. Як уже зазначалося, знайомство вченого і художника відбулося ще в 1-й київській гімназії. У подальшому цих діячів зв'язували довготривалі тісні стосунки [10, с. 227]. Зближення відбулося у Петербурзі, особливо в період роботи художника над сюжетами з російської історії та виконанням портретної галереї видатних сучасників, яку задумав художник наприкінці 1860-х років і реалізував протягом 1867–1875 рр. (портрети І.С. Тургенєва, О.М. Некрасова, М.Є. Салтикова-Щедріна, М.М. Антокольського та ін.).

До цих непересічних постатей М. Ге зарахував і М. Костомарова. Портрету історика надав високу оцінку тоді ще молодий художник Ілля Рєпін. У своїх спогадах «Далекое близкое», він згадав, що портрету Костомарова передував портрет О.І. Герцена (1867), який був написаний, як і наступні, з натури. Цей портрет мав особливий успіх. Художня критика відзначала, що за художньою манерою він близький до «рембрантівської». Образ Герцена притягував глядача особливо допитливим та гострим поглядом, драматичністю, яка досягалася світлотінню. Рєпін назвав цей портрет Герцена «живим», таким, який вражав усіх своєю наближеністю за художньою манерою до «Таємної вечери». [13, с. 294] За висловом того ж Рєпіна, невдовзі після появи портрету Герцена з'явився і не менш оригінальний портрет Костомарова.

На полотні представлений образ впевненого вченого. Для постановки композиції цього портрету, незважаючи на загальні художні передвижницькі прийоми, прихильником яких був цей художник, автор використав традиційний для академічного живопису прийом. Вчений зображений на темному фоні, в академічному одязі. Цей портрет виставлявся на другій пересувній художній виставці (ТПХВ) у 1872 р., а потім деякий час прикрашав вітальню М. Ге в маєтку Плиски Чернігівської губернії [13, с. 298],

доки його у 1878 р. не придбав у автора для своєї картинної галереї П.М. Третьяков.

У 1878 р. М. Ге повторив цей портрет, який тепер зберігається у Львівській національній галереї мистецтв імені Бориса Возницького [9, с. 41]. Варіант цього портрету М.М. Ге у 1870 р. написав пером [16, с. 31, 32], а потім, у 1872 р., ще й повторив у техніці офорт [16, с. 32].

У 1883 р. був написаний ще один живописний портрет М.І. Костомарова художником-передвижником, академіком Петербурзької академії мистецтв К.Є. Маковським [1, с. 194]. Цей портрет з'явився в період розквіту художнього таланту живописця [8]. Не дивлячись на традиційний підхід до реалістичного портрету у другій половині XIX ст. у побудові композиції ми спостерігаємо вдалість колористичного та світлового рішення у справі побудови образу. В композиції відчувається багатство інтер'єру, з антикварною детальністю художник виписує крісло та передає книгу, загальним золотистим тоном об'єднує портретну композицію. В цьому портреті також виявилися притаманні художнику якості прекрасного колориста та психолога. Зокрема, в психологічній характеристиці внутрішнього світу вченого простежується велика симпатія художника до особистості Костомарова, образ якого засновано на таких рисах як глибока врівноваженість та задумливість. Його постаті притаманний внутрішній аристократизм, але, водночас, його образ не холодний, а досить жвавий. Вперше цей портрет був представлений публіці у 1883 році на 11-й пересувній виставці. Нині цей портрет зберігається в експозиції ДРМ у Петербурзі.

Останній живописний портрет Костомарова належить І.Ю. Рєпіну. Портрет сакрального характеру, він свідчить про особливу взаємну симпатію Рєпіна з вченим. Костомаров був поціновувачем творчості Рєпіна, надавав консультації художнику при написанні його знаменитого твору «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Про це Рєпін згадає і у спогадах [13, с. 342]. Це відбувалося, коли він подорожував по Запоріжжю разом із своїм учнем В.О. Серовим. Наступні зустрічі із Костомаровим у художника відбувалися не лише в Петербурзі, але і в Україні.

Образ Костомарова представлений й у творах митців різних видів пластичного мистецтва. Зокрема, в історіографії відомі два скульптурні портрети М. Костомарова. Це портрет (техніка каслинське лиття), який був виконаний російським скульптором, академіком Санкт-Петербурзької Академії мистецтв М.Я. Лаверенецьким (1837–1907) [19, с. 370]. Цей бюст був представлений на меморіальній виставці у 1910 р. і належав Воронежській публічній бібліотеці [3, с. 5; 2, с. 165]. Другий скульптурний портрет виконав учень Лаверенецького, який досить відомий харків'янам як автор першого пам'ятника в Україні Т.Г. Шевченку, – В. О. Беклемішев (1861–1919). Скульптор також зняв посмертну маску історика [14, с. 42].

Слід зазначити, що образ Костомарова відтворений і у філателії. Марка з портретом Миколи Івановича Костомарова була випущена 16 травня 1992 р. у серії, що представляє визначних діячів культури та мистецтва України. Це перша марка, що була випущена в незалежній Україні. Вона вийшла під назвою «175 років від дня народження видатного українського історика, публіциста і письменника Миколи Івановича Костомарова (1817–1885)». Сюжет для марки був створений художником Б.С. Ілюхіним (папір, глибокий друк, розмір: 37 x 26 мм).

У 2017 р. до 200-літнього ювілею історика Національним банком України в серії «Видатні особистості України» була викарбувана двогривенна монета. Її автором став художник і скульптор О. Дем'яненко.

Наше дослідження було б не повним, якщо б ми не звернули увагу на те, що оскільки в українській історіографії М. Костомарова зазвичай згадують у зв'язку із діяльністю Кирило-Мефодієвського товариства, його образ зустрічається на сюжетних полотнах, що представляють постаті засновників та найактивніших учасників товариства [4, с. 40]. Втім, це питання заслуговує на спеціальне дослідження.

На сам кінець зазначимо, що на початку ХХІ ст. з'явилися й нові художні твори, на яких увічнено видатного історика. Зокрема, до образу Костомарова звернулися сучасні київські митці. Для галереї портретів викладачів історичного факультету КНУ імені

Т. Г. Шевченка портрет М. І. Костомарова написав Ю.П. Бордин. У 2004 р. заслуженим діячем мистецтв України В.П. Слепченко для меморіальної аудиторії був виконаний живописний портрет М.І. Костомарова, а для Музею історії КНУ – графічний. Для меморіальної аудиторії історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна була зроблена високохудожня сучасна копія згаданого портрету роботи М.М. Ге. Образ М.І. Костомарова також знайшов своє втілення в скульптурній багатофігурній композиції – барельєфі «Видатні діячі університетської науки. ХІХ століття», який був виконаний у 2016 році в техніці декоративна штукатурка сучасною харківською художницею Н.В. Сухановою для прикрашення холу Головного корпусу Харківського університету.

Отже, досліджувана портретна галерея продовжує поповнюватися і, сподіваємося, невдовзі наддасть можливість казати про певну еволюцію образів ученого.

1. Государственный Русский музей: Живопись XVIII – начала XX века. Каталог / вступ. ст. Г. В. Смирнова. – Ленинград, 1880. – 448 с.
2. «Іконографія М. Костомарова» // Смолій В. А., Пінчук Ю. А., Ясь О. В. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь ; вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – Київ, 2005. – 543 с.
3. Каталог III очередной юбилейной выставки. В память Н. Н. Костомарова: 1885 – 1910. – Воронеж, 1910. – 71 с.
4. Київський національний університет імені Тараса Шевченка : Незабутні постаті / [авт.-упор. О. Матвійчук, Н. Струк ; ред. кол.: В. В. Скопенко, О. В. Третяк, Л. В. Губерський, О. К. Закусило, В. І. Андрейцев, В. Ф. Колесник, В. В. Різун та ін.]. – Київ, 2005. – 464 с.
5. Кирило-Мефодіївське товариство. У 3-х т. – К., 1990. – Т. 1. – 542 с.
6. Музей-усадьба Костомарова, Дедовцы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.doroga.ua/poi/Chernigovskaya/Dedovcy/Muzej-usadjba_Kostomarov/4743
7. Наши деятели. Галерея замечательных людей России в портретах и биографиях. В 8-ми т. Т. 5. Издание А. О. Баумана. – СПб, 1879. – 158 с.

8. Никифорова И. Маковский Константин Егорович [Электронный ресурс] / Ирина Никифорова – Режим доступа : <http://www.bibliotekar.ru/kMak/index.htm> ; www.bibliotekar.ru/art.htm.
9. Николай Николаевич Ге (1831–1894). Выставка произведений. Каталог / сост. Н. Ю. Зограф. – М., 1869. – 65 с.
10. Николай Николаевич Ге. Письма, статьи, критика, воспоминания современников. – М., 1978. – 400 с.
11. Панченко В. Дедовцы и Николай Костомаров [Электронный ресурс] / Владимир Панченко // День. 2005. 21 октября (№ 194). – Режим доступа : <https://day.kyiv.ua/ru/article/istoriya-i-ya/dedovcy-i-nikolay-kostomarov>.
12. Портретная галерея русских деятелей: 1864–1865. – СПб, 1869. – Т. 2. – 8 с., 101 л.
13. Репин И. Е. Далекое близкое. – 9-е изд. – Л., 1986. – 488 с.
14. Смолій В. А. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь; вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – Київ, 2005. – 543 с.
15. Томенко Н. Первый в мире музей Николая Костомарова открыт! [Электронный ресурс] / Николай Томенко. – Режим доступа : http://zik.ua/ru/news/2017/05/18/perviy_v_myre_muzey_nykolaya_kostomarova_otkrito_1098399
16. Фоменко Д. Кілька портретів М. І. Костомарова (з фондів НБУВ) / Діна Фоменко // Бібліотечний вісник. – 1999. – № 3. – С. 31–34.
17. Федорова В. И. В. В. Матэ и его ученики. – Ленинград, 1982. – 206 с.
18. Чалая Т. Фонд Н.И. Костомарова в Воронежском областном краеведческом музее / Татьяна Чалая // Историчний журнал. – 2005. – № 4. – С. 89–92.
19. Шушківський А. І. Лаверенецький Миколою Якимовичем [Електронний ресурс] / А. І. Шушківський // Енциклопедія сучасної України. – Київ, 2016. – Т. 16. – С. 370.
20. Юденкова Т. Павел Михайлович Третьяков и Николай Николаевич Ге [Электронный ресурс] / Татьяна Юденкова // Галерея. – 2011. – № 3 (32) – Режим доступа : // <http://www.tg-m.ru/articles/3-2011-32/pavel-mikhailovich-tretyakov-i-nikolai-nikolaevich-ge>
21. Костомаров Н. И. Фотоальбом // Родина моя – Юрасовка. [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://www.yurasovka.ru/photo/n_i_kostomarov/n_i_kostomarov/19

Павлова О. Г. Личность Николая Ивановича Костомарова в изобразительном искусстве

Статья посвящена изучению изображений Н.И. Костомарова в произведениях искусства. Выявлено значительное количество таких портретных изображений (это и живописные произведения, и графические работы, и скульптура, и памятники филателии, нумизматики). Авторы этих произведений изображали ученого в разные периоды его жизни, стремились зафиксировать как его внешние черты, так и воссоздать его внутренний мир. Имеющаяся в нашем распоряжении портретная галерея подтверждает высокий авторитет ученого не только в среде профессиональных историков, но и среди широких кругов общественности.

Ключевые слова: Костомаров, изобразительное искусство, образ, художник.

Pavlova O. G. The Personality of M. I. Kostomarov in the Visual Arts

The article deals with the representation of M. Kostomarov in the visual arts. The author has discovered a large numbers of the scholar's depictions in different artistic media: painting, graphic works, sculpture, and engraving. The authors of these works of art depicted the historian during different periods of his life. They tried to both represent his external appearance and reflect his inner world. The available portrait gallery of Kostomarov confirms the academician's considerable authority not just among the academic community but also among the general public.

Keywords: Kostomarov, Visual Arts, image, artists.

С. І. Посохов

ПОГЛЯДИ М.І. КОСТОМАРОВА НА ШЛЯХИ РЕФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТІВ: КОМЕНТАРІ ДО ДИСКУСІЇ ПОЧАТКУ 1860-х РОКІВ

У статті аналізуються публіцистичні праці М.І. Костомарова, які були опубліковані на початку 1860-х років і присвячені проблемам реформування російських університетів. Костомаров запропонував проект «відкритого університету», який не передбачав існування студентської корпорації. Висловлені ним ідеї спричинили палку дискусію, у якій взяли участь відомі діячі науки та освіти. Зазначено, що попри співзвучність поглядів Костомарова та «революційних демократів», врешті він займав та відстоював ліберальні позиції. Запропонований ним проект почасти був реалізований при заснуванні «Відкритого університету Шанявського».

Ключові слова: М.І. Костомаров, проект «відкритого університету», лібералізм.

Коли йдеться про тему «Костомаров і університет», то зазвичай згадують його критичні оцінки професорів Харківського університету, знищення його першої магістерської дисертації... Тобто, розмова відбувається в межах біографічного дискурсу. Тим не менш, Костомарову належать праці, які спеціально присвячені проблемі визначення шляхів реформування російських університетів. Він не лише взяв активну участь в обговоренні проекту університетського статуту на початку 1860-х років, а й визначив певні напрямки дискусій про стан та призначення університетів¹. Його позиція стала вельми резонансною. Тоді була навіть висловлена така думка, що Костомаров хоче «зруйнувати» університет як такий [5, с. 285, 342].

¹ М.С. Грушевський схаактеризував 1859 – 1864 рр. як «апогей енергії і творчості в житті Костомарова» [2, с. X].

Перша стаття Миколи Івановича на зазначену тему, яка мала назву «Замечание о наших университетах», була опублікована в «Санкт-Петербургских ведомостях» (1861 г., № 237). Вона поклала початок дискусії про необхідність студентської корпорації (про її суть йдеться нижче). Протягом жовтня – грудня 1861 р. у відповідь з'явилися статті не лише в «Санкт-Петербургских ведомостях», а й «Русском вестнике», «Московских ведомостях» та інших періодичних виданнях. Як зазначав один з авторів в «Русском инвалиде» (1861, №248), «давно общество не интересовалось так газетными статьями, как статьей Костомарова...», через несколько дней этого номера почти нигде нельзя было достать; цена на него увеличилась вдвое» [Цит. за: 17, с. 77]. Сам М.І. Костомаров після цього ще декілька разів вступав у полеміку, роз'яснюючи свою позицію. Зазначена стаття М.І. Костомарова та відгуки на неї (а також ще шість статей Миколи Івановича, які стали відповіддю на критику) невдовзі були передруковані у збірнику «Замечания на проект общего университетского устава императорских российских университетов» (СПб., 1862). Це видання стало безпрецедентним в історії російських університетів, адже таким чином (зверненням до громадської думки), влада намагалася вирішити значущу проблему шляхом широкого її обговорення. Тоді зауваження та пропозиції надійшли від університетських рад, окремих професорів, попечителів учбових округів тощо. Вони нерідко являли собою ґрунтовні дослідження, що містили й історичні нариси. В результаті, такі тексти склали два томи. На думку деяких сучасних дослідників, це була перша велика дискусія навколо функцій російських університетів [18, р. 27].

Під час цієї дискусії було висловлено чимало різноманітних думок та оцінок, які інколи навіть складно систематизувати. Це помітили вже сучасники. Так, М.П. Барсов зазначив: «При отсутствии убеждений, твердой точки зрения, при пустом либерализме и несокрушимом консерватизме, при нашей чисто-восточной пестроте в умственном развитии – надо ждать и не таких еще противоречий, какие обнаружили в мнениях двух [Костомаров и Стасюлевич. – С.П.] наших историков» [5, с. 175]. Обговорення питання про студентську корпорацію актуалізувало й інші актуальні

проблеми: про сумісність освітніх та виховних завдань університетів, про функції професорів, про гумбольдтівський принцип свободи викладання та слухання, про службові переваги для випускників та ін. Втім, учасники дискусії передусім поділилися на дві групи, які сперечалися між собою: супротивники студентської корпорації (М.І. Костомаров, А.С. Воронов, А.М. Бекетов, О.В. Никитенко, М.І. Сухомлинов та ін.) та її прихильники (М.М. Стасюлевич, Б.М. Чичерин, М.Н. Катков та ін.). Втім, певні суперечки спостерігаємо й всередині зазначених груп.

Цю дискусію та ідейне протистояння навколо університетів вже на початку ХХ ст. характеризували (зокрема, Г.А. Джаншиєв) як один з епізодів боротьби за реформи в Російській імперії [3, с. 266]. І це не дивно, оскільки так зване «університетське питання» тоді бачилося як визначальне з точки зору майбутніх соціальних змін, перетворилося на лакмусовий папірець, який визначав ідейно-політичне обличчя кожного з учасників спорів. Широко відомими є слова М.І. Пирогова про те, що суспільство можна побачити в університеті «як у дзеркалі та перспективі». Реформування університетів вважалося потужним фактором усіх інших перетворень у державі. Може, найкраще цю думку сформулював харківський професор Д.І. Каченовський. Відомий правознавець зазначив, що університет у Російській імперії виступає не тільки «головним двигуном освіти», а й знаряддям ліберальних прагнень, які надихали уряд [4, с. 348]. В літературі вже давно висловлена думка про те, що у другій половині ХІХ ст. в Росії ідея прогресу набула особливої популярності, наука бачилася основою цього соціального прогресу, а інтелігенція і університети – відповідальними за цей прогрес [18, р. VII–VIII]. «Небайдужість» авторів пояснюється й тим, що ця дискусія точилася передусім у середовищі інтелігенції, яка здебільшого мала університетську освіту і часто спиралася на власний досвід.

Щоби зрозуміти зазначену дискусію, слід також згадати що вона розпочалася у 1861 р. – знаковий рік для Російської імперії, коли відбулося скасування кріпацтва. Відповідно тема про «становий» чи «відкритий» університет на той час мала неабияку актуальність. Так, один з учасників дискусії проф. А.М. Бекетов

наголосив: «Главное условие при университетском образовании заключается в том, чтобы познания приобретались добровольно. Человек, работающий по принуждению, не может работать хорошо. Это будет тот же крепостной труд – опять *авось и как-нибудь, так долго губившие наше общество* [выделено автором. – С.П.]» [5, с. 192–193]. Про це, почасти, свідчить й думка ще одного учасника дискусії, вже згаданого М.П. Барсова, який, реагуючи на суперечку між Костомаровим та Стасюлевичем (і критикуючи останнього), саркастично зазначив таке: «...удивительно, как это еще не явилось из среды общества, например, такого рода суждение, что университеты должны быть закрытым учреждением, доступным для немногих...» [5, с. 175].

Показово, хто саме підтримував ідеї Костомарова. Зокрема, серед них був А.С. Воронов – автор одного з перших проектів запровадження обов'язкової освіти в Російській імперії. На його погляд, збереження студентської корпорації – це посилення нагляду, а останній аж ніяк не асоціювався у нього з університетом [5, с. 201–202]¹. Взагалі, як зазначила Р.Г. Еймонтова, думка про демократизацію освіти й університетів користувалася широким визнанням в наукових, педагогічних та літературних колах. Серед прихильників костомарівського проекту відкритого університету вона назвала й Л.М. Толстого [17, с. 84–85].

Саме цей загальний розумовий рух, спрямований на емансипацію, визначав багато оцінок та тверджень. Один з активних учасників зазначеної дискусії Б.М. Чичерин у зв'язку із цим написав: «Везде кругом раздаются голоса: преобразования! преобразования! Это как бы поток, увлекающий людей в неведомые страны. В этом движении все созданное веками, все, что утвердилось на историческом предании, кажется ветхим хламом, рубищем, которое надобно с себя сбросить» [5, с. 349].

Втім, деякі сучасники побачили у проекті М.І. Костомарова не тільки шлях демократизації освіти, а й охоронні тенденції, зокрема, спробу загасити студентські заворушення шляхом руйнації самої студентської корпорації. Так само на певному етапі почали вважати й радянські історики. Зокрема, Р.Г. Еймонтова зазначи-

¹ До певної міри, такі погляди висловлювали й автори та видавці «Колокола» [Наприклад, див.: 9, с. 995].

ла, що прихильники костомарівського проекту оцінювали корпоративність як небезпечне явища, оскільки вона виховувала у студентів згуртованість, прагнення до спільних дій, й тому вони прагнули розчинити легко спалахуючих студентів, які вже звикли до спільних дій, в різномірній за складом масі університетських слухачів [17, с. 126–127]. Ця ж дослідниця нагадала, що авторитет Костомарова серед студентства постраждав після оприлюднення його проекту [17, с. 85]¹.

Дійсно, реакція громадськості на костомарівський проект була неоднозначною та коливалася з часом. Спочатку у нього з'явилося багато прихильників (існує думка, що навіть у правлячих колах ці ідеї розглядали як реальний для втілення проект), потім почали брати гору критики, а серед прихильників виникли сумніви. Наприкінці дискусії й сам М.І. Костомаров почав висловлювати компромісні твердження, хоча й наполягав на тому, що він «ни на волос не отступил от убеждения об открытости университетов» [5, с. 257].

Втім позиція М.І. Костомарова із зазначеного питання залишається недостатньо проаналізованою. Деякі сучасні російські дослідники, наприклад, вважають, що Костомаров та його прихильники виступили як противники автономії університетів, оскільки заперечували університет як «певне моральне ціле» [1, с. 91].

Сам Костомаров назвав висловлені ним ідеї – «проект відкритого університету» [5, с. 227]. Як уже зазначено, на початку дискусії в центрі уваги опинилася проблема студентської корпорації. Сутність її полягала ось в чому. М.І. Костомаров вважав, що «непотрібно слухачів об'єднувати будь-якою корпорацією звання чи стану», що корпорація студентів, як особливе звання, не має сенсу [5, с. 161–162]. На його думку, коли студентство формується з тих, хто закінчив гімназію та витримав іспити, коли воно має особливе управління, обов'язки та правила життя і, навіть, особливий одяг, університет перетворюється з науково-освітнього на освітньо-ви-

¹ М.І. Костомаров не підтримав заклик студентів демонстративно припинити читання публічних лекцій після висилки проф. П.В. Павлова. Відповідно, 8 березня 1862 р. радикально налаштовані студенти влаштували на його лекції обструкцію. Сам М.І. Костомаров надав пояснення, щодо цього конфлікту на сторінках газети «С.-Петербургские Ведомости».

ховний заклад [5, с. 161]. Він переконував, що об'єднує слухачів на лекціях лише наука, а особливі правила та одяг, в цьому випадку, абсолютно ні до чого. Відповідно, він вважав, що слухати лекції слід дозволити всім бажającym, не обмежуючи склад таких слухачів будь-якими умовами та зобов'язаннями. Також він виступив за те, щоби допустити до слухання університетських лекцій і жінок: «По нашему мнению, если двери университетских аудиторий будут открыты свободно для мужчин, то нет разумного основания затворять их и для женщин» [5, с. 251]¹. Костомаров відкидав необхідність службових переваг для випускників університетів: «Отвергая правило, чтобы ученая степень давала известный класс в чиновной лестнице, мы думаем, что в университете и вообще в ученом сословии чины такая же лишняя вещь, как и студенческая корпорация» [5, с. 233].

З позицією М.І. Костомарова солідаризувалися М.І. Сухомлинов (який зазначив, що за своєю ідеєю університет є заклад відкритий [5, с. 178]), А.М. Бекетов (який виступив проти примусових педагогічних засобів в університетах, наголошуючи на тому, що студенти вже є повнолітніми людьми, користуються усіма громадянськими правами, але змушені підкорятися шкільним вимогам [5, с. 190]). Чітко й послідовно підтримував М.І. Костомарова вже згаданий А.С. Воронов: «...для бага университета было бы необходимо уничтожить приемные испытания и соединенные с ними особенные права студентов, с особенною, форменною одеждою, переводные испытания из курса в курс и подчинение студентов университетской полиции и вне стен университета» [5, с. 207].

Таким чином, М.І. Костомаров і прихильники його ідей фактично протиставили професорів та студентів. Перші виступали в ролі фахівців, другі – публіки. Як зазначив А.С. Воронов, «Каждый университет наш представляет две отдельные корпорации: профессоров и студентов. ... Единственною связью между тою и другою корпорациею, т.е. профессорскою и студенческою, служат научные интересы» [5, с. 197].

¹ Реагуючи на тезу про моральний бік справи, М.І. Костомаров саркастично зазначив: «Неужели посещать профессорские лекции неприличнее, чем посещать балет?» [5, с. 252].

Натомість, опоненти Костомарова, наприклад, Б.Н. Чичерін, підкреслювали, що публічні курси не створені для систематичної освіти, що університет є спільною корпорацією тих, хто вчить, і тих, хто вчиться [5, с. 346, 348]. Й інші автори цього часу також робили подібні висновки, наголошуючи, що студенти не можуть становити корпорації, окремої від професорів [5, с. 317]. На їхню думку, саме в межах єдиної університетської корпорації відбувається становлення особистості молодого людини. Важливими бачилися й стосунки студентів між собою. Ось як писав Б.Н. Чичерін: «Всегда и везде молодые люди, которые учатся в одном заведении, считают себя товарищами, и всякому известно, что эта связь вовсе не та, которая существует между сочленами одного гражданского общества» [5, с. 346]. Костомаров на це відповів, що товариські стосунки та корпорація не залежать одне від одного, що інколи зустріч у готелі, за обідом стає початком дружби [5, с. 220].

По-різному ставлячись до студентства, учасники дискусії були єдиними щодо важливості корпорації викладачів. М.І. Костомаров, пояснюючи свою позицію, зазначав, що, на відміну від студентів, для професорів корпорація необхідна, для них необхідні й права, й привілеї: «я оставляю во всей силе ныне существующую профессорскую корпорацию» [5, с. 210, 227]. Тим не менш, М.І. Костомаров виступив проти кастової замкненості професури, чимало уваги він приділив стосункам професора та слухачів. Почасти при цьому він користувався і власним досвідом: «Я учился в гимназии, где была корпорация, в университете, где была корпорация, и, признаюсь, у меня осталось одно тяжелое воспоминание о бездарности, недобросовестности, корыстолюбии и грубости наставников, о невежестве, умственной лени и безнравственности большинства товарищей, да, вдобавок, о той неутешительной, нравственно грязной среде, в которой прозябало наше воспитание и образование» [5, с. 222]¹. Відповідаючи на закиди, що професор може почати шукати популярності у публіки, він, по-перше, визначив два типи «поганого професора»: «Плохой профессор высказывается двумя противоположными способами чтения: иной, ленясь

¹ Б.Н. Чичерін, реагуючи на цей автобіографічний пасаж, висловив жаль, з приводу того, що Костомарову так не пощастило...

или не умея погрузиться в глубину науки, пускает с кафедры болтовню так называемых воззрений и расплывается в фразах; другой, думая быть дельным тружеником науки, теряется в куче частностей, не умеет связать их, осмыслить, и в результате, чтение его так же бесполезно, как и чтение верхогляда-фразера». А, по-друге, схарактеризував стан справ за «зачиненими дверима аудиторій»: «Вы боитесь, чтоб профессор не испортился похвалами публики, мало оценивающей внутреннее значение науки; а почему же вы не предполагаете, что, вместе с такой щедрой на одобрение публикой, не явятся два-три знатока дела, такие два-три знатока, которые учение самого профессора, и прослушавши две-три его мыльно-пупырные лекции, не сделаются, печатно и словесно, его неумолимыми обличителями? ... А знаете ли, ратующие таким образом ученые мужи, что я вам скажу: страшась за свою братию, чтоб она не испортилась под влиянием мало приготовленной публики, в сущности вы боитесь за самих себя; вам опасны не эти мало приготовленные, которые способны слушать вас с благоговением, а именно те немногие, которые приготовлены лучше вас и могут обличить вас, да еще печатно. При таком устройстве чтений, надобно будет вам к каждой лекции готовиться, каждое слово взвешивать, а вы от этого отвыкли: оно безопаснее, если в вашу аудиторию не смеет никто явиться, кроме тех юношей, которые еще не так созрели в деле образования, чтоб раскусить вас!». Відповідно, він наголошував: «Каков профессор – такова и его аудитория, пришлось бы сказать при порядке открытых университетов» [5, с. 249].

М.І. Костомаров взагалі вважав, що взагалі корпорації – то є спадок з минулого. На його думку, чим більш розвинутим є суспільство, тим менш необхідними є корпорації (як окремої групи з окремими правами), оскільки рівень безпеки кожного з співгромадян вище, а дія привілеїв припиняється. Стосовно російських університетів він писав, що корпоративність (студентів) є анахронізмом [5, с. 163]. Так само, підтримуючи М.І. Костомарова, А.М. Бекетов зазначав, що корпоративний устрій існує лише в умовах слабкої держави, або у «смутні часи», у країнах, які позбавлені «громадянського устрою, цивілізації», а, коли держава є сильною, то вона захищає своїх підданих і не надає сили жодній

корпорації. Відповідно в Росії, на його думку, корпорації були не потрібні [5, с. 195].

Один з головних опонентів такої точки зору, Б.М. Чичерін, навпаки, наголошував, що М.І. Костомаров пропонує «середньовічне перетворення» [5, с. 361]. Взагалі Б.М. Чичерін вважав, що запропоновані М.І. Костомаровим перетворення призведуть до руйнації університету як такого, до перетворення їх «на справу громадської розваги» [5, с. 342]. Для підтвердження своєї думки він та його одноподумці наводили приклад «усього світу», де університети існують на тих самих засадах, що і в Росії. Чичерін пояснював негативні явища в університетах саме «припливом сторонніх стихій» [5, с. 344]. На його думку, якщо перетворити університети на «публічні місця», то все піде прахом, і краща пора життя людини буде утоптана у «загальне життєве паскудство» [5, с. 346]. Він звинувачував М.І. Костомарова у псевдорадикалізмі і відкидав необхідність запропонованих ним дій.

Цікавою, а можливо, й характерною, сторінкою дискусії є міркування щодо того, чи є корпоративний устрій чужим запозиченням, чи відповідає він слов'янській традиції, чи є в російських університетах студентські корпорації на німецький зразок. Про це писали Костомаров, Стасюлевич, Сухомлинов, Лебедев, Чичерін та ін. Серед іншого, М.І. Костомаров наполягав на тому, що треба рухатися власними шляхами: «Пусть на этом свободном, широком поле, Русская умственная жизнь, освобожденная от насильственной кабалы рабского подражания и трусливой неуверенности в правах самобытия, вырабатывается на своих собственных началах...» [5, с. 252–253]. Цей аспект дискусії був співзвучний суперечкам між західниками та слов'янофілами, не дивно, що Чичерін у своїй статті натякнув, що Костомаров хотів підлеститися до слов'янофілів [5, с. 345].

Під час обговорення зазначених проблем учасники дискусії фактично вийшли на більш загальні питання – про функції та завдання університетів, ідею університету як такого. Здебільшого мова йшла про співвідношення освітньої, наукової та виховної функцій університету. На думку М.І. Костомарова, російські університети являли собою щось невизначене, якусь середину між школою

та вченою академією, мають претензію бути й навчально-виховними, й освітньо-науковими закладами, хоча те й інше несумісне, за своєю сутністю. Він вважав, що виховання та освіта не одне й те ж, хоча одне без іншого не існує; виховання передуює освіті і з необхідністю веде до нього, інакше – само по собі непотрібно [5, с. 158]. Він вважав, що виховання належить дитячим та юнацьким рокам і завершується з вступом у доросле життя, в той час як освіта властива будь-якому віку: «Никто не может сказать: я окончил свое образование, ибо это значило бы: я окончил свою духовную и нравственную жизнь; но всякому приходится сказать это о воспитании, хотя бы и с сожалением... Образование есть расширение, развитие и осмысление того, что дается воспитанием» [5, с. 159]¹.

М.І. Костомаров протиставляв університет (як освітньо-науковий заклад, де панують лекція та дослідження) школі (як навчально-виховному закладу, де панують настанови). Тим не менш, він, до певної міри, і поєднував їх. Вже на початку своєї статті «Замечание о наших университетах» він зазначив, що процвітання університету залежить від процвітання нижчих та середніх училищ, для яких опіка та уважний нагляд є необхідними для їхнього процвітання. Відповідно, на його думку, слід більше уваги приділити саме школі, а університету треба надати найширшу свободу [5, с. 156]. Костомаров звертав увагу на те, що шкільні правила, які панують в університеті гальмують не лише його розвиток, а й суспільства, адже це заважає тому, щоби до університету йшли слухати лекції літні люди та жінки. Проявом протесту суспільства проти шкільного університету він вважав поширення публічних лекцій².

Натомість, М. Стасюлевич зазначав, що виховання властиво й університету, але відбувається тут у вигляді «самовиховання», яке може здійснитися лише за умови існування студентського співтовариства («мира»). Негаразди університетів він пояснював саме відсутністю «правильного самовиховання студентів». На його думку, знищити звання студента – це значило б знищити таке самовиховання (до речі, одним із таких засобів самовиховання він вбачав університетський суд) [5, с. 172].

¹ Міркування про різницю виховання та освіти див.: [5, с. 245].

² За даними Р.Г. Еймонтової, у 1861/62 навч. році було прочитано більше 80 публічних лекцій (лекційних курсів) [16, с. 155].

Тепер прокоментуємо цю суперечку. По-перше, спробуємо визначити ідеологічний підтекст костомарівського проекту: ліберальний, консервативний, чи радикальний? Адже в цьому плані маємо різні точки зору. Подекуди суперечливість стосовно цього питання можна спостерігати в одній праці. Так, Ю.А. Пінчук, з одного боку, вважав, що під час дискусії про відкриті університети він виявив себе як «прогресивно мислячий громадянин», але, з іншого, зазначав, що саме в цей період найбільш виразно позначилася еволюція Костомарова «вправо», оскільки його налякали заклики до перетворення суспільства шляхом «кривавої революції» [12, с. 54].

Для того, щоби з'ясувати зазначене питання, спочатку слід відзначити існування двох різних поглядів на університетську корпорацію: як на співтовариство з певними правами і обов'язками і як на спільноту, яка об'єднана традицією [Див. докладніше про це: 15]. У першому варіанті корпорація – юридичне явище, у другому – моральне. Відповідно, більше уваги на формальний/організаційний бік справи приділяли ліберально налаштовані автори, які прагнули розширення прав як університетів, так і політичних свобод взагалі (серед них, таким чином, опиняється й Костомаров, хоча він постійно наголошував на необхідності подолання формалізму). Прихильники існуючого порядку виступали за збереження і розвиток духовної єдності університетської корпорації.

Протиставлення викладацької та студентської корпорацій було більш притаманне радикально налаштованим авторам, так званим «революціонерам-демократам» (Г. Благосветлов, Д. Писарев, М. Добролюбов та ін.¹). Якщо ліберальні публіцисти починали з критики університетської корпорації, а потім оцінювали її більш стримано, а то і позитивно, пояснюючи негаразди урядовою політикою, то ліворадикальні автори були схильні звинувачувати саму корпорацію, і, перш за все, професорів. Таким чином, здається, що М.І. Костомаров за своїми поглядами ближче до

¹ До речі, у Петербурзі в 1860 рр. у себе вдома щотижнево по вівторках він влаштовував зустрічі з такими діячами як М. Чернишевський, Т. Шевченко, М. Добролюбов, М. Некрасов, брати Жемчужникови та ін. Але невдовзі відбудеться розрив між Костомаровим і Чернишевським (як відомо, у листі до Миколи Гавриловича він напише так: «Наши дороги разные»).

Д.І. Писарева, який, говорячи про «численні й значні» недоліки університетів, дійшов висновку, що університет не дає «справді освічених людей» [13, с. 38–45], критикував професорів та вимагав свободи для студентів, писав про те, що реформа освіти повинна бути розпочатою з нижчих закладів, тому що в них зосереджений «корінь нашого розумового безсилля» [13, с. 54]¹. Д. Писарев, так само як і М. Костомаров, писав, що університет сам себе реформує, якщо будуть відмінені «права та обмеження», «ліквідовані штучні перепони» [13, с. 4]. Втім, продовження дискусії засвідчило, що М.І. Костомаров не схильний був відстоювати настільки радикальні позиції, провідним для нього залишався принцип лібералізму. У своїй статті «Еще одно и последнее замечание об университетах» він зазначив: «...наш проект собственно не исключает возможности осуществления корпоративного начала в свободном товариществе». Він також тут зауважив, що «наш проект не может обязательным для всех университетов» [5, с. 254]. Навіть стосовно професорів він зазначив так: «Тому, кто не захочет пускать к себе никого, следует предоставить полное право» [5, с. 255]. Здається, що М.І. Костомаров відійшов від своїх позицій. Втім, основна теза залишилася: «Для нас в способе университетского преподавания всего дороже свобода», «пусть вход в университет будет открыт всякому» [5, с. 254–255]. Ця думка чітко визначена і у попередній статті «Еще несколько слов об университетах»: «Не желаем корпорации формальной, установленной, предписанной, расписанной, реестрованной, с обязательствами, со сроками – пусть каждый свободно, как хочет, слушает лекции и занимается науками...» [5, с. 221]. Між іншим, такий погляд, значною мірою, суперечив утвердженню державного університету, який прийшов на зміну університету корпоративному в ХІХ ст. Нарешті, у своїх поясненнях інциденту, який стався на лекції 8 березня 1862 р., він прямо зазначив свою прихильність принципам лібералізму радикально налаштованій молоді: «Будьте себе чем хотите – красными, желтыми, зелеными; только не ходите в университет, потому что вам тут делать нечего, и вы, по духу вашего направления, не можете не

¹ На думку деяких сучасних авторів, саме Д.І. Писарев показав «порочність» всієї системи університетської освіти [11, с. 163]. Інші пишуть про його надто суворий вирок вищій школі [14, с. 119].

мешать тому большинству, которое неспособно достигнуть такого яснovidения вещей, которым вы обладаете. Ведь вы считаете себя либералами: неужели вы не знаете и не разумеете, что первое качество свободы есть терпимость чужих убеждений и действий, уважение к противным мнениям, ради желания найти истину, и, наконец, готовность отказаться от своих убеждений, если этого потребует истина? Неужели вы думаете, что достаточно громких фраз и равносильных им, несбыточных и противных человеческому существу утопий, чтобы на самом деле быть либералами? Либерализм высказывается более в способе действий, в приемах обращения с идеями, чем в самих идеях» [10, с. 134].

По-друге, наскільки цей проект був реалістичний? Одразу підкреслю, що у своїх останніх статтях на зазначену тему М.І. Костомаров намагався не лише повторювати задекларовані ним принципи, а й пояснити, знайти більш вдалі рішення певних проблем, конкретизувати свої пропозиції. Так, він погодився на компромісний варіант, коли слухачі мали поділятися на дві групи: постійних та тимчасових. Постійні отримували б нумеровані місця в аудиторії та мали вносити певну платню, тимчасові могли відвідувати лекції безкоштовно [5, с. 229–230]. Він не виключав можливості існування «корпоративного начала в свободном товариществе» [5, с. 254]. Тим не менш, він продовжував наполягати на тому, що слід відкинути обмеження для навчання в університеті. Зокрема, він заперечував О. Нікітенко: «предъявление аттестата есть пустая форма, бесполезная как для профессора, так и для слушателей» [5, с. 244]. Він також погодився із тим, що відміна службових переваг університетів можлива лише за умови відміни подібних переваг всіх інших навчальних закладів та ліквідації чинів [5, с. 231]. М.І. Костомаров почав прописувати ті зміни, які слід було б запровадити в системі вчених ступенів та звань. Продовжуючи наполягати на найширшій свободі для професорів у справі вибору предметів та «засобів викладення науки», він дійшов думки, що система викладання має базуватися на принципі гонорару, який би сплачували слухачі професору (його розмір мав встановлювати сам професор [5, с. 255]). Він, як уже зазначено, також почав наголошувати на тому, щоби кожен університет мав свій власний

зразок, який би не був обов'язковим для інших [5, с. 253]. Тим самим він реагував на зауваження, що російські університети так не схожі між собою [5, с. 309].

У зв'язку із питанням про реалістичність костомарівського проекту, є сенс зауважити, що чимало ідей Костомарова були втілені в життя наприкінці XIX – на початку XX ст. І мова йде не про «Вільний університет» [Див.: 16], який існував у Петербурзі в січні – березні 1862 р. (це фактично були платні публічні лекції, які читалися здебільшого професорами Петербурзького університету, в тому числі й Костомаровим, у приміщенні міської думи та інших будинках після того, як Петербурзький університет було зачинено у зв'язку зі студентськими заворушеннями восени 1861 р.¹ Йдеться про предметну систему, яку почали впроваджуватися з 1906 р. [Див.: 6; 7]², систему гонорару, яка утвердилася вже після прийняття Статуту 1884 р. і, звичайно, слід згадати «Відкритий університет Шанявського» (1908 – 1918) [Див.: 8]. Ці ідеї зберігають свою актуальність і сьогодні.

1. Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года. – М., 1995.
2. Грушевський М. 3 публіцистичних писань Костомарова / М. Грушевський // Костомаров М. І. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова : зібрані заходом Академ. комісії укр. історіографії / Іст. секція Всеукр. академії наук ; за ред. М. Грушевського. — [К.] : Держ. вид-во України, 1928. — С. Х. (XXI, [V]), 315 с.
3. Джанишев Г. Эпоха великих реформ / Г. Джанишев. – СПб., 1907.
4. Замечания на проект общего университетского устава императорских российских университетов. – СПб., 1862. – Ч. 1.
5. Замечания на проект общего университетского устава императорских российских университетов. – СПб., 1862. – Ч. 2.

¹ На лекції приходило до 1 – 2 тис. осіб, переважно читали професори Санкт-Петербурзького університету, безкоштовно; припинив існування через суперечки після висилки проф. П.В. Павлова.

² Така система зорієнтована на сильного студента та талановитого викладача, як це і передбачав М.І. Костомаров.

6. Ивановский В.Н. Предметная система в наших университетах / В.Н. Ивановский. – СПб., 1907.
7. Князев Е.А. Предметная система в высшей школе России / Е.А. Князев // Вестник высшей школы. – 1987. – № 11.
8. Князев Е.А. Университет Шанявского – вольная высшая школа / Е.А. Князев // Вестник высшей школы. – 1988. – № 4. – С. 79–85.
9. Колокол. Газета А. И. Герцена и Н. П. Огарева.– Лондон; Женева: Вольная рус. тип., 1857–1867. – Факс. изд.. – М., 1962. – Вып. 5.
10. Костомаров Н. Мешать или не мешать учиться? // Костомаров М. И. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова : зібрані заходом Академ. комісії укр. історіографії / Іст. секція Всеукр. академії наук; за ред. М. Грушевського. – [К.], 1928.
11. Ляхович Е.С. Университеты в истории и культуре дореволюционной России / Е.С. Ляхович, А.С. Ревушкин. – Томск, 1998.
12. Пинчук Ю.А. Исторические взгляды Н.И. Костомарова: критический очерк / Ю.А. Пинчук. – К., 1984. – 190 с.
13. Писарев Д.И. Наша университетская наука / Д.И. Писарев // Русское слово. – 1863. – № 7. – С. 38–45.
14. Д.И. Писарев в Петербургском университете: Новые архив. материалы / сост. и предисл. В.И. Щербакова // Вестн. АН СССР. – 1991. – № 6.
15. Посохов С.І. Університетська корпорація: історіографічні аспекти / С.І. Посохов // Laurea: К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. – Харків, 2007.
16. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох: От России крепостн. к России капиталист / Р.Г. Эймонтова. – М., 1985.
17. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на путях реформы / Р.Г. Эймонтова. – М., 1993.
18. Kassow S. Students, professors and the state in Tsarist Russia / S. Kassow. – Berkeley; Los Angeles; London, 1989.
19. Vucinich A. Social thought in Tsarist Russia / A. Vucinich. – Chicago; London, 1976.

Посохов С.И. Взгляды М.И. Костомарова на пути реформирования российских университетов: комментарии к дискуссии начала 1860-х годов

В статье анализируются публицистические работы М.И. Костомарова, которые были опубликованы в начале 1860-х годов и посвящены проблемам реформирования российских университетов. Костомаров предложил проект «открытого университета», который не предусматривал существование студенческой корпорации. Высказанные им идеи вызвали горячую дискуссию, в которой приняли участие известные деятели науки и образования. Отмечено, что несмотря на созвучность взглядов Костомарова и «революционных демократов», в итоге он занял и отстаивал либеральные позиции. Предложенный им проект отчасти был реализован при создании «Открытого университета Шанявского».

Ключевые слова: М.И. Костомаров, проект «открытого университета», либерализм.

Posokhov S.I. The Views of M.I. Kostomarov on the Path of Reforming the Russian Universities: Comments on the Discussion of the Early 1860s

The author analyzed the journalistic papers of M.I. Kostomarov, which were published in the early 1860's and are devoted to the problems of reforming the Russian universities. Kostomarov proposed an "open university" project, which did not provide for the existence of a student corporation. The ideas expressed by him sparked a heated discussion, in which prominent figures of science and education took part. It is noted that despite the consonance of Kostomarov's views and the "revolutionary democrats", he ultimately took up and defended liberal positions. The project he proposed was partly realized when the "Open University of Shanyavsky" was created.

Keywords: M.I. Kostomarov, the "open university" project, liberalism.

С. І. Світленко

УКРАЇНСЬКЕ НАРОДОЛЮБСТВО МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

Розглянуто формування і становлення видатного вітчизняного історика та громадського діяча М.І. Костомарова як українського народолюбця. Показано, як він в наукових та публіцистичних працях, написаних у світлі спочатку романтичної, а згодом позитивістської методології, пропагував ідею вивчення української народності, її історії та культури, утверджував розвиток української національної науки, захищав право українців на користування рідною мовою та літературою, прагнув утвердити історичну самодостатність українства в теорії та в соціальній практиці. Все це сприяло утвердженню національно-культурної самобутності українського народу, його національно-культурному відродженню, висуненню вимог культурно-національної автономії та федералізму як засобу демократизації суспільства.

Ключові слова: українське народолюбство, українська народність, М.І. Костомаров, романтизм, позитивізм, національно-культурне відродження України.

Ідейною основою культурно-політичного етапу українського націотворення середини 1840–1880-х рр. стала вітчизняне народолюбство, репрезентанти якого об'єднувалися національно-демократичною спрямованістю свого світогляду та поділяли ідею українського національно-культурного відродження. Яскравим представником цього напрямку був видатний український історик, археограф, архівознавець, фольклорист, етнограф, громадський діяч, публіцист, поет і письменник М.І. Костомаров, інтелектуальна діяльність якого заслуговує на поглиблене вивчення й сучасне осмислення.

В українській історіографії останніх десятиліть вже багато зроблено для усвідомлення історичних та суспільних поглядів, творчого доробку вченого. В цьому контексті надзвичайно плідними уявляються різноманітні праці Ю.А. Пінчука, який зробив вагомий

© Світленко С. І., 2017

внесок у сучасне українське костюмарознавство. Свідченням цього є ґрунтовні монографічні дослідження вченого «Исторические взгляды Н.И. Костомарова (Критический очерк)» (1984), «Микола Іванович Костомаров» (1992), «Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації» (2009), узагальнююча збірка наукових статей «Вибрані студії з костюмарознавства» (2012) [37; 42; 38; 39; 40; 44; 45; 46].

Своєрідним етапним історіографічним підсумком у галузі костюмарознавства став енциклопедичний довідник В.А. Смоля, Ю.А. Пінчука та О.В. Яся «Микола Костомаров: Віхи життя і творчості» (2005). У контексті розглядуваної теми заслуговують на увагу такі енциклопедичні статті, як «Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова», «Народ», «Народницький напрям», «Позитивізм», «Романтизм», «Українофільство» та ін. [47, с. 170–173, 281–284, 362–364, 397–400, 492–494]. Дослідницький інтерес для розглядуваної теми має змістовна стаття О.М. Гончар «Українофільська діяльність Миколи Костомарова 1863 – 1885 рр. у дзеркалі його епістолярної спадщини», в якій значною мірою на основі введення до наукового обігу маловідомих епістоляріїв висвітлено неоціненну роль М.І. Костомарова «у становленні і формуванні української мови та літератури» [3, с. 141].

200-річний ювілей видатного вченого-історика став стимулюючим чинником у справі узагальнення зробленого дослідниками життя і творчості М.І. Костомарова. У цьому контексті значну наукову цінність представляє узагальнююча монографія О.М. Гончар «Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи» (2017), в якій, зокрема, ретельно вивчено численні аспекти костюмарознавства у сучасній українській історіографії [2, с. 14–102]. Відмічаючи значний прогрес у вивченні багатогранної особистості М.І. Костомарова, його вагомий внесок у розвиток української науки, літератури, суспільної думки та руху, не можна вести мову про вичерпаність теми.

Актуальним уявляється вивчення постаті М.І. Костомарова на стику інтелектуальної та соціальної історії. З цього погляду представляє науковий інтерес дослідження особистості вченого і громадського діяча як українського народолюбця. Це дозволить

комплексно розглянути українолюбні та народолюбні погляди М. І. Костомарова, що і ставить на меті автор даної статті.

Формування українських народолюбних поглядів М.І. Костомарова відбувалося ще в дитячі роки. Свою роль при цьому відігравав його батько – І.П. Костомаров – дворянин, який перебував під впливом французьких просвітителів XVIII ст., належав до прихильників ліберальних і демократичних ідей. Його шлюбний союз з селянською дівчиною Т.П. Костомаровою (у дівоцтві Мильниковою) був не випадковим і втілював на практиці цілком певні світоглядні принципи. Виховання маленького Миколи відбувалося в дусі ідей французьких мислителів-просвітителів Вольтера і Ж.-Ж. Руссо. Приклад батька, селянське походження і відповідне світосприйняття матері та й той факт, що й сам Микола вийшов з кріпосного стану лише у 15-річному підлітковому віці, закладали у його свідомості, скоріше, навіть на рівні підсвідомості, почуття щирої любові до народу [20, с. 78–81; 47, с. 52–53, 223, 224].

Подальша кристалізація українського народолюбного світогляду М.І. Костомарова відбулася у роки його навчання в Харківському університеті (1833–1836), куди він вступив після завершення Воронезької чоловічої першої гімназії. У часи студентства М.І. Костомаров зацікавився українською історією й народними піснями, а також німецькою класичною філософією, котра склала романтичне теоретичне підґрунтя його пошуків особливого, національного і спрямувала науковий інтерес у царину історії та культури народності. Внаслідок своїх роздумів він дійшов висновку, що минувшину варто досліджувати не тільки за письмовими джерелами, а й за переказами народу [20, с. 100–101; 47, с. 53. 89–90].

Читання праць М.О. Максимовича, І.П. Сахарова, а особливо І.І. Срезневського, сприяло виникненню осмисленого інтересу М.І. Костомарова до української народної поезії, народних дум та художньої літератури. Чотиритомна узагальнююча праця Д.М. Бантиш-Каменського «История Малой России» (1822) також закріплювала зацікавленість вченого-історика вивченням української народності.

У своїй «Автобіографії» М.І. Костомаров звернув увагу на те, що попередники захоплювалися вивченням видатних політичних

постатей, законодавства минулих епох, але поза межами досліджень залишали життя широких верств населення. А, втім, історія кожного народу захоплює своєю неповторністю, індивідуальністю. Відтак, у нього виникло переконання, що слід вивчати минуле «в живому народі» [20, с. 101].

Молодий дослідник став особисто вивчати українство у ході етнографічних екскурсій із Харкова по навколишніх селах. Згодом історик розширив своє знайомство з українським народом і його історією в Полтаві та на її околицях, а також у Диканьці. У 1838 р. М.І. Костомаров розпочав писати твори українською мовою. Так з'явилися драма «Сава Чалий» (1838), україномовні вірші, об'єднані назвою «Українські балади» (1839), збірка з 30 українських віршів під назвою «Вітка» (1841), трагедія «Переяславська ніч», вміщена у збірнику О. О. Корсуна «Сніп» (1841) та ін. [20, с. 101–102, 104; 5, арк. 307].

На рубежі 1830–1840-х рр. любов до української народності привела М.І. Костомарова в гурток харківських романтиків, який об'єднувався ідеєю українського національно-культурного відродження. До числа однодумців молодого історика-народолюбця належали Є.П. Гребінка, Г.Ф. Квітка-Основ'яненко, П. Кореницький, О.О. Корсун, А.Л. Метлинський, М.М. Петренко, С. Писаревський, О.П. Рославський-Петровський, Я.І. Щоголев та ін. [20, с. 109–110].

Звичайно, українське народолюбство М.І. Костомарова визрівало й кристалізувалося не тільки в процесі спілкування з харківськими романтиками. Це коло інтелектуальних однодумців було ширшим. Так, у статті «По поводу статьи г. де Пуле в «Русском Вестнике» об украинофильстве» (1882) він згадував О. М. Бодянського, В.І. Григоровича та М.О. Максимовича, яких «знав дуже близько». Характерно, що всі троє ставилися «з великим співчуттям до ідеї розвитку малоруської мови і до вивчення народного малоруського життя» [8, л. 2–2 об.].

Перебуваючи під впливом вітчизняного й німецького романтизму, М.І. Костомаров як дослідник зосередив свою увагу на вивченні своєрідності української народності як етнокультурної та історичної спільноти. Невипадково у першій дисертації молодого вчено-

го «О причинах и характере унии в Западной России», яка була представлена в 1841 р. для отримання ступеня магістра історичних наук, від самого початку наголошувалося на народній ідеї, на ролі народних мас як рушійної сили в історії, що розглядалась у взаємодії кількох чинників: духовно-релігійного, суспільно-політичного, військового та соціального.

Саме під таким кутом зору в праці молодого вченого постали козаки – «особливий народ, суміш європейського елемента з азіатським, народ, що мав спільну з Малоросіянами віру і мову і відмінний від них по духу і звичаях». Козацтво являло собою вільне співтовариство, релігійно налаштоване проти католицизму, деспотії і утворювало справжнє «національне військо». Малоросія ж «стала воєнною республікою», «була під правлінням Польщі, але носила всі відбитки самостійності».

Зазіхання поляків на «права і віру» козаків призвели до козацьких повстань, а згодом до «єдиної війни народної» проти Польщі. В ході цієї війни боротьба за віру поєдналася з прагненням звільнення від кріпацтва. Головною народною ідеєю стало визволення Малоросії від чужоземного панування. Звичайно, такі народолюбні й вільнолюбні підходи М.І. Костомарова не влаштовували міністра народної освіти графа С.С. Уварова, який заборонив захист дисертації і розпорядився піддати вогню всі надруковані примірники, водночас дозволивши писати дисертацію з іншої теми [29, с. 1, 28–31; 20, с. 106, 111–113].

Попри невдачу із захистом дисертації, молодий вчений продовжував вивчати минувшину, використовуючи матеріали з історії української літератури, українську народну поетичну та пісенну спадщину. В його доробку простежується визнання українства як окремого народу. В цьому контексті заслуговує на увагу «Обзор сочинений, писанных на малорусском языке» («Молодик» на 1844 р.), написаний в 1842 р. і виданий у Харкові в наступному 1843 р. Так, визнаючи малоросіян народом багаточисленним і єдиним «по вірі і племені» з великоросіянами, М.І. Костомаров водночас вів мову про стародавність української мови, яку кваліфікував не як «наріччя мови російської», а «наріччя слов'янського кореня».

Із самодостатності української мови народолюбець виводив особливості української народності: «Але народність Малоросії є особлива, відмінна від народності великоросійської...». Не менш важливо, що молодий дослідник звертав увагу на те, що ідея народності спонукала до розвитку своєрідну малоросійську літературу. Важливим є й передбачення автора стосовно майбутнього відродження України, в житті якої «нове тільки починає проявлятися» [16, с. 282–293].

Утвердження українського народолюбного світогляду М.І. Костомарова виявилось у його другій магістерській дисертації – «Про історичне значення руської народної поезії», в якій органічно поєднався його глибокий інтерес до української історії та поетичної творчості народу. Новий кваліфікаційний твір молодого дослідника було успішно захищено 13 січня 1844 р. Дисертанта вельми підтримало те, що новаторське введення народного елемента в історичне дослідження поділяв його учитель – М.М. Лунін [20, с. 115–117].

У своїй другій дисертації М.І. Костомаров від початку продемонстрував широту дослідницького мислення, розглядаючи народолюбство в контексті народної поезії на загальноєвропейському матеріалі, та виявив причини зацікавленості різних європейських поетів ідеєю народності як способу розібратися в сутності «народного духу». Він утвердив себе як типовий історик-романтик і народолюбець, котрий дослідив народні пісні крізь призму зовнішньої та внутрішньої історії, історії розвитку мови, свідомості самого народу та його життя у трьох сферах: духовній, історичній та суспільній. В центрі його дослідницького інтересу був народний характер та народний ідеал, а народна ідея розглядалась як провідна в історії [15, с. 44–49].

Щоправда, погляди молодого М.І. Костомарова не були позбавлені внутрішніх суперечностей, що впливали із світоглядного феномена подвійної лояльності й подвійної ідентичності. З одного боку, на основі вивчення першоджерел історик усвідомлював факт існування двох окремих народностей: української (малоросійської) та російської (великоросійської). З іншого, – наявність у них спільної православної віри; єдиного державно-політичного

апарату періоду «апогею самодержавства» Миколи І; формування світогляду вченого в обстановці функціонування загальноросійського імперського освітньо-наукового та культурного простору – призводило його до визнання факту нібито єдиної руської народності, яка ділилася на дві гілки.

У той період молодий М.І. Костомаров не зміг розмежувати у своїй свідомості українців і росіян як окремі етнонаціональні спільноти. Причини цього, на наш погляд, корінилися не в останню чергу і в його етнічному походженні, адже батько належав до російських дворян, а мати – до українських селян [20, с. 78–81]. Це спричиняло підсвідому двоїстість ідентичності вченого. Але, безперечно, варто враховувати й загальний, ще недостатньо зрілий в національному й історичному сенсах, рівень тодішнього свідомого українства, котре ще перебувало у стадії формування як нація. Таку особливість історичного часу формування світогляду М.І. Костомарова підмітив І.Б. Гирич, який залучив цього діяча до інтелектуалів «періоду сповідання подвійної національної належності» [1, с. 249].

Успішно захистивши магістерську дисертацію, М.І. Костомаров зосередився на вивченні історії епохи Богдана Хмельницького – переломного періоду української минувшини. Як історик-романтик, він став досліджувати пройдешні часи в ході ознайомлення з певними місцевостями й пам'ятниками на місцях подій. Це обумовило його переїзд до Києва, де він отримав призначення на посаду учителя гімназії в м. Рівне і започаткував важливі контакти з П.О. Кулішем, М.О. Максимовичем та М.В. Юзефовичем [20, с. 118–119]. У рівненський період 1844–1845 рр. учений-народолюбець ознайомився з низкою історичних місць, зокрема побував у Рівному, Острозі, Кременці, Почаєвому, Вишневці, Берестечку, збирав численні народні пісні, перекази та оповідання [20, с. 119–130].

Наприкінці 1844/45 н.р. М.І. Костомаров отримав місце учителя історії в Першій київській гімназії. У тому ж 1845 р. розпочався київський період його діяльності. Вже наприкінці 1845 – на початку 1846 р. він увійшов до складу таємного політичного Кирило-Мефодіївського товариства (братства). До кола однодумців

М.І. Костомарова – українських народолюбців – належали В.М. Білозерський, М.І. Гулак, П.О. Куліш, О.В. Маркович, Д.П. Пильчиков, а також Т.Г. Шевченко, який приєднався до осередку братчиків навесні 1846 р., та ін. [20, с. 132–133].

Особливе враження на М.І. Костомарова справив своєю народолюбною поезією Т.Г. Шевченко. «Я побачив, – згадував він, – що муза Шевченка роздирає завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і захоплює було зазирнути туди!!!» [17, с. 133].

У середині 1840-х рр. відбулася трансформація поглядів М.І. Костомарова як українського народолюбця, який вийшов за рамки національного культурництва у галузях освіти та науки і долучився до сфери суспільно-політичної. Яскравим виявом цього стало написання М.І. Костомаровим у 1846 р., тобто приблизно одночасно, його наукової статті-рецензії «Мысли об истории Малороссии» і програми політичного таємного товариства «Книга буття українського народу», або «Закон Божий».

Значення першої з цих праць полягало в тому, що М.І. Костомаров як вчений-історик накреслив обриси концепції історії України. Її стрижнем було усвідомлення факту існування в південній частині Східної Європи України (Малоросії) з особливою людністю, етнографічними, політичними та історичними відмінностями. Водночас, на думку автора, Україна (Малоросія) була міцно пов'язана з Росією (Великоросією) духовною єдністю [48, с. 182–192].

«Книга буття українського народу» вирізнялася широким поглядом М.І. Костомарова на історичне минуле і прагненням вписати українську історію у всесвітньо-історичний контекст. У політичному плані автор не тільки показав такі визначальні прикмети світосприйняття українців, як прагнення до свободи та демократичних засад життя суспільства, а й виказував історичний оптимізм, пророкуючи пробудження України: «Лежить у могилі Україна, та не мертва, бо уже прихो[дить] голос і пробудить». Кінцеві рядки утверджували месіанську роль України у слов'янському світі, де «почують її крик». М.І. Костомаров накреслив історичну перспективу України, коли передрікав: «І встане України, і буде непідлеглою Річ[чю] Посполитою в союзі слов'янським» [9, с. 258].

Українське народолюбство вченого та громадського діяча періоду Кирило-Мефодіївського товариства поєднувалося зі слов'янофільством, козаколюбством, республіканізмом та демократизмом, християнськими цінностями та вірою в «майбутнє об'єднання слов'янських народів в одну федерацію державних суспільств» [9, с. 243, 250–258; 11, с. 139; 20, с. 137].

Раптовий арешт наприкінці березня 1847 р. напередодні призначеного весілля, слідство, річне ув'язнення в казематі Петропавлівської фортеці, проголошене заслання у В'ятку, замінене на заслання до Саратова, заборона наукової праці та публікаторської діяльності – все це не могло не надломити українського народолюбця [41, с. 48, 52]. Зазначені життєві обставини змусили М.І. Костомарова відмовитися від політичної діяльності. Однак це не означало зраду народолюбних ідеалів та інтересів. Так, у 1851–1854 рр., ще перебуваючи на саратовському засланні, він відновив перервану на кілька років археографічну діяльність, розпочавши публікацію народних пісень, записаних у місті Саратові та зібраних у Саратовській губернії.

У 1855–1859 рр. М.І. Костомаров став публікувати у столичних видавництвах статті й монографії, присвячені діяльності українських гетьманів. Це, зокрема, журнальні розвідки «Иван Свирговский, украинский гетман XVI века» (Москвитянин, 1855. Кн.19/20) «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России» (Отечественные записки. 1857. Т. 110–113), монографія «Богдан Хмельницкий» (СПб., 1859. Т. 1. 2-е изд., доп.) тощо [43, с. 37–39].

Як відомо, монографія М.І. Костомарова про Б. Хмельницького отримала дозвіл на публікацію від Петербурзького цензурного комітету 27 жовтня (9 листопада) 1856 р. під назвою «Век царя Алексея Михайловича» і була піддана нещадній цензурі. Це й не дивно, бо з перших рядків викладу в центрі уваги автора опинився «південноруський народ». Показавши широку панораму Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, М. І. Костомаров розкрив задум великого гетьмана, який дбав не тільки про козацьку Україну, а й мав на меті «звільнити з-під польської влади і приєднати до єдиної руської держави

всі землі, де справдавна процвітало православ'я і лунала українська мова». Відтак Б. Хмельницький представ в образі загальнонародного вождя, прихильника соборності всіх українських земель [10, с. 17, 24, 733].

Навесні 1859 р. саратовське заслання М.І. Костомарова добігло кінця. Тоді ж талановитий історик отримав запрошення від Петербурзького університету зайняти вакансію по кафедрі російської історії. М.І. Костомаров перебував у надзвичайному піднесенні і переїхав до столиці. У листопаді того ж року вчений прочитав вступну лекцію, яка викликала справжній фурор і закінчилась тим, що натовп молодих людей підходив лектора і виніс на руках з університету до екіпажу. Наступні лекції історика-народолюбця також мали величезний успіх – чисельність слухачів постійно збільшувалась. Вельми прикметно, що на початку січня 1861 р. на публічних лекцій М.І. Костомарова на користь бідних студентів, незважаючи на сильний мороз (до 30 градусів нижче нуля), в університетській залі спостерігався «значний прилив публіки». Напевно, ці лекції викликали такий великий інтерес через свою ключову ідею – «висунути на перший план народне життя» [20, с. 186, 188–190].

На рубежі 1850–1860-х рр. змушений, внаслідок попередніх царських переслідувань, відмовитись від політичного проекту майбутньої України у складі слов'янської федерації вільних народів, М.І. Костомаров не зійшов із народолюбних позицій та утверджував українське народне начало, яке протиставляв деспотичному самодержавству. Про це свідчить і його анонімна епістолярія «Україна. Письмо к издателю «Колокола», опублікована в забороненому в Росії виданні «лондонських пропагандистів» О.І. Герцена та М.П. Огарьова (1860). В зазначеному творі М.І. Костомаров виступив як вітчизняний народолюбець, який усвідомлював право окремого українського народу на власну історію, територію, мову, освіту, культуру, відкидав зазіхання росіян і поляків на вольності й терени, залюднені українцями на Сході Європи.

Історичну перспективу українського народу М.І. Костомаров пов'язував з оновленням у складі федеративного союзу слов'ян, де б Україна («Південна Русь») утворювала б окреме, громадян-

ське ціле на всьому просторі, де народ розмовляє південноруською мовою. Тодішня програма перетворень українського діяча характеризувалась достатньою поміркованістю і не виходила за межі звільнення селян від кріпацтва, розвитку української мови та викладання рідною мовою у школах. М.І. Костомаров виступав за державну єдність України з Росією і вважав, що об'єднавчим чинником такого майбутнього союзу міг стати навіть російський монарх «вільних народів, а не всепожираючої татарсько-німецької московщини» [19, с. 414–422].

У порівнянні з програмою Кирило-Мефодіївського товариства зазначене було кроком назад, хоча виконання й таких, досить обережних вимог мало б прогресивне значення. Проте царська Росія періоду Олександра II продемонструвала нездатність надати навіть мінімум національних прав і свобод українцям. Отже, сподівання М.І. Костомарова на оновлення російського самодержавства були марними. Втім, зазначені ілюзії пояснювались особливостями його світогляду. Так, перебуваючи в найближчих дружніх стосунках з ідейним лідером російських радикальних демократів М.Г. Чернишевським, М.І. Костомаров не тільки не сходився з ним за своїми переконаннями, а й перебував «у постійних протиріччях і суперечках». Натомість до кола його ідейних однодумців входили колишні кирило-мефодіївці, зокрема В.М. Білозерський, П.О. Куліш, Т.Г. Шевченко та ін., які тоді перебували в Петербурзі [20, с. 189, 196].

На наш погляд, саме це ядро петербурзького кола спілкування М.І. Костомарова надихало його на подальшу інтелектуальну діяльність з метою національно-культурного відродження українства. Незабаром після смерті Кобзаря М.І. Костомаров і П.О. Куліш здійснили подорож за кордон. П.О. Куліш згадував цю поїздку, яку українські народолюбці використали для студіювання поезій Т.Г. Шевченка. Так, М.І. Костомаров читав на пам'ять П.О. Кулішу «Сон», «Кавказ» тощо [36, с. 67, 68].

Поетичні впливи Т.Г. Шевченка позначилися на публіцистиці М. І. Костомарова, де він піддавав критиці московські порядки в українських землях в історичній ретроспекції. Так, у розвідці «Ответ г. Падалице», опублікованій в «Современнике» (1860)

з приводу його відгуку на статтю «О казачестве», історик-народолубець засвідчував, що вже після Андрусовського перемир'я 1667 р. українські козаки побачили, що «московський порядок не той, яким представлявся здалеку» [30, с. 73].

Взагалі на рубежі 1850–1860-х рр. М.І. Костомаров сфокусував увагу на проблемі козацтва в українській історії. У 1859 р. в «Современнике» (т. 78, кн. II) вміщено його «Замечание на статью г. Соловьева «Малороссийское козачество до Богдана Хмельницкого»», в якій він спростував негативні оцінки російського історика С.М. Соловйова стосовно українського козацтва, розглядаючи це явище як породження всього українського (малоросійського) народу. М.І. Костомаров не заперечував, що козацтво могло утворити із себе «державне тіло». За певних історичних обставин це могло статися. Таке твердження було важливим для спростування міфу про нездатність українців до власного державотворення. Вчений високо оцінював мету цього народу, під якою розумів рівноправ'я перед законом і князя, і козака [23, с. 53–57].

У статті «Ответ г. Падалице» («Современник, 1860, т. 84, с. 373–382) М.І. Костомаров розглядав роль козацтва в історії у контексті його відповідності народним потребам і бажанням. Він стверджував, що основи польського порядку не задовольняли українську народність, а тому в ході виконання історичного завдання визволення від Польщі козацтво виражало життєві потреби народу [30, с. 73].

На початку 1861 р. у Санкт-Петербурзі виникла «Основа» – перший «южно-русский литературно-ученый вестник». Разом із деякими колишніми кирило-мефодіївцями М.І. Костомаров взяв найактивнішу участь в його організації й виданні. В історичному нарисі «Украинофильство» Л. В. Красовський відмічав, що «Основа» побудила багато нових сил, але найважливішими діячами після Т.Г. Шевченка залишалися М.І. Костомаров та П.О. Куліш. Часопис започаткував справжнє начало «новітнього українофільства».

Вже у першому числі «Основи» М.І. Костомаров виступив зі статтею «Мысли о федеративном начале в Древней Руси». В ній автор тлумачив історію удільного періоду Русі як історичний час «поступового розвитку федеративного начала, але, разом із тим, і боротьби з началом единодержавства». Вчений наголошував на

існуванні в зазначений період шести народностей, зокрема південноруської, сіверської, великоруської, білоруської, псковської, новгородської, котрі усвідомлювали свою спільність, але й вирізнялися місцевими особливостями. Поміж іншого М. І. Костомаров відмітив своєрідні риси української і російської народностей, їхню неповторність і самодостатність [25, с. 121–158]. Тим самим учений задекларував свою прихильність до федералістичної концепції історії Древньої Русі та негативне ставлення до централістичного начала. В цьому виявлявся демократизм поглядів історика.

Творча спадщина М.І. Костомарова початку 1860-х рр. засвідчує, що у світогляді вченого-народолюбця перепліталися романтичне й народолюбне розуміння історії. У статті «Ответ на выходки газеты «Czas» и журнала «Revue Contemporaine» (Основа, 1861, № 2) учений-історик і публіцист виокремлював не тільки державний зв'язок в історії, а й глибший, внутрішній, який був зв'язок народний, що набував першорядного значення [31, с. 75].

У зазначеній статті М.І. Костомаров показав, що початки Русі зародилися в землі полян, або землі Київській. За часів древньої Русі утворилася удільна федерація. Всі руські землі були пов'язані свідомістю єдності, вірою, книжковою мовою, спорідненими основами суспільного устрою і урядовою інституцією. Це федеративне начало не змогло гармонійно розвиватися під впливом зовнішніх чинників, хоча внутрішні ознаки цього зв'язку залишилися. У своїй розвідці автор заперечував тотожність мешканців України і поляків і водночас показав етнічні особливості великоросіян, які вирізняли їх від українців. Втім, на думку автора, історія веде до єднання всіх слов'янських племен [31, с. 75, 76, 84].

Федералістична концепція історії давньої Русі набула подальшого розвитку у статті «Черты народной южнорусской истории» (Основа, 1861, № 3; 1862, № 6). В ній сформульовано й обґрунтовано думку про протиборство удільно-вічового та єдинодержавного устрою древньої Русі [47, с. 524].

Значний суспільний резонанс викликала ґрунтовна й концептуальна стаття М.І. Костомарова «Две русские народности (Письмо к редактору)» (Основа, 1861, № 3). В ній історик знову виявив своє українське народолюбне начало, яке протиставляв центра-

лістичному, і показав не тільки схожість, а й відмінності двох народностей – української (південно-руської) і російської (великоруської). За своїм характером перша з них вирізнялася перевагою особистої свободи, а друга – общинності [21, с. 63].

Концепція руського народу, котрий уособлювався у двох народностях, знайшла подальшу розробку у праці «Воспоминание о двух малярах» (Основа, 1861, № 4). В ній автор, з одного боку, відмічав «кровний, глибокий, нерозривний духовний зв'язок, який ніколи не допустить до порушення між ними [українським і російськими народами. – С.С.] політичної і суспільної єдності» і стверджував, що ці народи не можуть розвиватися один без одного, а з іншого, – виступав проти насильницької централізації і виходив із того, що не можна вести мову про «цілковиту тотожність руського народу» [17, с. 136].

Зазначена концепція М.І. Костомарова є свідченням наявності феномену подвійної лояльності в його самосвідомості. За умов існування українства в державно-політичному, духовно-культурному й освітньо-науковому просторі Російської імперії вчений-історик залишався вірнопідданим імперської держави, яка об'єднала під скіпетром Романових різні народи, і не мислив сьогодення та історичне майбутнє України поза межами імперії. Водночас матеріали історії та етнографії змушували М.І. Костомарова вести мову про дві народності й заперечувати тотожність між ними.

Втім, навіть подібні двоїсті погляди українського народолюбця викликали критику в московській газеті «День». У статті-відповіді «Правда Москвичам о Руси» (Основа, 1861, № 10) М. І. Костомаров підтвердив свою прихильність до усвідомлення Київської Землі як «федерації земель» [33, с. 110].

У статті «Правда полякам о Руси (По поводу новой статьи «Revue Contemporaine» (Основа, 1861, № 10) учений відкинув будь-які претензії польської спільноти на південноруський край, виходячи з намагань українців бути народом рівноправним, який прагне «до самостійного і незалежного розвитку наших народних сил» [34, с. 101].

У праці «Миколай Іванович Костомаров» (1880) М.П. Драгоманов відмічав, що в науково-політичних статтях ученого до поляків

і москалів, котрі публікувалися в «Современнике» та «Основи», подавалась думка про демократію й федерацію «з пошаною деякого народного індивідууму». Вельми прикметно, що М. П. Драгоманов добре відчував сутність поглядів М.І. Костомарова як українського народолюбця. Невипадково він зазначав: «А під усіма науковими процесами Костомарова, навіть такими, котрі, здається, далекі од України, чується завше серце українського народовця» [5, арк. 305, 319, 321].

Таким чином, у 1861 р. М.І. Костомаров відкрито полемізував з друкованими рупорами російської і польської інтелектуальної спільнот, відстоюючи послідовну думку про існування окремої від росіян і поляків української, або «південно-руської» народності і тим самим закладаючи теоретичну основу для автономістсько-федералістичних устремлінь свідомого українства.

У 1861 р. подібні устремління М.І. Костомаров конкретизував і локалізував на прикладі розв'язання проблеми навчання українських дітей рідною мовою. Цієї проблематики стосується перша частина великої статті «Мысли южнорусса» (Основа, 1862, № 5 – 7), в якій було поставлене питання про відродження української мови, літератури, школи. Водночас автор акцентував увагу читачів на тому, що в ході історії «принцип визнання малоросійської народності залишався і визнавався», попри численні відхилення [26, с. 137, 139]. Таким чином, М.І. Костомаров повною мірою використовував трибуну «Основи» для проголошення своїх українських народолюбних поглядів. На початку 1860-х рр. він не відмовився від думки про вільний національно-культурний розвиток українців, утверджуючи ідею рівноправності української та інших мов. У листі від 30 листопада 1862 р. П.О. Куліш писав О.Я. Кониському: «Костомарова даремно Ви обвинувачуєте у відступництві: він завжди був і, сподіваюсь, буде на тому боці, на якій бачить істину» [7, арк. 23].

Відаючи належне діяльності «Основи», Л.В. Красовський наголошував й на недоліках видання, яке спрямовувало читачів здебільшого на формування патріотичних почуттів любові до рідного краю й народності, а менше уваги приділяло свободі особистій та громадській, свободі наукового дослідження. Хоча журнал вихо-

див друком нетривалий період, він відіграв велику роль у консолідації українського національного руху та розвитку самосвідомості [4, л. 69, 77–79].

Вже після припинення виходу «Основи» М.І. Костомаров продовжував утверджувати свої автономістсько-федералістичні погляди. З цього погляду вельми показова його стаття «Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий» (Русский инвалид, 1863, № 86). В ній містяться міркування М.І. Костомарова стосовно особливостей «нашої руської історії», котра не уявлялася ним як однолінійний рух по висхідній, а представлялася як коливання між єдністю всіх земель і самобутнім розвитком порізно.

Прикметно, що у зазначеній розвідці вченого, крізь призму утвердження федеративного начала за часів «союзної удільно-вічової держави» князя В. Мономаха та актуалізації цієї давньої традиції за гетьмана Б. Хмельницького, об'єднуються в єдиний історичний процес два періоди вітчизняної минувшини – князівський і козацький. Ще важливіше те, що М.І. Костомаров проводив думку про з'єднання Б. Хмельницьким з Московією вільного українського народу, котрий добув «кривавими трудами незалежність і свободу», мав внутрішню єдність і виявляв потребу в автономії. Історик-народолюбець піддав критиці московський уряд, який приєднуючи Україну під скіпетр царя, «мав на увазі не народ, а області, випадково придбані...» і твердив, що якби не смерть, то Б. Хмельницький повів би козацькі війська на Москву [24, с. 151–153].

У статті «О преподавании на народном языке в Южной Руси» (Голос, 1863, № 94) М.І. Костомаров знову порушив питання про необхідність викладання рідною мовою в Україні, піддав критиці незадовільне становище української народності з її рідною мовою та наголошував на «надзвичайній користі» від відродження південноруської мови й народності [28, с. 157, 158]. Про природність бажання українців підтримати свою рідну мову йшлося у статті вченого «О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малоруського) языка, несходных с великорусским и польским» (ЖМНП, 1863) [27, с. 175].

Національно-культурницька діяльність М.І. Костомарова викликала помітний резонанс у московській пресі. Вченого й публіциста

почали таврувати, обвинувачуючи в «сепаратизмі» та «українофільстві». В обставинці обвинувачень у 1863 р. М.І. Костомаров відмовився від місця на кафедрі російської історії в Університеті св. Володимира, а в 1864 р. – від кафедри в Харківському університеті. Перед талановитим педагогом зачинилися двері в інших вищих навчальних закладах [20, с. 266, 267, 271]. Для розвінчування «страху сепаратизму» в Росії М.І. Костомаров написав статтю «Украинский сепаратизм» (1864), але царська цензура заборонила її видання. Працю було опубліковано лише в 1921 р. [35, с. 193 – 196].

За умов відсутності можливості викладати в університетах, М.І. Костомаров використовував для популяризації своїх поглядів публічні лекції. Виняткове значення для розуміння світорозуміння М.І. Костомарова відіграє праця «Об отношении русской истории к географии и этнографии», що була прочитана як лекція в Географічному товаристві 10 березня 1863 р. і того ж року опублікована. Ця праця, добре проаналізована свого часу Ю.А. Пінчуком, містить важливий матеріал для усвідомлення М.І. Костомарова як історика українського народолюбного спрямування, який визначив сутність предмета історії в дослідженні руху життя народу, способів і форм розвитку сил народної діяльності в усіх сферах життя суспільства [46, с. 157].

Позбувшись можливості викладати, М.І. Костомаров зосередив зусилля на науковій діяльності, яка значною мірою розвивалася в річищі ідеології українського народолюбства. За даними Ю.А. Пінчука, від 1862 р. і до смерті в 1885 р. вчений опублікував понад 200 праць. Не можна не погодитись із згадуваним дослідником, що величезна робота з публікації історичних джерел, виконана М.І. Костомаровим у пореформені десятиліття, «майже повністю була присвячена матеріалам, що стосувалися України». Та й найвідоміші монографії видатного історика, зокрема «Богдан Хмельницький» (1859), (1870, у 3 т.), «Гетманство Юрія Хмельницького» (1872), «Гетманство Выговского» (1872), «Руина. Историческая монография 1663–1687. Гетманства Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича» (1879–1880), «Мазепа» (1881), «Мазепинцы» (1884) та інші, теж стосувалися української історії. Характерно,

що в процесі написання наукових студій М.І. Костомаров поступово перейшов з теоретико-методологічних позицій романтизму на позитивістське розуміння історії. Втім, за своїм світоглядом він залишався українським народолюбцем [44, с. 215, 220–221; 40, с. 213–216; 42, с. 54, 56, 63, 66].

У 1870-х – на початку 1880-х рр. українське народолюбство М.І. Костомарова яскраво виявлялося не тільки в наукових монографіях, а й публіцистичних статтях, в яких автор продовжував виступати на захист української літератури та мови. У цьому контексті ним було написано такі статті, як «Малорусская литература» (1871), «Мое украинофильство в «Кудеяре», по поводу статьи в 81 № «Киевлянина»» (1875), «Малорусское слово» (1881), «По вопросу о малорусском слове «Современным Известиям» (1881), «Еще по поводу малорусского слова «Московским Ведомостям» (1882). У статтях «Украинофильство» (1881), «Задачи украинофильства» (1882), «По поводу статьи г. де-Пуле об украинофильстве» (1882) також сконцентрував увагу читача на роз'ясненні справжніх національно-культурницьких завдань українофільства, знову порушив питання про право українців на використання рідної мови. Він виступав проти дискримінації української культури, намагався довести своїм опонентам, що поступ народної мови й літератури сприятиме поширенню освіти серед народної маси і не становитиме небезпеки для державної цілісності Росії [12; 13; 14; 18; 22; 32].

У суспільно-політичній атмосфері заборон та утисків щодо українського слова та всього того, що стосувалося вивчення української народності, чим характеризувався період після прийняття сумнозвісного Емського указу 1876 р., подібні полемічні виступи в пресі представляли собою акти мужності та стійкості, хоча за своїм змістом вони були вельми помірковані. За непростих історичних часів російського імперського режиму М.І. Костомаров не міг вільно висловлювати свою думку, був змушений маневрувати між розумінням самодостатності української народності як історичної й етнокультурної спільноти і розглядом її в межах єдиного руського світу.

Ці світоглядні суперечності М.І. Костомарова були предметом розгляду сучасників. Так, приміром, у статті «Обществу Косто-

марова (Лист до редакції «Правди»)» М.П. Драгоманов відмічав, що «общеруські» погляди М.І. Костомарова в літературних працях повністю відповідали його історичним поглядам, викладеним у наукових працях. На його думку, у цих творах історик, хоча й визнавав «певну національну особність української людності», не заперечував «руськості» білорусів і росіян, «дивився на них, як на своїх же людей далеко ближчих, ніж інші славяне». М.П. Драгоманов стверджував, що М.І. Костомаров був одночасно і українофіл, і общерус, а звідси робив висновок, що між двома ідейними напрямками може й не бути «повної непримиренності» [6, арк. 59, 61–62].

Попри всі світоглядні суперечності, пов'язані з феноменом подвійної лояльності й ідентичності, М.І. Костомаров сформувався і утвердився як вчений і громадський діяч, який за своїми поглядами належав до українського народолюбства. Засобами історії, археографії та архівознавства, етнографії та фольклористики, мови, літератури та публіцистики він всіляко пропагував ідею вивчення української народності, її історії та культури, утверджував розвиток української національної науки, захищав право українців на користування рідною мовою та літературою, прагнув утвердити історичну самодостатність українства. Все це сприяло утвердженню національно-культурної самобутності українського народу, його національно-культурному відродженню, висуненню вимог культурно-національної автономії та федералізму як засобу демократизації суспільства.

1. *Гирич І.* Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) / Ігор Гирич. – К., 2014.
2. *Гончар О.* Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи / Ольга Гончар. – К., 2017.
3. *Гончар О.* Українофільська діяльність Миколи Костомарова 1863 – 1885 рр. у дзеркалі його епістолярної спадщини / Ольга Гончар // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. праць / голова редкол. акад. НАН України В. А. Смолій. – Вип. 24. – К., 2014. – С. 116–145.
4. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 1167, оп. 2, д. 2111.
5. Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології. – Ф. 3, спр. 3112.

6. Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології. – Ф. 3, спр. 3292.
7. Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології. – Ф. 77, спр. 125.
8. Институт русской литературы (Пушкинский дом) Российской Академии наук. Рукописный отдел. – Р. I, оп. 12, д. 121.
9. Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. / ред. кол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. – К., 1990. – Т. 1. – 542 с.
10. *Костомаров М. І.* Богдан Хмельницький. Історична монографія / М. І. Костомаров. – Д., 2004.
11. *Костомаров М. І.* Лист до видавця-редактора «Русской старины» М. І. Семевського від грудня 1879 р. / М.І. Костомаров // Спогади про Тараса Шевченка – К., 1982. – С. 138–145.
12. *Костомаров М. І.* Малорусская литература / М. І. Костомаров // Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Вибр. праці з фольклористики й літературознавства / М. І. Костомаров / упоряд., приміт. І. П. Бетко, А. М. Полотай ; вступ. ст. М. Т. Яценка – К., 1994. – С. 314–325.
13. *Костомаров М. І.* Малорусское слово / М. І. Костомаров // Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Вибр. праці з фольклористики й літературознавства. – С. 331–337.
14. *Костомаров М. І.* Мое украинофильство в «Кудеяре» / М. І. Костомаров // Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Вибр. праці з фольклористики й літературознавства. – С. 326–330.
15. *Костомаров М. І.* Об историческом значении русской народной поэзии / М. І. Костомаров // Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Вибр. праці з фольклористики й літературознавства. – С. 44–200.
16. *Костомаров М. І.* Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке / М. І. Костомаров // Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Вибр. праці з фольклористики й літературознавства. – С. 280–296.
17. *Костомаров М. І.* Спогад про двох малярів / М. І. Костомаров // Спогади про Тараса Шевченка – К., 1982. – С. 130–137.
18. *Костомаров М. І.* Украинофильство / М. І. Костомаров // Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Вибр. праці з фольклористики й літературознавства. – С. 338–349.
19. *Костомаров М. І.* Украина. Письмо к издателю «Колокола» / М. І. Костомаров / Пам'ятки суспільної думки України XVIII – перша половина XIX ст.: хрестоматія / під ред. проф. А. Г. Болебруха. – Д., 1995. – С. 414–422.

20. Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Н. И. Костомаров. – К., 1992. – С. 5–328.
21. Костомаров Н. И. Две русские народности (Письмо к редактору) / Н. И. Костомаров // Основа. – 1861. – № 3. – С. 33 – 80.
22. Костомаров Н. И. Задачи украинофильства. Луна. Украинский альманах на 1881 год. Киев, 1881 / Н. И. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – [К.], 1928. – С. 289–298.
23. Костомаров Н. И. Замечание на статью г. Соловьева «Малороссийское козачество до Богдана Хмельницкого» / Н. И. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – [К.], 1928. – С. 53–57.
24. Костомаров Н. И. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий / Н. И. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – [К.], 1928. – С. 149 – 155.
25. Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в Древней Руси / Н. Костомаров // Основа. – 1861. – № 1. – С. 121–158
26. Костомаров Н. И. Мысли южнорусса / Н. И. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – [К.], 1928. – С. 137–148.
27. Костомаров Н. И. О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, несходных с великорусским и польским / Н. И. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – [К.], 1928. – С. 168–179.
28. Костомаров Н. И. О преподавании на народном языке в Южной Руси / Н. И. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – [К.], 1928. – С. 156–160.
29. Костомаров Н. И. О причинах и характере унии в Западной России / Н. И. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – [К.], 1928. – С. 1–40.
30. Костомаров Н. И. Ответ г. Падалице / Н.И.Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – [К.], 1928. – С. 68–74.
31. Костомаров Н. И. Ответ на выходки газеты «Czas» и журнала «Revue Contemporaine» / Н. И. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – [К.], 1928. – С. 121–125.
32. Костомаров Н. И. По поводу статьи г. де-Пуле об украинофильстве / Н. И. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – [К.], 1928. – С. 299–301.

33. Костомаров Н. И. Правда москвичам о Руси / Н. И. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – [К.], 1928. – С. 102–110.
34. Костомаров Н. И. Правда полякам о Руси (По поводу новой статьи «Revue Contemporaine» / Н. И. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – [К.], 1928. – С. 94–101.
35. Костомаров Н. И. Украинский сепаратизм / Н. И. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – [К.], 1928. – С. 193–196.
36. Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове / П. Кулиш // Новь. – 1885. – Т. IV. – Кн. 13. – С. 61–75.
37. Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова (Критический очерк) / Ю. А. Пинчук. – К., 1984. – 189 с.
38. Пинчук Ю. А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації / Ю. А. Пинчук. – К., 2009. – 306 с.
39. Пинчук Ю. А. Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова / Юрій Пинчук // Пинчук Юрій. Вибрані студії з костомарознавства / Юрій Пинчук. – К., 2012. – С. 340–345.
40. Пинчук Юрій. Костомаров Микола Іванович (2002) / Юрій Пинчук // Пинчук Юрій. Вибрані студії з костомарознавства / Юрій Пинчук. – К., 2012. – С. 213–216.
41. Пинчук Юрій. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової / Юрій Пинчук. – К., 2005. – 142 с.
42. Пинчук Ю. Микола Іванович Костомаров (1817–1885). Матер. до бібліографії / Ю. Пинчук. – З.-Ч., 2002. – 124 с.
43. Пинчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров, 1817–1885. – К., 1992. – 232 с.
44. Пинчук Ю. А. Микола Костомаров (2003) // Пинчук Юрій. Вибрані студії з костомарознавства / Юрій Пинчук. – К., 2012. – С.217–242.
45. Пинчук Ю. А. Микола Костомаров: людина, вчений, громадський діяч (до 190-річчя народження) // Пинчук Юрій. Вибрані студії з костомарознавства / Юрій Пинчук. – К., 2012. – С. 414–435.
46. Пинчук Ю. А. М. І. Костомаров і його історіографічна концепція // Пинчук Юрій. Вибрані студії з костомарознавства / Юрій Пинчук. – К., 2012. – С. 146–160.
47. Смолій В. А. Микола Костомаров: віхи життя і творчості : Енцикл. довід. / В. А. Смолій, Ю. А. Пинчук, О. В. Ясь / вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – К., 2005.

48. Ясь О. В. Н. И. Костомаров. Мысли об истории Малороссии: [публікація] / О. В. Ясь // Український історичний журнал. – 2014. – № 6. – С. 179–197.

Светленко С. И. Украинское народолюбие Николая Костомарова

Рассмотрен процесс становления выдающегося историка и общественного деятеля Н. И. Костомарова как украинского народолюбца. Показано, как он в научных и публицистических трудах, написанных в рамках сначала романтической, а затем позитивистской методологии, пропагандировал идею изучения украинской народности, ее истории и культуры, защищал право украинского народа на свой язык и литературу, стремился аргументировать историческую самодостаточность украинцев. Все это способствовало утверждению национально-культурной самобытности украинского народа, его национально-культурному возрождению, выдвигению требований культурно-национальной автономии и федерализма как средства демократизации общества.

Ключевые слова: украинское народолюбие, украинская народность, Н. И. Костомаров, романтизм, позитивизм, национально-культурное возрождение Украины.

Svitlenko S. I. Ukrainian Populism of Mykola Kostomarov

The formation of a prominent national historian and public figure M. I. Kostomarov, as Ukrainian populist is considered. It is shown in his scientific and journalistic writings, written in the light of the first romantic and later positivist methodology, he propagated the idea of studying Ukrainian nationality, its history and culture, affirmed the development of Ukrainian national science, defended the right of Ukrainians to use their native language and literature, sought to affirm the historical self-sufficiency of Ukrainian in theory and in social practice. All this contributed to the establishment of the national-cultural identity of the Ukrainian people, its national-cultural revival, the nomination of the requirements of cultural-national autonomy and federalism as a means of democratization of society.

Keywords: Ukrainian populism, Ukrainian nationality, M. I. Kostomarov, romanticism, positivism, national-cultural revival of Ukraine.

Проблеми теорії та методології

Т.Н. Попова

БИОИСТОРИОГРАФИЯ В СТРУКТУРЕ СОВРЕМЕННОГО БИОГРАФИЗМА

Статья посвящена проблемам концептуализации биоисториографии как одной из ветвей биографизма. Особое внимание уделено проблеме создания источниковой базы биоисториографических исследований и осмыслению значения источниковедческих процедур. На основе рассмотрения уже предложенных историографами разновидностей структурирования источниковой базы автор предлагает собственные варианты иерархизации и комбинирования источников, отмечая их корреляцию с определенными типами биоисториографических исследований.

Ключевые слова: биографизм, биографистика, биографика, историография, биоисториография, биоисториографический факт и источник, биограмма.

...у каждого смысла будет свой праздник возрождения
М.М. Бахтин

Современный биографизм – явление многослойное, многожанровое, политеоретическое, многоликое и дискуссионное. Не пытаясь охватить даже малую толику его ипостасей, акцентируем внимание на его научном образе – *научном биоисториописании*, вычленив из него биоисториографию – самобытную составляющую историографических и биографических исследований. Проблемы статуса, категориального аппарата биоисториографии, иерархии биоисториографических источников – в центре размышлений автора.

1. О статусе. В контексте восприятия био-письма как синтеза подходов и жанрового многообразия все отчетливее звучат идеи о самостоятельном статусе этой области знания в системе социогу-

© Попова Т. Н., 2017

манитаристики. Ученые рассматривают биографию как «определенный тип гуманитарного знания» – «текстуальную представленность на языке данной культуры феномена личностной индивидуальности», оценивают *биографический поворот* как выход биографических исследований из маргинальной зоны – обретение этим жанром дисциплинарных границ. Одновременно сформулированы и диаметрально противоположные суждения: биография не обладает самостоятельностью, но «манифестирует тот или иной тип гуманитарного знания («научная биография») и культурной традиции (биография как «социокультурный феномен»)» [См.: 4; 5; 20; 9].

Вероятно, следует разграничивать биографию как тип гуманитарного знания и социокультурный феномен и формы биографической рефлексии, которые все более устремляются по пути дисциплинаризации.

Ремарка-штрих. Тезис о расдисциплинировании науки еще вчера считался аксиоматичным. Сегодня наметилась новая тенденция – обращение к истории дисциплинарности, анализ специфики дисциплинаризации отдельных областей знания, в частности – социогуманитарного¹. Л.П.Репина уже давно обратила внимание на то, что новые явления в историографии последнего десятилетия показывают: «...пришло время "собирать камни" – дисциплинарная матрица обнаружила способность к восстановлению...» [19, с. 550].

Возникшие в советскую эпоху два «дисциплинарных наименования» – *биографика* и *биографистика* – в современной украинской и российской историографии имеют неоднозначную трактовку. И.Л. Беленький (Россия) определяет *биографику* (появившуюся как дисциплинарное понятие в работах И.Т. Филиппова еще в 1920-е гг.) как систему философско-методологических, историографических, историко-культурных, рецептурных знаний и представлений о биографии [См.: 2]. Для И.Ф. Петровской *биографика* – специальная историческая дисциплина, ее фокус: человек в истории и собственно биографическое знание [18, с. 12]. В современных российских словар-

¹ См., например: Дмитриев А. Дисциплинарные порядки в гуманитарных и социальных науках // Науки о человеке: история дисциплин : коллект. моногр. / сост. и отв. ред. А. Н. Дмитриев, И. М. Савельева ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. С.7–38.

но-энциклопедических изданиях *биографика* – вспомогательная историческая дисциплина, разрабатывающая теоретические, методические, историографические, источниковедческие проблемы биографий, ее задачи – изучение типов биографического письма и биографического сознания. *Биографистику*, которая употреблялась в советской историографии 1970–1980-х гг. в рамках рефлексии над *биографикой* (как совокупностью научных и научно-популярных трудов и художественных произведений), трактуют в качестве блока кратких биографических сведений о представителях различных социальных и профессиональных групп [21, с. 33–35].

Помимо традиционных наименований следует констатировать появление нового – *новая биографика*, которое покрывает одну их сфер современного исторического знания. Появление этого предметного поля на рубеже XX–XXI вв. – при переходе от неклассической к постнеклассической модели науки – связывают с антропологическим поворотом в исторической науке и наделяют его самоназванием – *новая биографическая история*. Эклектизм, проблема соотношения микро- и макроанализа как ведущая методологическая проблема, известная схема Д. Уокера – в качестве типологии биографического жанра – основные черты *новой биографики*. Принципиальное ее отличие как *новой биографической истории* от традиционной исторической биографии в том, что личная жизнь и судьба индивидов используются для прояснения социального контекста, а не наоборот, как это практиковалось ранее [21, с. 324–325].

В Украине значительная роль в становлении проекта «философской биографики» принадлежит А.Л. Валуевскому, который воспринимает *биографику* как науку о биографии, «дисциплину гуманитарного цикла», разрабатывающую «теорию и методологию биографического письма» [5, с. 32–33]. *Биографистика* в украинских изданиях – научная дисциплина (институционализация которой проходит в Украине приблизительно с рубежа 1980–1990-х гг.¹), изучающая теорию, методологию, методiku, историографию, практику и терминологический аппарат историко-биографических

¹ Особая роль в этом процессе принадлежала В.С. Чижко – первому директору Института биографических исследований Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского.

исследований, источниковедческие проблемы биографий и разнообразные виды биографической продукции. Термин *биографика* в качестве заместителя термина *биографистика* употребляется в широком смысле для обозначения литературно-биографического жанра, искусства описания жизни [15, с. 268; 25, с. 295–296]. В реальной практике как в российской, так и в украинской историографии понятие *биографика* в большей степени – в сфере философии и филологии; историки предпочитают термин *биографистика* [3]. Вместе с тем термин *биографистика* достаточно часто используется украинскими философами/культурологами, при этом констатируется факт отставания в оформлении философской биографистики по сравнению с биографистикой социологической и исторической [См.: 9; 17]. Дисциплинарное размежевание *биографистики* свидетельствует о сложности дисциплинарного синтеза этой области социогуманитарного знания, о различиях в дисциплинарном фокусе и подходах к трансляции общетеоретических постулатов в конкретную дисциплинарную практику¹.

Биоисториография – креатура в первую очередь историков исторической науки – как биографическая модель в оценке И.И. Колесник «...имеет сциентистскую природу, жесткие предметно-дисциплинарные рамки (историческая наука, общая история науки), аккумулирует позитивистские ценности (поиск источников и факты биографии как цель исследования), ориентирована на освещение сугубо научной деятельности или ее отдельных аспектов вне общего духовно-интеллектуального контекста эпохи и состояния науки, на шаблонность мышления и отсутствие рефлексии в отношении самого биографического метода» [12, с. 8]². Эта

¹ Историческая биографистика – одна из рефлексивных дисциплин исторического профиля, объект которой – историческая биография как социокультурный феномен и тип исторического/социогуманитарного знания, предмет – история, теория и методология историко-биографических исследований/познания.

² «Новая биографическая история» рассматривается И.И. Колесник как биографический метод изучения личности в системе социокультурных коммуникаций; три модели, составляющие «НБИ» (биоисториография – «старая», и «новые» – интеллектуальная биография и биомодель «жизнь – это нарратив»), с разной мерой репрезентативности функционируют в поле современной украинской историографии [12, с. 7–12].

характеристика, несмотря на суровость «приговора», в *принципе* верна как квинтэссенция советской *официозной* науки, отражающая достаточно широкую биоисториографическую практику, которая отнюдь не исчерпала себя и в наше время (несмотря на жонглирование новомодной терминологией).

Понятие *биоисториография*, заявленное в советской литературе приблизительно с 1970–1980-х гг., означало составляющую историографических исследований, объект которых – личность историка (профессионала и аматора) и его творческое наследие. Имея давнюю традицию и, по сути, являясь одной из основ (наряду с проблемно-тематической историографией) формирования самой историографии – истории исторической науки, биоисториография прошла большой путь, претерпела различные модификации и флуктуации, колеблясь в поисках оптимальных исследовательских решений вместе с колебаниями своей родовой – исторической и видовой – историографической науками. *Биоисториография* предстает сегодня в форме институционального таксона – проблемного поля/направления историографических исследований¹, относительно автономного раздела *дисциплины историографии*; ее контуры не имеют жесткой демаркации и тесно соприкасаются с историей науки и исторической биографией, биографистикой в целом и иными социогуманитарными областями. Единицей биоисториографического исследования выступает *конкретный тип* (модель) *биоисториографического анализа* (Э.Ю. Соловьев); различия между отдельными типами/моделями – в специфике исследовательских задач, методологических ориентиров и в целом – предметной направленности, которая и определяет их своеобразие и жанровое разнообразие. Перспектива биоисториографии, укрепление

¹ «Новая биографическая история» – вариативна в трактовках Л.П. Репиной и И.И. Колесник. В любом случае проблематично рассматривать биоисториографию как модель «НБИ», которая в свою очередь вряд ли покрывает все поле современного биографизма, но может выступать как одна из моделей биоисториографии, определенный тип биоисториографического анализа – «социокультурный», в своей основе [19, с. 300]. Постановка этой проблемы, разумеется, дискуссионно окрашена.

ее статуса¹ – в вовлечении в свою орбиту новых эвристически значимых подходов, эпистемологических и категориальных образцов, в расширении содержательного диапазона, в ориентации на исследовательские приемы иных социогуманитарных сфер, в приобщении к новациям современного биографизма, не забывая одновременно традиционного наследия. *Биоисториография* сегодня – открытое пространство для всех плодотворных идей из всех дисциплинарных миров, черпающее инструментарий из традиционного арсенала и инновационного багажа. *История историков* – это и *интеллектуальная биография*, поскольку ее объект – представитель интеллектуальной сферы деятельности, и *персональная история*, нацеленная на историю жизни личности – великой (в границах пантеона «канонических фигур») и «второго плана» («типичных» и «конкретных») [19, с. 290, 312] – во всем ее многообразии и многосюжетности, и *биографический мир* – историк в многоцветье сетей-связей мира людей и мира вещей, и *тезаурусная конструкция в персональных моделях*, и *история историографии в человеческом измерении* – новое предметное поле (совмещающее традиции социально-интеллектуальной и личностной истории), объект которого – *профессиональный автобиографизм*, а форма – автобиоисториография как новый жанр историописания (Л.П. Репина), и многое другое.

2. О категориях. Для биографии «человека науки» особо значим афоризм В.О. Ключевского: «В жизни ученого и писателя главные биографические факты – книги, важнейшие события – мысли». Однако тема *биографический факт/биографический источник* по-прежнему остается в дискуссионной плоскости современных дебатов о биоисследованиях. А.Л. Валевский говорит о трудностях выделения «биографического факта» из «исторического факта» и «факта жизни» [5, с. 37–38]. В качестве исходной воспримем идею о триединстве исторического факта (уровнях – по М.А. Баргу): факт-событие (a priori) – факт-источник – факт-знание (научный факт, полученный в результате источниковедческих операций –

¹ Показателем конституирования этого направления в украинской историографии является постоянный раздел «Біоісторіографія» в структуре ведущего историографического издания Института истории Украины Национальной академии наук Украины – «Історіографічні дослідження в Україні».

«концептуализированный факт»). Любая биография – это в конечном счете биография *историческая*: «герой» – актер истории вне зависимости от его масштаба, его жизнедеятельность происходит в совокупности исторических ситуаций, следовательно, в качестве биографических фактов предстают факты исторические: это – и сам «герой», и его поступки и деяния, и конкретно-историческая ситуация, в которой он действовал, и его эго-документы, и его труды (творческое/научное наследие), созданные в определенном временном/историческом режиме, и все многообразие свидетельств о «герое», возникших также в темпоральной специфике. В биоисториографии «герой» – это субъект истории исторической науки – историографии. Заимствуя у М.В. Нечкиной ее понимание историографического факта как факта исторического, имеющего отношение к истории исторической науки, используем эту мысль для понимания факта биографического. Соответственно, *биографический факт* – это исторический факт в том или ином плане имеющий отношение к биографии личности. Для биографии историка любой историографический (исторический) факт, соотносимый с его личностью и творческой жизнедеятельностью превращается в *факт биоисториографический*.

Фокусная (предметная направленность) фактов, включающих в свой арсенал и источники, позволяет по аналогии рассматривать *историографический источник* как «...всякий источник познания историографических явлений (фактов)» [24, с. 185]. В этом ключе *биоисториографический источник* – источник историографический (который в свою очередь является разновидностью исторического), несущий информацию о биографии историка, или – шире, следуя за формулой С.О. Шмидта: *биоисториографический источник* – «всякий источник познания» биографии историка¹.

Для биоисториографии (как, впрочем, для любого *научно-биографического* и *научно-исторического* исследования) принципиальным является вопрос о структуре источниковой и фактуальной баз. Представляется целесообразным разделять эти понятия.

¹ Не отвергая целесообразности многочисленных попыток конкретизировать смыслонасыщение категорий факт-источник, считаю, что предложенные выше дефиниции, традиционно ориентированные, высвечивают принципиальную самость этих явлений.

Источниковая база – комплекс выявленных (собранных) биографом разнообразных по видо-типовой характеристике источников. *Фактуальная база* – банк *научных фактов* (третья ипостась в триаде), полученных в результате источниковедческих операций, достоверность которых зависит от квалификации исследователя, его концептуализации фактов-источников. Фактуальная база является основой для создания *биограммы*, которая в свою очередь выступает и как весь фактологический массив конкретного биографического/биоисториографического исследования, и как структурированная композиция этого массива научных фактов в зависимости от авторской исследовательской стратегии, полноты и репрезентативности самой фактуальной базы.

3. О структуре. М.В. Нечкина, работая над биографией В.О. Ключевского, разделила все источники – *историографические* – на труды историка, документальные публикации (среди них – ценные свидетельства: материалы научных обществ), архивные документальные материалы и воспоминания/некрологи. Источниковая база биографического исследования, по мнению Л.П. Репиной, включает в первую очередь персональные тексты и источники личного происхождения, одновременно в качестве источников могут привлекаться самые разные материалы, предоставляющие в том числе и т.н. «косвенные свидетельства», фиксирующие «взгляд со стороны», – любая объективная информация [19, с. 293]. Ю.Н. Герасимова среди источников биографии «человека науки» выделяет первоочередные – письменные (летописи, публицистика, воспоминания, дневники, автобиографии, письма и т.д., среди которых главные – «труды историков»), а также законодательные акты, статистику, переписку; кроме этого возможно обращение к источникам фольклорным, этнографическим, вещественным, к фотоснимкам и кинофильмам [8, с. 138–162]. И.Н. Войцеховская, создавая биографию В.С. Иконникова, опиралась в первую очередь на труды ученого (монографические исследования, энциклопедические и справочно-библиографические издания; статьи и разведки; доклады на конференциях), материалы архивов, музеев, рукописных отделов библиотек и др. [7, с. 10–17]. Авторы монографии, посвященной историку Саулу Боровому, в комплексе

источников обозначили три группы: труды историка – основной источник; документальные источники, позволяющие реконструировать биографию ученого; источники личного происхождения [1, с. 29]. В.П. Корзун делит историографические источники на: «опорную группу» (труды историков – вне зависимости от жанра) и вспомогательную – все прочие исторические источники, воссоздающие «атмосферу творчества, особенности жизни и натуры... историков» (мемуарная литература, переписка). Важно замечание В.П. Корзуна: «Внедрение понятия «опорная группа источников» задает системообразующее ядро, позволяющее проводить определенную иерархию текстов» [14, с. 22–23]. В этом плане целевая направленность О.И. Вовк – выявление историографических образов В.Н. Каразина – обусловила особую иерархию источников: «опорной группой» стали разнообразные по жанрам биографические публикации, которые дополнены трудами и эпистолярией самого «героя», а также свидетельствами современников [6, с. 12].

В созвучии с наблюдением В.П. Корзуна актуализируем мысль С.О. Шмидта: «Иерархия историографических источников может не совпадать с соответствующей иерархией исторических источников» [23, с. 112–113]. Это отправное положение позволяет обратить внимание на близкие по существу подходу идеи, высказанные современными учеными по проблеме *иерархизации*. А.Л. Валевский констатировал наличие различного статуса биографических фактов в зависимости от *предметности*: для официальной, карьерной биографии в первую очередь важны «внешние» – значимые события; психобиография акцентирует внимание на «внутреннем» – побуждения/переживания; «биография-миф» предполагает комплекс «мифологем» и проч. [5, с. 37–38]. Ориентация на определенные биографические факты, безусловно, детерминирует и конкретно-направленный источниковедческий поиск, и последующую структуру источниковой базы. По типологии биографического исследования, предложенной С.Н. Иконниковой, выделяются *биографические модели* и соответствующие им *виды* биографических работ: *хронологическая* (от рождения до смерти) может быть представлена энциклопедической статьей; *функциональная* (акцент – на

профессиональную деятельность в контексте этапов жизненного пути) – монографией, научной статьей; *психологическая* (в центре – мотивация поступков, самореализация личности) – автобиографией, дневниками и т.п. [11]. При такой типологизации источниковая база – ее поиск и структуризация – будут зависеть от типа модели и вида исследования – его планируемого результата. Параметры типологии историографических источников, предложенной А. Запряновой (Болгария) [10, с. 41–52.], определяются *метаинформационно* – в зависимости от *целей* исследования: ориентиры на раскрытие *микромира* героя (институционализированная коллегия, творческая лаборатория, научные результаты в их взаимосвязи), а также *макроклимата*, воздействующего на «бытие историка», коррелируют основные типы источников историографического анализа. С.И. Маловичко «за основу процедуры выделения видовой структуры историографических источников» предлагает принять «принцип *целеполагания его автора* (Другого)» [16, с. 41].

Иерархия биоисториографических источников композиционно неисчерпаема, в связи с этим структура источниковой базы биоисториографического исследования может быть представлена вариативным разнообразием.

Вариант первый. I блок – персональные тексты, в массив которых входят: 1) *научные труды* ученого-историка¹; их видовая форма разнообразна: от монографий, статей, тезисов, заметок, рецензий, дидактической литературы, опубликованных интервью, био/библиографических работ и т.п. до материалов личного архива – подготовительных материалов, вариантов статей, фрагментов монографий, конспектов лекций и т.п., цитат, выписок, заметок/замечаний в том числе в книгах – на полях² и проч.); 2) *труды/произведения в иных жанрах* – публицистика, стихи, проза, посвящения,

¹ Данная модель сфокусирована на историке-ученом как объекте изучения, что не исключает создание моделей источниковой базы биоисториографического исследования, ориентированного на историка-аматора; в этом случае структура источников будет иметь свою специфику.

² С.О.Шмидт придавал особое значение «пометкам» и «записям» на книгах, считая их «ценнейшими свидетельствами», раскрывающими личность ученого и его творческий процесс [22, с.268].

эссеистика и проч.; **II блок** – источники личного происхождения (эго-документы): дневники, письма, автобиографии, исповеди, воспоминания, письма и т.п.; **III блок** – семейный архив; **IV блок** – конспекты лекций ученого, сделанные студентами, литографированные лекции и т.п.; **V блок** – документальные: законодательные памятники, актовый материал, материалы делопроизводства – в широком диапазоне, имеющие прямое или косвенное отношение к «герою» и т.п.; **VI блок** – мемуаристика и эпистолярная (авторы – современники «героя»); **VII блок** – прижизненные юбилейные материалы о «герое», некрологи; **VIII блок** – интервью, анкеты (для современников); **IX блок** – статистические материалы; **X блок** – периодическая печать; **XI блок** – судебные материалы (для биографии историков, подвергшихся каким-либо санкциям); **XII блок** – био/библиографии, наукометрические сведения (источники т.н. «второго порядка»); **XIII блок** – материалы иных источниковедческих типов: вещественные, этнографические, устные, фольклорные (включая студенческий фольклор и т.п.), изобразительные, аудиовизуальные (иконография, записи лекций и проч.) и проч. Все эти источники могут выступать в опубликованной (печатной) форме, в виде неопубликованных, в том числе – архивных материалов (рукописных, машинописных), а также на электронных носителях (для современного этапа биоисториографии)¹.

Вариант второй. **I блок** – опубликованные персональные тексты (во всех видах публикаций – монографии, статьи, учебники, рецензии, мемуары, публицистика, эссе, стихи и т.п., а также во всех жанрах – научном, научно-популярном, научно-художественном, романизированном/художественном, беллетризированном и т.п.); **II блок** – материалы творческой лаборатории ученого (архив ученого); **III блок** – опубликованные документальные материалы (все разновидности); **IV блок** – неопубликованные архивные

¹ Реплика: 1) интервью, анкеты, фольклор, устные источники – нарративно оформленные; 2) материалы архивных, библиотечных и музейных фондов содержат и печатную продукцию; 3) разумеется, эта схема не включает всех возможных видов, типов и групп источников; ряд материалов из этих блоков неизбежно будет дублировать друг друга, блоки могут иметь другую «порядковость» – задача и право автора-биографа/биоисториографа распределять эти материалы по своему целеполаганию, т.е. создавать особую иерархию источников.

материалы (во всех видовых вариациях); **V блок** – артефакты, имеющие прямое или косвенное отношение к «герою»: созданные им произведения искусства (рисунки, живопись, скульптура, различного рода поделки и проч.); любимые вещи «героя» (сувениры, талисманы и т.п.); подарки, сделанные «героем» другим людям или полученные от других людей, и проч.; **VI блок** – личная библиотека ученого (каталог, данные о ней); **VII блок** – места памяти/пребывания «героя» (географически-пространственные источники).

Вариант третий. Биоисториографическая источниковая база может иметь три уровня¹: 1) «конкретный текст» историка (персональные тексты, которые являются главными объектами анализа биографа)²; 2) «большой текст» – все творческое наследие историка, в контексте которого рассматриваются труды первого уровня, кроме того – эго-документы; 3) «историко-культурный контекст» – совокупность материалов, характеризующих эпоху, условия научной деятельности историка, его микро- и макромир³.

Resume. 1-я позиция. Авторская стратегия, нацеленная на конкретный тип биоисториографического исследования («внешняя/официальная» биография, персональная история, интеллектуальная биография и проч.), ориентирует на соответствующий набор биоисториографических фактов и их выявление из соответствующих источников, на определенный вариант источниковой базы, собственную иерархию биоисториографических источников. **2-я позиция.** Таксоны классической классификации источников – типы, виды, группы – и соответствующие этим таксонам критерии классификации подвергаются в современной литературе определенному скепсису. Однако согласно С.И. Маловичко, группа видов источников научной истории «по принципу целеполагания» «позволяет проводить видовую классификацию источников

¹ Это модифицированная схема предложенной И.И. Колесник схемы источниковой базы историографического исследования [13, с. 37–38].

² У В.П. Корзун, например, «опорную группу» составили в первую очередь рефлексивно-ориентированные труды историков [14, с. 22].

³ Предложенные варианты (модели) источниковой базы биоисториографического исследования, разумеется, могут корректироваться, блоки материалов из трех вариантов создавать основу для иных типов моделирования и т.д.

историографии, выделяя такие их *виды*, в которых презентуется историческое знание: монографии, статьи, диссертации, тезисы, исторические очерки, рецензии, учебные пособия и т.д.» [16, с. 41]. Согласно А. Запрановой, к источникам, предоставляющим «фрагменты ушедшей действительности», относятся письменные, вещественные, устные источники, «личного и официального происхождения», которые в свою очередь подразделяются на «три *подгруппы*»: научные работы, опубликованные материалы в средствах массовой информации и архивные материалы» [10, с. 47]. У С.Н. Иконниковой био-модель прямо спроецирована на конкретный *вид* биографических работ, по сути – историографических источников. Ориентация на новые критерии (*целеполагание, метаинформационность, модель* и т.п. – вполне допустимые и обоснованные) в конечном счете приводит к тем же *типам, видам и группам*. Композиции (иерархия) источников могут быть более общими и более дробными, совмещать в одной схеме критерии «по смешанному типу». В итоге мы опять возвращаемся к содержанию первой позиции. **3-я позиция.** Одновременно созданная в результате источниковедческих операций (поиска, выявления, идентификации, прочтения/интерпретации, анализа, синтеза, систематизации /синхронической, диахронической, периодизационной, классификационной, типологизационной и др./, концептуализации источников) фактуальная база – *биограмма* – заставляет корректировать первоначальные планы автора-биографа вплоть до изменения типа био-исследования и выбора конкретной модели построения биоисториографической работы. Творческий компонент играет здесь не последнюю роль.

P.S. *Биоисториография* – традиционное «имя» одной из сфер историографического исследовательского пространства – находится сегодня на пути своего обновления, и это обновление целесообразно связать не с заменой «старого» названия на новые наименования, но – с кардинальным переструктурированием теоретического, методологического и процедурного арсенала этой ветви современного биографизма.

1. Андреев В.М. Саул Боровий: еврейський вектор історії України / В.М. Андреев, Н.М. Чермошенцева. – Херсон ; Нікополь, 2010. – 191 с.
2. Беленький И.Л. Биография и биографика в отечественной культурно-исторической традиции / И.Л. Беленький // История через личность: историческая биография сегодня / под ред. Л.П. Репиной. – М., 2005. – С. 37–54.
3. Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень // Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2003. – Вип. 6. – 192 с.
4. Валевский А.Л. Основания биографики / А.Л. Валевский. – Киев, 1993. – 110 с.
5. Валевский А.Л. Биографика как дисциплина гуманитарного цикла / А.Л. Валевский // Лица. Биографический альманах. – СПб., 1995. – Вып. 6. – С. 32–49.
6. Вовк О.І. Постать Василя Каразіна в історіографії /О.І. Вовк ; науков. ред. С.М. Куделко. – Харків, 2016. – 328 с.
7. Войцехівська І.Н. Володимир Іконников: джерелознавчі студії / І.Н. Войцехівська. – Київ, 1999. – 360 с.
8. Герасимова Ю.Н. Биоисториография в системе отечественной исторической науки: история жанра / Ю.Н. Герасимова // В. А. Дунаевский: Педагог, учёный, солдат. К 80-летию со дня рождения / сост. Е.В. Чистякова, С.А. Малышкин, А.А. Орлов. – М., 2000. – С. 138–162.
9. Голубович И.В. Биография: силуэт на фоне Humanities (Методология анализа в социогуманитарном знании): монография / И.В. Голубович. – Одесса, 2008. – 372 с.
10. Запранова А. Типология источников историографического исследования / А. Запранова // Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2010. – Вип. 10. – С. 41–52.
11. Иконникова С.Н. История культурологических теорий [Электронный ресурс] / С.Н. Иконникова. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб., 2005. 474 с. – Режим доступа : http://yanko.lib.ru/books/cultur/ikonnikova-ist_kult_teoriy-a.htm#_Toc163477976
12. Колесник І. Передмова. «Нова біографічна історія» як метод / І. Колесник // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Київ, 2014/2015, – Вип. 8. – С. 7–13.
13. Колесник І.І. Українська історіографія (ХУІІІ-початок ХХ століття) / І.І. Колесник. – Київ, 2000. – 256 с.

14. Корзун В.П. Образ исторической науки на рубеже XIX–XX вв. (анализ отечественных историографических концепций) : монография / В. П. Корзун. – Омск, 2000. – 226 с.
15. Ляшко С.М. Українські біографічні довідкові видання XIX–XX століття: історичні та теоретико-методичні засади / С.М. Ляшко. – Запоріжжя, 2010. – 288 с.
16. Маловичко С.И. Проблема классификации источников в предметном поле источниковедения историографии / С.И. Маловичко // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2015. – № 2. – С. 36–44.
17. Менжулін В.І. Біографічний підхід в історико-філософському пізнанні: монографія / В.І. Менжулін. – Київ, 2010. – 455 с.
18. Петровская И.Ф. Биографика: Введение в науку и обозрение источников биографических сведений о деятелях России 1801–1917 годов / И.Ф. Петровская. – СПб., 2010. – 384 с.
19. Репина Л.П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика / Л.П. Репина. – М., 2011. – 560 с.
20. Рогозин Д.М. Биографический метод: обзор литературы / Д.М. Рогозин // Социологические исследования. – 2015. – № 10. – С. 120–129.
21. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / отв. ред. А.О. Чубарьян, Л.П. Репина. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2016. – 544 с.
22. Шмидт С.О. Некоторые вопросы источниковедения историографии / С.О. Шмидт // Проблема истории общественной мысли и историографии: к 75-летию академика М.В. Нечкиной : сб. статей. – М., 1976. – С. 264–274.
23. Шмидт С.О. О некоторых общих проблемах истории исторической науки / С.О. Шмидт // Методологические и теоретические проблемы истории исторической науки : межвузовский сб. – Калинин, 1980. – С.109–117.
24. Шмидт С.О. Путь историка: избранные труды по источниковедению и историографии / С.О. Шмидт. – М., 1997. – 612 с.
25. Ясь О.В. Біографістика / О.В. Ясь // Енциклопедія історії України : в 5 т. / редкол. : В.А. Смолій (голова) [та ін.]. – Київ, 2003. – С.295–296.

Попова Т.Н. Біоісторіографія в структурі сучасного біографізму

Стаття присвячена проблемам концептуалізації біоісторіографії як галузі біографізму. Особливу увагу приділено проблемі створення джерельної бази біоісторіографічних досліджень та осмисленню значення джерелознавчих процедур. На основі розгляду вже запропонованих історіографами варіантів структурування джерельної бази автор пропонує власні варіанти ієрархізації та комбінування джерел, відзначаючи їхню кореляцію з певними типами біоісторіографічних досліджень.

Ключові слова: біографізм, біографістика, біографіка, історіографія, біоісторіографія, біоісторіографічний факт та джерело, біограма.

Popova T. Bio-historiography at the Structure of the Modern Biographical Study

The article deals with the conceptualization of bio-historiography as a branch of biography. The author pays particular attention to the problem of the formation of the source base for bio-historiographical studies and comprehension the meaning of the sources procedures. Having considered the existing historiographical versions of structuring of one's source base the author offers her own versions of ordering and combining sources, noting their correlation with the types of bio-historiographical studies.

Keywords: biography, historiography, bio-historiography, bio-historiographical fact and source.

Є. С. Рачков

ЕМБЛЕМИ ЯК ОБ'ЄКТ ВІЗУАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (ДО ПИТАННЯ ПРО ЗВ'ЯЗОК ЕМБЛЕМАТИКИ ТА ВІЗУАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ)

Стаття присвячена аналізу характерних особливостей становлення і сучасного стану емблематики, її зв'язку з візуальною історією. Розглядаються актуальні стратегії дослідження емблематичного матеріалу, які використовуються дослідниками на пострадянському просторі. Особлива увага приділена використанню методів та підходів візуальної історії для аналізу емблем. Зростаюча увага дослідників до візуальних матеріалів розглядається автором як одна з характерних рис сучасної історіографії.

Ключові слова: емблема, емблематика, візуальні джерела, візуальна історія.

Дослідження історії становлення та подальшої еволюції емблематики як наукової дисципліни є актуальним, але водночас складним завданням. Частково це пояснюється відсутністю чіткого розуміння як усієї системи геральдичних, символічних та емблематичних знаків, так і місця та значення окремих знаків в рамках існуючих спеціальних історичних дисциплін. Частково це можна пояснити відсутністю сталих тлумачень термінів та адекватних визначень, які використовуються для вивчення емблем. Враховуючи це, стає зрозумілим, чому більшість дослідників й досі віддає перевагу т.зв. «традиційним» спеціальним (допоміжним) історичним дисциплінам¹, залишаючи поза увагою ті, які сформувалися протягом останніх кількох десятиліть. Наприклад, аналіз емблематичного матеріалу найчастіше відбувається в

¹ Наприклад, О.І. Каменцева до «традиційних» допоміжних історичних дисциплін відносила геральдику, сфрагістику та нумізматику.

межах геральдики, а не емблематики або символіки. Вивчаючи емблематичний матеріал в рамках «традиційних» спеціальних історичних дисциплін, дослідники не лише забезпечують себе достатньою історіографією, але й уникають необхідності додатково обґрунтовувати репрезентативність джерельної бази та методології дослідження.

Одночасно ставлення істориків на пострадянському просторі до візуальних матеріалів протягом останнього часу стає все менш скептичним. Більше того, посилення уваги дослідників до візуальних джерел розглядається як одна з характерних рис сучасної історіографії. Для аналізу символів та емблем на пострадянському просторі все частіше використовуються методи та підходи, які були сформовані в рамках так званих «візуальних студій» (visual studies). Ми не ставимо за мету надати вичерпний аналіз актуальних стратегій роботи з емблематичними пам'ятками, які так або інакше використовуються дослідниками. Наше завдання полягає у визначенні характерних особливостей становлення і сучасного стану емблематики, перспектив подальшого розвитку дисципліни, насамперед, в рамках візуальної історії.

Незважаючи на тривалу історію існування емблем, самостійним об'єктом уваги дослідників вони стали порівняно нещодавно. Формування радянської емблематики як нової історичної дисципліни розпочалося в 1920-х рр. та позначилося поодинокими дослідженнями, які були присвячені радянським гербам та прапорам, а також розвідками з радянської нумізматики та боністики [1; 5; 14; 19]. Становлення емблематики було зумовлено кількома причинами, насамперед, різким зростанням кількості емблем та знаків, як державних та професійних установ і організацій (символіка підприємств, профспілок тощо), так і особистих (насамперед, екслібриси). Ці символічні зображення не належали до об'єктів вивчення геральдики, сфрагістики або іншої дисципліни та потребували специфічної методології для їх аналізу. Крім того, в першій третині ХХ ст. більшість «традиційних» допоміжних історичних дисциплін було дискредитовано як «буржуазні» та навіть «феодальні». Поширеною стала думка про те, що у радянському джерелознавстві вони не зможуть отримати

належного розвитку, оскільки предмет їх вивчення практично не зачіпає радянський період історії¹ [6, с. 29, 31]. Як наслідок, відбувалися спорадичні спроби науковців захистити допоміжні історичні дисципліни, до назви яких почали додавати прикметник «радянський». Наприклад, відомий геральдист В.К. Лукомський наголошував на тому, що «радянська геральдика», на відміну від «феодальної» та «буржуазної», має на меті не лише створення та вивчення гербів як самоціль, але й дослідження гербів як історичних джерел [20, с. 55]. Саме В.К. Лукомський став одним з перших, хто запропонував такий термін як «радянська емблематика» [20, с. 56]. Він відзначав, що «емблематика» є більш широким терміном, ніж «геральдика», проте прямих згадок емблематики як спеціальної (допоміжної) історичної дисципліни у працях дослідника немає² [16, с. 2–3].

Історіографічна ситуація в середині ХХ ст. характеризувалася відсутністю необхідної теоретичної та джерельної бази емблематики³ та специфікою наукових зацікавлень істориків, більшість з яких орієнтувалася, насамперед, на вже згадувані «традиційні» допоміжні історичні дисципліни. Теоретична база емблематики почала формуватися в рамках радянської історичної науки лише в 1960-х рр. Тому деякі сучасні дослідники саме цим часом позначають початок становлення емблематики як наукової дисципліни [36, с. 220]. Загалом, активізація розвитку радянської емблематики була пов'язана з пожвавленням інтересу науковців до допоміжних історичних дисциплін, які почали використовувати для вивчення історії радянської держави. Зокрема, увагу

¹ Наприклад, А.О. Введенський серед допоміжних історичних дисциплін, які у радянському джерелознавстві не зможуть отримати належного розвитку, називав генеалогію та геральдику.

² Враховуючи семантичну подібність емблеми та герба, не дивно, що на можливість виокремлення емблематики як допоміжної історичної дисципліни перш за все звернули увагу геральдисти. Слід проте пам'ятати про багатозначність терміну «емблема», який в геральдиці означає й окремий символічний знак, й окрему фігуру, що виступає в якості складової частини гербів та гербоподібних емблем.

³ Маються на увазі тематичні збірки та каталоги символів та емблем, які почали виходити друком лише протягом кількох останніх десятиліть. Значна частина емблематичних пам'яток до сьогодні залишається невиявленою дослідниками або чекає на фахове опрацювання.

дослідників привернули до себе й радянські емблеми, насамперед, герби та печатки [17, с. 37].

У зазначений час почали активно обговорюватися й теоретичні проблеми емблематики. Зокрема, місце емблематики в системі історичних дисциплін конкретизував А.О. Введенський. Насамперед, дослідник відзначив, що розуміння допоміжних історичних дисциплін лише як техніки історичного дослідження не відповідає дійсності, оскільки не враховує контекст створення та побутування історичних джерел [6, с. 29]. Він запропонував замінити «геральдику» – дисципліну, яка, на його переконання, для радянських істориків не мала ніякої користі – на «емблематику». Предметом вивчення емблематики, на думку дослідника, були емблеми радянських прапорів, орденів та грамот (наприклад, ударників праці та відмінників навчання). Особливу увагу А.О. Введенський запропонував звернути на особисті та профспілкові фонди, оскільки саме в них містилася значна кількість емблематичних пам'яток радянського часу [6, с. 31].

Інший радянський дослідник – В.І. Стрельський – погодився із тим, що треба замінити термін «геральдика» на «емблематика», та запропонував включити до предмета вивчення останньої герби, різноманітні символи та емблеми, прапори, знамена, ордени, філіграні та екслібриси [40, с. 32]. Разом із тим, дослідник наголосив на значній ролі геральдики та пов'язаних з нею дисциплін (сфрагістики, нумізматики, філателії тощо) в процесі аналізу, конкретизації та паспортизації фактичного (документального та речового) матеріалу¹ [40, с. 31]. На його думку, термін «геральдика» міг використовуватися в двох значеннях. Предметом вивчення геральдики у вузькому сенсі слова були традиційні форми гербів та їх різноманітні елементи. Геральдика у широкому сенсі слова була науковою дисципліною, предмет вивчення якої охоплював

¹ В.І. Стрельський відзначав, що геральдика допомагає вирішувати важливі наукові завдання, зокрема: досліджувати історичні джерела; встановлювати приналежність того чи іншого документа або предмета до певної особи; збагачувати загальноісторичні висновки та твердження; сприяти встановленню загальноісторичних понять. Крім того, дослідник відзначав, що геральдика та сфрагістика відігравали ключову роль в експертизі документального та речового матеріалу.

як герби, так і різноманітні знаки, які в різний історичний час використовувалися для позначення матеріальних предметів роду, сім'ї, окремої людини, його власності, а також спільнот, організацій тощо. У цьому сенсі геральдика ставала подібною до емблематики [40, с. 32]. Таким чином, В.І. Стрельський запропонував, з одного боку, враховуючи важливе наукове значення геральдики, зберегти її як наукову дисципліну, а з іншого боку, включити предмет дослідження геральдики як складову до предмета дослідження емблематики. Серед перспективних напрямків розвитку радянської емблематики дослідник називав вивчення емблем профспілкових організацій, добровільних товариств, а також різноманітної ювілейної символіки [40, с. 35].

Однією з наймолодших допоміжних історичних дисциплін називав радянську емблематику А.Г. Бабенко. Дослідник відзначав, що на етапі становлення дисципліни радянські емблеми не були самодостатнім історичним джерелом. Вивчення емблематичного матеріалу було можливим лише в більш широкому історичному (джерелознавчому) контексті та в поєднанні з іншими типами історичних джерел. Емблеми розглядалися в якості «однієї із зовнішніх ознак історичних джерел», що могла бути використана для їх наукової критики [2, с. 61].

Складовими частинами радянської емблематики А.Г. Бабенко спочатку називав сфрагістику та геральдику [4, с. 26], проте згодом розширив предмет вивчення дисципліни за рахунок вексилології (прапорів частин і з'єднань радянської армії), фалеристики (військових нагород, орденів та медалей) та філателії (радянських поштових марок) [3]. Багатий емблематичний матеріал, на думку дослідника, містили різноманітні документи [4, с. 26; 2, с. 61] та екслібриси, а також нагрудні знаки, жетони та плакати, що виготовлялися у зв'язку з визначними подіями та ювілейними датами [2, с. 61].

А.Г. Бабенко відзначав, що тривалість «життя» емблем безпосередньо залежить від їх зв'язку з певними історичними умовами [4, с. 23]. Тому появу радянських емблем він пов'язував з подіями 1917 р., коли для символічного позначення певних суспільно-політичних ідей та понять почали використовувати

спеціальні знаки [2, с. 61]. На думку дослідника, радянські емблеми принципово відрізнялися від емблем дореволюційної Росії та капіталістичних країн, проте безперечно спиралися на емблематичні традиції попереднього часу. Насамперед, на його думку, це помітно у використанні символів дорадянського часу, які проте наділялися новими символічними значеннями [4, с. 22]. Крім того, спостерігалось тяжіння радянської емблематики до старих (традиційних) символічних форм. Таким прикладом він вважав використання гербоподібних емблем («емблем-гербів») в територіальній емблематиці радянського часу [4, с. 24].

Однією з характерних особливостей радянської емблематики А.Г. Бабенко називав спорадичний процес створення емблем, участь в якому могли брати не лише фахівці (художники-графіки, архітектори тощо), але й пересічні люди [4, с. 24]. Можливість створення емблем аматорами однак не виключала професійного підходу (принаймні на рівні попереднього узгодження емблематичних зображень з фахівцями). Серед нагальних проблем дисципліни дослідник відзначав необхідність накопичення нового емблематичного матеріалу (насамперед, за рахунок виявлення та опису сфрагістичних і геральдичних пам'яток) та систематизацію вже виявлених емблем. Наголошувалося на необхідності поглиблення досліджень емблематичного матеріалу, підготовки окремих публікацій та альбомів з емблематики [2, с. 61–62]. На думку дослідника, виконувати цю роботу, насамперед, мали архівні установи, тобто заклади, в яких зберігався основний масив емблематичних пам'яток¹.

Про радянську емблематику як вже сформовану допоміжну історичну дисципліну вперше висловила О.І. Каменцева в доповіді «Проблеми радянської емблематики» [18] на конференції з питань архівної справи в СРСР (м. Москва, 1965 р.). Предметом вивчення радянської емблематики, на думку дослідниці, був найрізноманітніший матеріал (печатки, знамена, ордени, медалі, монети, паперові грошові знаки, облігації державної позики, лотерейні білети, емблеми установ, закладів та підприємств,

¹ На етапі становлення радянської емблематики характерною особливістю був її тісний зв'язок з архівною справою. До речі, перші дослідження з радянської емблематики були надруковані в журналах «Вопросы архивоведения» та «Архіви України».

герби міст, значки, марки, спеціальні поштові штемпелі, листівки, грамоти тощо), на якому зустрічалися зображення радянських емблем. Центральне місце в радянській емблематиці все ж належало державним гербам та прапорам СРСР і союзних республік, тобто тим офіційним державним емблемам, зображення яких встановлювалося конституцією та спеціальними законодавчими актами [17, с. 37].

О.І. Каменцева розглядала питання становлення радянської емблематики з позицій позитивістської парадигми. Вона відзначала, що дисципліна мала складатися з двох частин: 1) історії створення, затвердження та пояснення значення основних державних емблем; 2) історії розробки та пояснення маси емблем, які були практичним проявом емблем державних (практична емблематика). Досліджувати практичну емблематику при цьому пропонувалося, враховуючи або види джерел, або їхній тематичний розподіл [17, с. 37]. Названі підходи знайшли втілення в багатьох працях радянського і сучасного періодів та не втратили своєї актуальності до сьогодні. Основний висновок, який був зроблений дослідницею, – нерівномірність розвитку «традиційних» допоміжних історичних дисциплін у СРСР, необхідність розширення меж (зокрема, хронологічних) досліджень емблематичного матеріалу, охоплення та вивчення всієї сукупності емблем незалежно від форми їх втілення. О.І. Каменцева вважала, що виконання цих умов дозволить змінити існуюче ставлення до емблем, поставити їх в один ряд з писемними джерелами¹ [17, с. 36]. Крім того, на її думку, становлення радянської емблематики мало стати логічним завершенням розвитку «традиційних» допоміжних історичних дисциплін [17, с. 36–37]. Звичайно, такий погляд був доволі тенденційним та передбачав поєднання в емблематиці одразу кількох допоміжних історичних дисциплін.

Загалом, О.І. Каменцева зазначала, що радянська емблематика є цілком конкретною науковою дисципліною з чітко визначеними

¹ Важливим є зауваження О.І. Каменцевої стосовно незадовільного рівня наукового дослідження радянських (державних) емблем та перетворення їх на предмет особливого інтересу авторів популярної літератури. Вона пояснювала це специфічним ставленням фахових дослідників до емблем як історичного джерела та недооцінкою їх важливості в науковому відношенні.

хронологічними рамками і доволі визначеним колом досліджуваних питань [17, с. 37]. Схожу думку висловлював її учень, один із основоположників емблематики в Україні, Б.П. Зайцев, який значно розширив коло джерел, що могли стати предметом вивчення емблематики як допоміжної історичної дисципліни. На думку дослідника, це могли бути різноманітні емблеми, які зустрічаються на радянських державних гербах, прапорах, печатках, орденах, медалях, монетах, паперових грошових знаках, облігаціях державної позики, лотерейних білетах, емблемах установ, закладів та підприємств, гербах міст, значках, марках, спеціальних поштових штемпелях, листівках, книжкових знаках, товарних знаках, грамотах, запрошеннях, пропусках тощо [16, с. 4–5]. Дослідник вважав, що емблема як умовне символічне предметне зображення певної думки або ідеї мала відповідати двом ознакам: обов'язково зображуватися на чомусь та мати певне символічне значення [16, с. 6].

Окремої уваги заслуговує класифікація емблематичного матеріалу, запропонована Б.П. Зайцевим [16]. Незважаючи на те, що радянська емблематика не ставила питання класифікації джерел як першочергове завдання, перші спроби систематизувати емблематичний матеріал відбулися ще на етапі становлення емблематики як наукової дисципліни протягом 1960-х рр. Зокрема, А.Г. Бабенко називав створення класифікаційної схеми емблематичного матеріалу одним з важливих та водночас складних завдань радянської емблематики [2, с. 62]. Б.П. Зайцев, аналізуючи використані у своїй дисертаційній праці джерела, наводить їх класифікацію за видами. Зокрема, «матеріальні джерела» дослідник розподіляє на наступні групи: 1) ордени; 2) знамена; 3) значки; 4) грамоти; 5) посвідчення особи, запрошення тощо. «Зображальні джерела» розподіляє наступним чином: 1) фотодокументи; 2) плакати [16, с. 26].

Загалом, протягом 1960 – 1980-х рр. увага дослідників у рамках радянської емблематики була зосереджена, насамперед, на вивченні державних радянських емблем, а також нагородних знаків, знамен, монет, поштових марок, екслібрисів, емблематичної традиції в мистецтві та книжковій графіці, стародавніх знакових систем

Північного Причорномор'я, дослідженні галузевої символіки¹ тощо [37]. Незважаючи на зростання інтересу дослідників до різноманітних знаків та емблем, протягом тривалого часу вони продовжували сприйматися, насамперед, в якості атрибутів, прикраси до ювілейних видань і рекламно-інформаційних проспектів. Частково цьому сприяв характерний навіть для основоположників емблематики як наукової дисципліни погляд на емблеми як переважно допоміжний та ілюстративний матеріал. Зокрема, Б.П. Зайцев, відзначаючи важливість емблем як джерел для історичної науки, наголошував на тому, що не слід переоцінювати їх інформативне значення. На його думку, провідна роль продовжувала належати писемним джерелам, а емблеми могли бути лише додатковим джерелом інформації. Навіть тоді, коли роль емблем у дослідженні певної проблематики ставала незамінною, вони все рівно мали залишатися в якості вторинного та допоміжного історичного джерела [16, с. 221]. Наведене зауваження містилося наприкінці дисертаційної праці дослідника та, на перший погляд, спростовувало її засадничі принципи. Разом з тим, воно відображало поширені на етапі становлення радянської емблематики як наукової дисципліни уявлення та методологічні принципи роботи з візуальними матеріалами. Крім того, воно слугувало своєрідним виправданням щодо надмірного захоплення дослідника візуальними джерелами замість більш «традиційних» історичних джерел.

Наприкінці ХХ ст. радянська емблематика постала перед низкою викликів. Одним з них була ідеологічна заангажованість дисципліни, подолання якої фактично призвело до втрати емблематикою вже традиційного для неї предмета дослідження – емблем радянського часу. У певному розумінні емблематика перестала бути лише «радянською». Характерною рисою емблематики стало розширення її предметної області та напрямків досліджень. До предмета дисципліни стали відносити історію розвитку найрізноманітніших емблем, логотипів, знаків товарів і послуг, з'ясування їхнього змісту та походження, вивчення взаємовпливів, оцінку художнього значення та соціальної

¹ На особливу увагу заслуговують праці Е.Д. Грибанова, які присвячені емблемам медицини та медичній фалеристиці [9; 10; 34].

функції емблем [36, с. 221]. Відбулося зменшення характерного для попереднього часу «тиску» на емблематику з боку інших спеціальних історичних дисциплін (насамперед, геральдики, вексилології, фалеристики, сфрагістики тощо). Можна казати про формування такої дисципліни як «українська емблематика», що поєднала в собі сукупності емблематичних пам'яток, які територіально та історично пов'язані з Україною [36, с. 221].

Слід відзначити, що науковому розвитку емблематики в Україні на початку 1990-х рр. сприяло створення у 1990 р. Українського геральдичного товариства, яке об'єднало дослідників у галузі спеціальних історичних дисциплін усієї України. Починаючи з 1991 р., товариство організовує щорічні наукові геральдичні конференції, на яких, зокрема, розглядаються й актуальні питання емблематики. Починаючи з 1993 р., товариство видає науковий вісник «Знак», в якому емблемам (передусім, військовим і спортивним) належить особливе місце. Окремі напрями емблематики також досліджуються в Інституті української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, Інституті історії України НАН України, а також комісії Спеціальних історичних дисциплін Наукового товариства імені Шевченка в Україні. Зокрема, на особливу увагу заслуговують збірки наукових праць «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», що з 1997 р. видаються в Інституті історії України НАН України. Окремі їх статті присвячені питанням муніципальної, територіальної та військової емблематики [38]. Активізувалися дослідження в галузі емблематики і в університетах, музейних та архівних установах [36, с. 219–223].

Протягом 1990–2000-х рр. було опубліковано сотні праць різного обсягу та спрямованості, присвячених різноманітним аспектам емблематики. Разом із тим, у вітчизняній історіографії цього періоду все ще зберігалось скептичне та подекуди зневажливе ставлення до візуальних джерел. Воно ґрунтувалося на міфі про їх ненадійність та вторинність порівняно з письмовим текстом. Поступово чисельність українських істориків, які почали «серйозно» сприймати візуальні джерела і тим більше на їх підставі будувати свої наукові припущення, зростала. Відбулось

усвідомлення ролі методології емблематики для дослідження візуального матеріалу, були напрацьовані нові методи дослідження, спостерігалися спроби класифікувати й систематизувати зібраний матеріал. Завершилось формування терміносистеми емблематики¹. Безпідставними почали здаватися уявлення про те, що зображення можуть бути всього лише ілюстраціями до тексту, інструментом атрибутики та критики писемних джерел. Увага до візуальних джерел стала однією з характерних рис сучасної української історіографії.

Вітчизняні дослідники почали активно засвоювати та застосовувати методи та підходи для аналізу візуального матеріалу, які були сформовані у західній історіографії в рамках дослідницької парадигми «візуальних студій». Слід відзначити, що зростання інтересу гуманітарних наук в останні десятиліття до вивчення візуальної культури в світі отримало назву «візуального повороту» (pictorial turn). У науковий обіг цей термін увів один із теоретиків візуальних досліджень У. Мітчел. Він визначив візуальну реальність (включаючи автоматизм візуального сприйняття у повсякденному житті) як культурний конструкт, який потребує «прочитання» та інтерпретації подібно до письмового тексту [49]. Візуальному повороту передували ряд теоретичних та методологічних передумов [35]. Відправною точкою візуального повороту прийнято вважати колективну роботу «Бачення та візуальність» під редакцією Х. Фостера [54]. Автори книги – відомі літературні критики, історики мистецтва та літератури, культурологи та філософи – запропонували різноманітні підходи до аналізу візуальних джерел та тим самим наголосили на міждисциплінарному статусі візуальних досліджень [33, с. 28].

Представники візуальних студій не тільки почали більш активно використовувати різноманітний візуальний матеріал, але і запропонували принципово нові підходи до його інтерпретації. Нова стратегія інтерпретації візуальних матеріалів передбачає «прочитання» зображення подібно до письмового тексту в контексті

¹ Наслідком становлення емблематики в якості повноцінної спеціальної історичної дисципліни стало, зокрема, її включення (поряд з «традиційними» спеціальними історичними дисциплінами) у вузівські підручники та навчальні посібники, а також введення курсів з емблематики в деяких університетах.

відповідного дискурсу, в якому він виник. Завдання дослідника полягає в тому, щоби «розгадати» («розшифрувати») послання, яке міститься у зображенні. Дослідження емблематичного матеріалу в рамках візуальних студій передбачає врахування соціокультурних контекстів створення та поширення символів та емблем [33, с. 28]. Такий підхід відсилає нас до постмодерністської методології, яка запропонувала нову «стратегію» роботи з візуальними джерелами та привнесла в історіографію концепцію дискурсивного [35, с. 11].

Враховуючи, що візуальне джерело є надзвичайно багатогранним, часто складним і неоднозначним, для його опрацювання дослідники використовують досягнення іконографії, семіотики, психоаналізу, марксистської критики, «культурних досліджень», постструктуралізму, фемінізму тощо [31, с. 30]. Загалом, можна виокремити кілька підходів або методологій інтерпретації візуальних джерел. Британський дослідник П. Берк виділяє чотири таких підходи: іконологічний, психоаналітичний, семіотичний (структуралістський), соціальний [43]. Кожна з цих методологій може розглядатися як універсальна теорія смислу, характерна для будь-якого візуального об'єкта. Зазначені підходи тісно пов'язані один з одним, тому їх не варто сприймати як альтернативні. Натомість можна стверджувати, що найчастіше вони поєднуються та утворюють комплекс принципів роботи з візуальним матеріалом [33].

Незважаючи на різноманітність аналітичних методів та цілей досліджень візуальних джерел (зокрема, емблем) можна виділити кілька універсальних принципів інтерпретації зображень. Насамперед, це розуміння того, що візуальні матеріали, як і більшість інших історичних свідчень, не створювалися для того, щоб їх досліджували історики. Саме тому їх необхідно розглядати в культурних, ідеологічних та інших контекстах створення та поширення. Як і у випадку з текстами, під час інтерпретації зображень історик повинен намагатися читати між рядків, помічаючи найдрібніші деталі і лакуни та використовуючи їх як своєрідні ключі до інформації [43, с. 187–188]. Як стверджує британський дослідник С. Банн, візуальний образ нічого не доводить або доводить настільки тривіально, що його не можна

використовувати в історичній науці в якості компонента аналізу [42]. Щоб уможливити застосування візуальних свідчень або наділити їх особливими вказівними якостями (на кшталт маркерів), історики повинні посилити методологічні основи їх опрацювання, більш чітко окреслити кордони візуалізації як ресурсу соціальних знань [33, с. 38].

Слід відзначити, що на пострадянському просторі візуальні дослідження стали предметом особливої уваги не стільки істориків, скільки соціологів, культурологів та антропологів. З 1990-х рр. вони почали розглядати візуальні джерела не лише як інформаційний ресурс, але й як основний об'єкт досліджень [33, с. 36–38]. Наприклад, погляд на минуле вищих навчальних закладів з позиції культурної історії спровокував появу низки праць, присвячених знаковому середовищу російських університетів. Аналізуючи культурний простір навчальних закладів, дослідники виявили, що його основою є різноманітні ритуальні практики, а також пов'язані з ними символи та емблеми. Останні мають цілком конкретне (матеріальне) вираження. Серед таких робіт слід назвати монографію Ю.А. Прокопенко, в якій знайшли відображення питання становлення та еволюції емблем вищих навчальних закладів Ставрополя протягом 1991 – 2009 рр. [30]. У праці міститься не лише перелік зображень та їх опис, але також здійснюється спроба семантичного аналізу емблем навчальних закладів. Генезису російської освітньої символіки середини XVIII – початку XXI ст. присвячена дисертаційна праця Д.В. Майборода [21]. На сьогодні це одне з найбільш ґрунтовних досліджень символів та емблем російських навчальних закладів та освітніх установ. Автор наводить класифікацію освітньої символіки та розглядає питання щодо її джерелознавчого та культурного значення.

Слід відзначити, що доробок українських дослідників з візуальної історії допоки незначний та представлений в основному поодинокими працями окремих дослідників [33, с. 38]. Звернемо увагу на той факт, що тепер у фокусі дослідницького інтересу опинилися символи та емблеми навчальних закладів. Самостійним об'єктом уваги дослідників символіка навчальних

закладів України стала лише на початку 2000-х рр. Останніми роками спостерігається посилення їх уваги до знакового середовища університетів України. Мається на увазі не лише спорадична фіксація загальноуніверситетських та факультетських емблем, яка характерна для університетських ювілейних видань, де символіка виконує переважно атрибутивну та репрезентативну функції. Спостерігається зацікавленість дослідників до ознак університетського простору, культурних та символічних практик в університетах.

Загалом, дослідження візуальних проявів університетської культури в Україні, важливою складовою частиною яких є символи та емблеми навчальних закладів, у змістовному плані можуть бути розділені на дві групи. Першу групу становлять статті наукового і науково-популярного характеру, які висвітлюють історію створення та еволюцію певної групи символіки (або навіть окремого символу та емблеми) певного університету України. Як правило, у подібних працях розглядається історичний та емблематичний аспекти побутування знаків окремого навчального закладу (ректорські символи гідності, університетські герби, екслібриси) без згадування про особливості їх використання в університетському середовищі [11; 12; 15; 23; 26].

До другої групи належать монографії і статті, які присвячені специфіці університетської культури та практикам її репрезентації. Характерною ознакою зазначеної групи праць є акцентування уваги на прагматичному аспекті знакового середовища класичних університетів України, тобто на використанні (інтерпретації та сприйнятті) символіки під час урочистих заходів або повсякденного життя. Серед сучасних українських істориків, які вивчають знакове середовище класичних університетів України слід назвати А. Б. Гречило [7; 8], Ю. В. Гудиму [13], В. Ю. Іващенко [27], В. М. Качмара, М. С. Смоля [39], С. Д. Осачука [22], А. Ю. Парфінєнка [24], С. І. Посохова [25; 28; 29; 41], Є. С. Рачкова [32] та ін. Очевидно, що дослідження символів та емблем навчальних закладів здійснюється на хронологічно та територіально обмеженому матеріалі. Цією обставиною можна пояснити описовий характер більшості робіт, в яких

розглядається історія окремих знаків, і той факт, що автори часто не прагнуть виявити причини генезису, хід еволюції і семантичне значення комплексу символіки навчальних закладів. У центрі уваги дослідників знаходяться здебільшого певні групи символіки (або навіть символи та емблеми) окремих класичних університетів України.

Дослідження в галузі емблематики у світі сьогодні, як правило, здійснюються в рамках геральдичних та емблематичних товариств (наприклад, The Society for Emblem Studies). Протягом 1990 – 2000-х рр. увагу зарубіжних дослідників привертала, насамперед, теоретичні питання емблематики [51; 52] та витoki європейської візуальної культури [44; 47]. У західній історіографії емблематика (emblem studies) здебільшого пов'язана з дослідженням друкованих зображень ранньомодерного часу (emblem books). Актуальними темами досліджень залишаються також проблеми становлення емблем як візуального жанру в добу відродження, значення емблем у політичному дискурсі, трансфер символів та емблем, місце емблем у літературному контексті та сучасній культурі [53]. Такий тематичний спектр передбачає тісний зв'язок емблематики з іншими дисциплінами, зокрема: літературознавством, філософією, культурною антропологією тощо.

До слова, зарубіжними дослідниками в доволі широкому контексті часто розглядається й знакове середовище навчальних закладів. Наприклад, символіка єзуїтських колегій розглядається в контексті символічного простору ордену єзуїтів [45; 46]. Водночас існують і спеціальні дослідження символів та емблем навчальних закладів, зокрема, університетів. Наприклад, з 2000-х рр. спостерігається зростання інтересу польських істориків до культурних практик та символічного простору польських університетів. Цьому безпосередньо сприяв процес відродження втрачених протягом другої половини ХХ ст. університетських традицій та конструювання нових символічних форм. Підсумком багаторічних досліджень стали матеріали міжнародної наукової конференції «Znaki i symbole w przestrzeni publicznej od średniowiecza do czasów współczesnych» (Kazimierz Dolny, 2013 р.). Окремий блок конференції був присвячений питанням символіки польських універси-

тетів, зокрема Ягеллонського [50], Познанського [48] та Вроцлавського [55] університетів.

Переходячи до висновків, необхідно відзначити, що теоретична база емблематики в Україні почала формуватися порівняно нещодавно та сьогодні відчуває значний вплив з боку дослідницької парадигми «візуальних студій». Загалом, можна виділити два періоди формування емблематики як спеціальної історичної дисципліни: 1) середина 1960-х – кінець 1980-х рр. характеризувалися постановкою наукової проблеми та первинним накопиченням матеріалу; 2) початок 1990-х рр. – до сьогодні характеризувалися поглибленим вивченням символіки та використанням емблем в якості самодостатнього історичного джерела. Починаючи з 2000-х рр., вітчизняні дослідники стали доволі активно використовувати методи та підходи візуальної історії для аналізу емблематичного матеріалу. У певному розумінні, емблематика обґрунтувала можливість аналізу емблем як історичного джерела, а візуальні студії – забезпечили дослідників необхідною методологією. Сучасна українська емблематика стала частиною візуальних досліджень. Предметне поле емблематики як одного з розділів візуальної історії складають дослідження емблем як умовно-символічних зображень певних понять чи ідей, що виконані у графічній або пластичній формі та мають конкретний зміст. Емблеми є «привабливим» матеріалом для дослідників візуального, оскільки, на відміну від тих же гербів, вони є більш чуттєвими до змін соціокультурного контексту. Крім того відсутність чітких правил створення емблем семантично наближує їх до витворів мистецтва.

1. Альбом флагов и вымпелов Российской Социалистической Федеративной Советской Республики, Союзных Советских Республик и иностранных государств / сост. К. Дунин-Борковский. – Москва, 1923. – 12 с., 67 л.
2. Бабенко А. Деякі питання радянської емблематики / А. Бабенко // Архіви України. – 1965. – № 4. – С. 60–62.

3. *Бабенко А.* Радянська емблематика періоду Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. / А. Бабенко // Архіви України. – 1970. – № 3. – С. 14–17.
4. *Бабенко А.* Радянські емблеми як історичне джерело / А. Бабенко // Архіви України. – 1967. – № 2. – С. 21–26.
5. Бумажные денежные знаки выпущенные на территории бывшей Российской империи за время с 1769 по 1924 гг. / под ред. Ф. Г. Чучина. – Москва, 1924. – 199 с.
6. *Введенский А. А.* Вспомогательные исторические науки в работе архивистов / А. А. Введенский // Вопросы архивоведения. – 1962. – № 2. – С. 28–31.
7. *Гречило А. Б.* Символы Львівського національного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс] / А. Б. Гречило // Каменяр. – 2008. – № 6. – Режим доступу : <http://kameniar.lnu.edu.ua/?p=1450#more-1450/>.
8. *Гречило А. Б.* Символы Львівського національного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс] / А. Б. Гречило // Каменяр. – 2008. – № 9. – Режим доступу : <http://kameniar.lnu.edu.ua/?p=1368#more-1368/>.
9. *Грибанов Э. Д.* Медицина в символах и эмблемах / Э. Д. Грибанов. – Москва, 1990. – 208 с.
10. *Грибанов Э. Д.* Эмблемы медицины / Э. Д. Грибанов. – Тбилиси, 1979. – 111 с.
11. *Гриценко Ю.* Історія в символах: печатки Університету / Ю. Гриценко // Креденс. – 2011. – Спецвыпуск. – С. 4 – 5.
12. *Гриценко Ю.* Сторінки однієї історії з різними печатками / Ю. Гриценко // Каменяр. – 2010. – № 11. – С. 4.
13. *Гудима Ю.* Про берла ректора і деканів Львівського університету / Ю. Гудима // Каменяр. – 2012. – № 6. – С. 2.
14. *Дунин-Борковский К. И.* О гербе и флагах РСФСР / К. И. Дунин-Борковский. – Москва, 1922. – 24 с.
15. *Журавльова І.* Суперекслібрис, або Таємниця книги 1803 р. / І. Журавльова // Харківський університет. – 2004. – 16 листопада. – С. 4.
16. *Зайцев Б. П.* Эмблематика советской Украины : дис. ... канд. ист. наук / Б. П. Зайцев. – Харьков, 1968. – 249 с.
17. *Каменцева Е. И.* Основные проблемы советской эмблематики / Е. И. Каменцева // Советские архивы. – 1970. – № 1. – С. 35–40.
18. *Каменцева Е. И.* Проблемы советской эмблематики / Е. И. Каменцева // Труды Научной конференции по вопросам архивного дела в СССР. – Москва, 1965. – Т. 2. – С. 112 – 117.

19. Каталог почтовых марок бывшей Российской империи, РСФСР и СССР на 1924 год / ред.-изд. уполномоченный Ф. Г. Чучин. – 2-е изд. – Москва, 1924. – Вып. 2. – 144 с.
20. *Лукомский В. К.* Герб как исторический источник (Доклад, прочитанный в секторе вспомогательных дисциплин 22 ноября 1945 г.) / В. К. Лукомский // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. – 1947. – № 17. – С. 49–57.
21. *Майборода Д. В.* Символика отечественных образовательных учреждений середины XVIII – начала XXI в. : дис. ... канд. ист. наук / Д. В. Майборода. – Москва, 2014. – 243 с.
22. *Осачук С.* Німці Буковини. Історія товариського руху (друга половина XIX – початок XX ст.) / С. Осачук. – Чернівці, 2002. – 288 с.
23. *Осачук С.* Чернівці. Історія ланцюга [Електронний ресурс] / С. Осачук // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2009. – Число 56. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n56texts/osachuk2.htm/>.
24. *Парфиненко А. Ю.* Старые и новые символы университетов (на материалах Харьковского университета второй половины XIX – первой половины XX веков) / А. Ю. Парфиненко, С. И. Посохов // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы). – Харьков, 2004. – С. 236–248.
25. *Посохов С. И.* О памяти и памятниках в университетской истории / С. И. Посохов // История и историческая память. – Саратов; Ставрополь, 2012. – Вып. 6. – С. 117–131.
26. *Посохов С. И.* Символы и эмблемы Харьковского университета / С. И. Посохов // Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания. – Москва, 2009. – С. 291–294.
27. *Посохов С. И.* Символы и эмблемы Харьковского университета: проблемы типологии и эволюции / С. И. Посохов, В. Ю. Ивашенко // Znaki i symbole w przestrzeni publicznej / pod red. A. Jaworskiej, R. Jora, K. Madejskiej. – Warszawa, 2016. – С. 113–124.
28. *Посохов С. И.* Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.) / С. И. Посохов. – Харьков, 2014. – 364 с.
29. *Посохов С. И.* Университетская юбилейная культура на Востоке Европы / С. И. Посохов // Res Historica. – 2015. – № 39. – С. 171–189.
30. *Прокопенко Ю. А.* Эмблемы высших учебных заведений г. Ставрополя 1991–2009 гг. (характер их создания, особенности символики) / Ю. А. Прокопенко. – Ставрополь, 2009. – 106 с.

31. Рабенчук О. До питання про візуальне як джерело історичних досліджень / О. Рабенчук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2012. – № 17. – С. 29–39.
32. Рачков Є. С. Емблеми класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст.: генезис, класифікація, функції : дис. ... канд. іст. наук / Є. С. Рачков. – Харків, 2016. – 258 с.
33. Рачков Є. С. Методи та підходи візуальної історії: аналіз історіографії / Є. С. Рачков // Харківський історіографічний збірник. – 2015. – Вип. 14. – С. 27–41.
34. Российские нагрудные медицинские знаки: Кат. кол. Э. Д. Грибанова / авт. текста Э. Д. Грибанов. – Рига, 1989. – 46 с.
35. Соколов А. Б. Текст, образ, интерпретация: визуальный поворот в современной западной историографии / А. Б. Соколов // Оче-видная история. Проблемы визуальной истории России XX столетия / редкол. : И. В. Нарский [и др.]. – Челябинск, 2008. – С. 10–24.
36. Спеціальні історичні дисципліни: довідник / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – Київ, 2008. – 520 с.
37. Спеціальні історичні дисципліни: зведений бібліографічний довідник-показник: атрибутика, емблематика, медальєріка, символіка, фалеристика / ред. М. Ф. Дмитрієнко [та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. Ч. 1 / упоряд. Л. Маркітан. – Київ, 1997. – 110 с.
38. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Електронний ресурс] // Сайт Інституту історії НАН України. – Режим доступу : <http://resource.history.org.ua/ejournal/EJ0000014/>.
39. Сторінки історії Львівського університету за матеріалами німецькомовних документів: навч.-метод. посібник / упоряд. : В. М. Качмар, М. С. Смолій. – Львів, 2014. – 168 с.
40. Стрельский В. И. Геральдика и сфрагистика в научной работе историков (по материалам украинских архивов и других научных учреждений) / В. И. Стрельский // Вопросы архивоведения. – 1963. – №2. – С. 31–35.
41. Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века / под общ. ред. А. Ю. Андреева, С. И. Посохова. – Москва, 2012. – 671 с.
42. Bann S. Under the Sign: John Bargrave as Collector, Traveler, and Witness / S. Bann. – Michigan, 1994. – 152 p.
43. Burke P. Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence / P. Burke. – New York, 2006. – 224 p.

44. Daly P. M. The Emblem in Early Modern Europe: Contributions to the Theory of the Emblem / P. M. Daly. – Farnham, Surrey; Burlington, VT, 2014. – 234 p.
45. Dimler G. R. Studies in the Jesuit Emblem / G. R. Dimler. – New York, 2007. – 440 p.
46. Emblematic Images and Religious Texts: Studies in Honor of G. R. Dimler, S. J. / edited by P. F. Campa and P. M. Daly. – Philadelphia, 2009. – 364 p.
47. Emblems of Death in the Early Modern Period / edited by M. Calabritto and P. Daly. – Geneve, 2014. – 441 p.
48. Kraszewski I. Znaki i symbole Uniwersytetu Poznańskiego w okresie międzywojennym / I. Kraszewski, P. Stróżyk // Znaki i symbole w przestrzeni publicznej / pod red. A. Jaworskiej, R. Jopa, K. Madejskiej. – Warszawa, 2016. – Ss. 77–98.
49. Mitchell W. What is Visual Culture? / W. Mitchell // Meaning in the Visual Arts: Views from the Outside: A Centennial Commemoration of Erwin Panofsky (1892 – 1968) / ed. I. Lavin. – Princeton, 1995. – Pp. 207–217.
50. Piech Z. Znaki Uniwersytetu Jagiellońskiego jako system / Z. Piech // Znaki i symbole w przestrzeni publicznej / pod red. A. Jaworskiej, R. Jopa, K. Madejskiej. – Warszawa, 2016. – Ss. 37–76.
51. Scholz B. F. von Emblem und Emblempoetik: Historische und Systematische Studien / B. F. von Scholz. – Berlin, 2002. – 421 s.
52. Sulzer D. Traktate zur Emblematik: Studien zu einer Geschichte der Emblemtheorien / D. Sulzer; herausgegeben von G. Sauder. – St. Ingbert, 1992. – 314 s.
53. The International Emblem: from Incunabula to the Internet: Selected Proceedings of the Eighth International Conference of the Society for Emblem Studies, 28th July – 1st August, 2008, Winchester College / edited by S. McKeown. – Newcastle upon Tyne, 2010. – 611 p.
54. Vision and Visuality / ed. H. Foster – Seattle, 1988. – 135 p.
55. Wójcik M. L. Modyfikacja godła Uniwersytetu Wrocławskiego. Motywy, proces, efekty / M. L. Wójcik // Znaki i symbole w przestrzeni publicznej / pod red. A. Jaworskiej, R. Jopa, K. Madejskiej. – Warszawa, 2016. – Ss. 99–112.

Рачков Евгений. Эмблемы как объект визуальных исследований (к вопросу о связи эмблематики и визуальной истории)

Статья посвящена анализу характерных особенностей становления и современного состояния эмблематики, ее связи с визуальной историей. Рассматриваются актуальные стратегии исследования эмблематического материала, которые используются исследователями на постсоветском пространстве. Особое внимание уделено использованию методов и подходов визуальной истории для анализа эмблем. Возрастающее внимание исследователей к визуальным материалам рассматривается автором как одна из характерных черт современной историографии.

Ключевые слова: эмблема, эмблематика, визуальные источники, визуальная история.

Rachkov Yevhen. Emblems as an Object of Visual Studies (on the Issue of Correlation Between Emblem Studies and Visual History)

The article investigates characteristic features of formation and modern state of emblem studies, their connection with visual history. We consider widespread emblematic materials interpretation strategies used by researchers of visual in the post-Soviet space. Special attention is given to use of methods and approaches of visual history for analysis of emblems. The increasing interest of researchers in the visual materials is considered as one of the key features of modern historiography.

Keywords: emblem, emblem studies, visual sources, visual history.

Г. О. Корольов

ФЕДЕРАТИВНІ ПРОЕКТИ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ (1815–1923 рр.): ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ПОЗІРНІСТЬ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПАРАДОКСИ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті висвітлюються особливості мови описування федеративних ідей у текстах центрально- та східноєвропейських істориків. Проаналізовано формування двох історіографічних традицій щодо федералізму: як ідеологічної утопії та концепції «реальної політики». Окрім того, доведено тезу про методологічну позірність більшості наукових досліджень федералізму.

Ключові слова: федералізм, проект, ідеологія, історіографія, Центрально-Східна Європа, імперія, національна держава.

У цьому дослідженні буде висвітлено сприйняття федеративних ідей та проектів у текстах центрально- та східноєвропейських дослідників. Здебільшого всі вони були водночас політичними діячами, істориками та інтелектуалами *sensu largo*. Як сприймався федералізм в історичних умовах та в стосунку до регіону Центрально-Східної Європи? Чому федеративна теорія як предмет дослідження у значній мірі суперечила пріоритетам тодішніх національних історіографій? Основним критерієм класифікації буде проблемно-хронологічний, що дозволяє показати розвиток федеративного дискурсу в різні епохи. Проблематика федералізму широко розроблялася істориками різних країн та інституцій, більшість з яких сформувалося під впливом кількох історіографічних традицій.

Історіографічне джерело сприймаємо як маркер позначення певної історіографічної традиції та пізнання історіографічних явищ (федералізм, автономія, імперія та нація). У цьому контексті

спробуємо висвітлити самототожність історії, але не з акцентом на політичних маніфестаціях і гаслах, а на історіографічній думці [81, с. 104]. В аналітичному плані нас не цікавитимуть балканські країни (у випадку монархії Габсбургів) та Естонія, Латвія й Кавказ (у випадку Російської імперії). Румунський аспект суттєвий у межах розвитку австрійської та угорської візій федеративних ідей. Литовський випадок важливий задля пояснення виникнення польського та білоруського дискурсу федералізму.

Можна визначити два виміри федералізму у Центрально-Східній Європі в XIX ст., що впливали на панівні інтерпретаційні парадигми. Перший стосується тотожності федералізму та ідеї Європи. Остання сприймалася через концепт європейського універсалізму, починаючи від ідеї Іммануїла Канта про «вічний мир» (нім. *Zum ewigen Frieden*). Її тлумачення знаходило найрізноманітніше відображення (проект «Європи націй» Адама Чарторийського, ідея «Сполучених штатів Європи» Михайла Бакуніна). У XX ст. стару-нову ідею «Сполучених штатів Європи» озвучив Вінстон Черчилль, який пропонував створити конфедерацію на основі спільних економічних цілей [6, р. 25]. Чергове звернення до цієї ідеї можна розглядати як елемент політичної боротьби, що уявлявся способом розв'язання національних та релігійних суперечностей (особливо на прикладі Балкан, котрі ще сприймали як «порохову бочку Європи») [9]. По суті, це була концепція стабілізації європейського світу, яка хоч і мала виражений утопічний характер, утім у більшості випадків була прикриттям «реальної політики» (нім. *«Realpolitik»*). У польській політичній думці ця візія здобула відображення в ідеї «третьої Європи» (пол. *«Trzecia Europa»*). Її автор Юзеф Бек, польський міністр закордонних справ (1932–1939 рр.), пропонував створити широку коаліцію народів «від Балтики до Адриатики», що було видозміненою концепцією «Міжмор'я» [31; 34]. Проте він не розглядав власний проект як довгострокову модель «балансу сил» у Центрально-Східній Європі. Цей контекст добре пояснює більшість праць про федералізм, авторами яких були політичні діячі та інтелектуали.

Другий вимір стосується федералізму як інструменту «реальної політики» та форми політичної системи для нових національних

держав, що виникли після Першої світової війни. Тут найбільший внесок зробили чехословацькі та польські історики, які спробували вписати федеративні ідеї до загального політичного й наукового дискурсу своїх національних наративів. Федералізм у текстах істориків існував як даність, а не категорія аналізу. Це призвело до появи багатьох спрощених трактувань ролі федеративних ідей у Центрально-Східній Європі, які були реакцією на формування національних історичних наративів, а у випадку СРСР – створення псевдофедеративної держави та нової, «класової», візії минулого.

«Між Німеччиною й Росією»: політична публіцистика про федералізм

Усі федеративні та конфедеративні проекти у Центрально-Східній Європі поставали як реакція на історичну ситуацію «між Німеччиною й Росією», тим самим нові національні держави виказували свої вимоги щодо власних «історичних прав» та окреслювали межі західного і східного імперіалізму, що становив загрозу для них [3, с. 43–134.]. Власне тому найбільший внесок у розробку федеративних утопій зробили польські, чехословацькі та угорські інтелектуали, які в більшості випадків мали значний політичний і дипломатичний досвід. Вони розглядали федералізм у контексті історії середньовічних королівств, чи то Річ Посполита, чи то Королівство Святого Стефана або ж Святого Вацлава. Такий підхід був панівним в історіографії міжвоєнного періоду та еміграційних колах.

Чехословацькі сучасники ідеалізували швейцарську модель і регіональний федералізм [21, с. 296–305; 45], угорські інтелектуали, навпаки, надали «дунайської» специфіки федералізові, що ототожнювався з конфедеративною монархією [24; 25]. Федеративні ідеї стали предметом релятивізації серед представників «неоромантичної» течії польської історіографії, які, в основному, були прихильниками федеративного вектору східної політики (Артур Гурський, Людвік Колянковський Марцелій Гандельсман та ін.) [43]. Розвиток федералізму у Центрально-Східній Європі вони розглядали на основі т. зв. «федеративної візії» про політичну систему давньої Речі Посполитої, яка уявлялася вільною

федерацією двох народів (литовського й польського). На думку історика та експерта польської делегації на Паризькій мирній конференції Оскара Галецького (1891–1973 рр.), федералізм був суттєвою рисою польської історії, що бере початки від ягеллонської ідеї [15; 18]. Під впливом такого кшталту національної патетики польський дипломат Адам Пішибильський (1896–1945 рр.) вважав федералізм витвором пацифізму, який був найбільшою антитезою зла та імперії [54].

Східна політика Юзефа Пілсудського мала на меті перетворити західні окраїни колишньої Російської імперії на нові національні держави, що повинні стати бар'єром для більшовизму й імперіалізму. У 1920 р. Ю. Пілсудський вів із більшовицькою Росією «велику гру» за Україну [80, с. 134], адже був переконаний, що перемога останньої, як і незалежної Білорусі, зупинить відновлення російського імперіалізму. Пьотр Вандич та Анджей Новак довели, що маршал був прихильником «реальної політики», а не якихось фантастичних «ідей» та імперської федерації. Марек Корнат пояснив, що суть проблеми стосується двох питань. Перше: чи був Ю. Пілсудський політичним ідеалістом, який прагнув до саморозвитку українського й білоруського народів? Друге: чи він був радше реалістом, котрий волів, у першу чергу, ослаблення Росії як головного противника відновленої Польщі? [33, с. 801].

Польський чинник відіграв одну із вирішальних ролей у тому, чому російський філософ Іван Ільїн (1883–1954 рр.) відкинув усілякі панславістські та слов'янофільські означення природи федералізму в російській історії [77; 78]. Він представив ідеалістичне бачення федерації, яка, проте, не уявлялася ним як альтернатива монархії. І. Ільїн переконував, що «основа федеративного строя состоит в наличности двух или нескольких самостоятельно-оформленных государств» [77, с. 167]. Йшлося про союз держав, а не державу з автономними утвореннями, які наділені певною долею суверенітету. Як видно, для нього було характерним урівноваження термінів «федерація» та «конфедерація». Видеться, І. Ільїн навмисно писав про те, що «федерация возможна только там, где народу (или народам) присуще искусство соглашения и дар политического компромисса» [77, с. 169]. Однак такого мистецтва

ані Російська імперія, ані СРСР не демонстрували – «компроміс» досягався силою.

Після Другої світової війни відбулася зміна дискурсу: федералізм розумівся в рамках пан'європейської концепції історії, що мала заступити національний наратив. Ішлося про перехід до ідеї «Європи-батьківщин» та християнського універсалізму, де федералізм зайняв місце основної політичної моделі. Власне, на цьому зійшлися польські та чехословацькі історики, частина яких була захоплена ідеєю створення польсько-чехословацької конфедерації ще від кінця 1930-х рр. Вони вважали, що, тим самим, Центральна Європа поверталася до свого європейського коріння. Найрізноманітніші рефлексії щодо федералізму широко обговорювалися на шпальтах часописів «The Central European Federalist» і «New Europe», які видавалися спільними зусиллями польських і чехословацьких еміграційних кіл [41, s. 45–53, 252–260]. Наскрізною темою тодішніх федеративних дебатів було майбутнє Центральної Європи та ідея «Міжмор'я».

Саме про це писав колишній польський дипломат та історик Анатоль Мюльштайн (1899–1957 рр.), який розмірковував над ідеєю «Сполучених штатів Центральної Європи» [41, s. 186–197]. Свій проект він виводив із історичної ситуації «між Німеччиною й Росією» як «геополітичної пастки», куди потрапили малі нації. Вихід із неї він убачав у створенні потужного конфедеративного союзу, що протистоятиме німецькому та російському імперіалізмам [47]. А. Мюльштайн пропонував розбудувати центральноєвропейську державу, об'єднану спільною історією і християнством, де Польща та Чехословаччина мали відігравати провідну роль. Він дійшов висновку, що гарантувати безпеку націй «між Німеччиною та Росією» може тільки створення федерації.

У той самий час ця візія висвітлювалася у працях чехословацького історика, колишнього прем'єр-міністра Чехословаччини Мілана Годжи (1878–1944 рр.). Він також не був оригінальним: бачив федеративну ідею інструментом формування різних федерацій у Центральній Європі на засадах демократії та республіканізму [22]. Хоча М. Годжу складно віднести до політичних ідеалістів, однак цей його погляд мав виражений утопічний характер. На його пе-

реконання, створення будь-якої федерації у Центральній Європі забезпечить баланс сил між новими націями, з одного боку, та західними державами й Німеччиною – з іншого¹ [22, р. 232]. Тобто М. Годжа писав про федералізм як концепцію європейського універсалізму, яку протиставляв німецькому та радянському тоталітаризмам. У цьому контексті він доводив важливість економічної й культурної кооперації між чехами та словаками, виокремлюючи особливу роль регіонального федералізму як витвору центрально-європейського історичного досвіду [23, s. 306–341].

У 1953 р. концепцію про федерацію Центральної Європи представив чехословацький політик та історик Губерт Ріпка (1895–1958 рр.) [55]. Він розглядав федералізм як ідеологію та політичну систему, що стирає національні антагонізми між новими націями. Для нього Центрально-Східна Європа – це простір, де мешкають «малі народи» від Балтики до Середземного моря, між Німеччиною й Росією [55, р. 2–3]. У працях Г. Ріпки йшлося про варіанти реалізації федеративних проектів, котрі поставали як інструменти «реальної політики», але аж ніяк не справжні концепції нових державних союзів у Центрально-Східній Європі. У цьому випадку Г. Ріпка спирався на позицію Томаша Масарика (1850–1937 рр.) про те, що інтеграція Центральної Європи має відбутися на засаді «федеративної асоціації» «малих народів», бо Німеччина та Росія цьому противилися [55, р. 20–21]. Знову ж таки, поява дихотомії «між Німеччиною й Росією» була відображенням антиколоніальної риторики, що рішуче впливала на мову опису федералізму в Центрально-Східній Європі. Г. Ріпка розглядав федералізм як концепцію центральноєвропейської інтеграції задля формування самодостатнього простору «малих націй», що могли би протистояти Німеччині та Росії.

Патетичне представлення федералізму як універсальної концепції співжиття народів знайшло відображення у працях польського історика Фелікса Гросса (1906–2006 рр.), який, під враженням від поразки Польщі у війні, опублікував декілька студій про витоки та

¹ Словацький історик Павол Лукач вважає, що звернення Годжи до федералізму було відображенням чехословацького патріотизму та національного проекту, що зазнав поразки: Lukáč Pavol, Stredoeurópanstvo Milana Hodžu // Hodža Milan, Federácia v Strednej Európe a iné štúdie. – Bratislava, 1997. – S. 11–36.

проекти європейських федерацій і конфедерацій [11, s. 85; 12]. Як і більшість польських дослідників, за вихідну точку він обрав польсько-литовську унію 1569 р. Однак, на відміну від колег по цеху, Ф. Гросс переконував, що вона не мала безпосереднього впливу на розвиток «європейської федералістської думки», виводячи витoki федералізму від доби Просвітництва й вільнолюбних рухів кінця XVIII – початку XIX ст. [11, s. 17] Історик розглядав федеративні та конфедеративні ідеї в контексті кантівського «вічного миру», який після Другої світової війни в інтелектуальній думці набув нового політичного звучання як ідея європейської інтеграції [13]. Гроссової лінії дотримувалося чимало американських дослідників і майбутніх радянологів, таких, як Річард Пайпс, Адам Улам, Пьотр Вандич та ін.

Федералізм у Східній Європі розумівся удаванним історичним явищем і здебільшого розглядався у загальноєвропейському контексті. Цей погляд відстоювали американські історики, політично прихильні до федеративних ідей. Зокрема, вважалося, якщо дихотомія ідей партикуляризму та універсалізму становить сутність європейської історії, то саме федералізм може стати концепцією внутрішньої інтеграції між європейськими країнами [37].

Інакше на цю проблему подивився польський історик, правник і радянолог Віктор Сукенницький (1901–1983 рр.), який розробив теорію суверенності права у Східній Європі. До еміграції В. Сукенницький, у 1925 р., захистив у Паризькому університеті докторську дисертацію з міжнародного права, яка була присвячена розвитку теорії суверенності націй в новітній Європі [Див. докл.: 32]. У міжвоєнній Польщі він був заангажований до «східних справ» і діяльності Науково-дослідного інституту Східної Європи у Вільно. Тоді В. Сукенницький опублікував декілька досліджень, присвячених еволюції державного устрою СРСР та феномену «сталінської конституції» [60, s. 119].

У 1951 р. В. Сукенницький схарактеризував федералізм як синтез «ідеї національних держав» та «великих обширів» [61, s. 115–117]. Йшлося про зміну підходів у рецепції, а саме: «...в 1940-х рр. громадська думка почала відходити від "тези" національних держав до їх „антитези“ „великих обширів“ – багатонаціональних держав та

їх "сфер впливу"» [61, s. 116]. На цій підставі синтезом могла стати добровільна регіональна федерація, коли її частини могли здобути свободу та можливості культурного розвитку. Відповідно, федералізм може бути реалізований лише в демократичній державі. В. Сукенницький також послуговувався дихотомією «між Німеччиною й Росією» як інструментом опису історії нових національних держав, а федеративну ідею визначав однією з доктрин зовнішньої політики або укріплення їхньої територіальної інтегральності [59, vol. 1, p. 3–14]. Аналогічної інтерпретаційної парадигми дотримувався Пьотр Вандич (1923–2017 рр.), який початки федералізму Центрально-Східній Європі пов'язував із польсько-литовською унією аж до поділів Польщі наприкінці XVIII ст. [67, p. 346]. Його погляд щодо генеалогії федеративних ідей мав виражений польсько-центричний характер.

Після падіння комунізму сприйняття федералізму як концепції мирного співіснування відродило й певну історіографічну традицію (про його пан'європейську сутність) [56]. Можна виокремити дві інтерпретаційні парадигми про федералізм як ідеологію й політичну практику. Як уже зазначалося, перша парадигма пов'язана з працями польських, угорських та чехословацьких істориків міжвоєнного часу, які вважали, що федералізм належить до історії Центральної Європи, а тому може бути реалізований там у формі будь-якого міждержавного союзу [8; 30; 39]. Для другої інтерпретаційної парадигми характерне сприйняття федералізму як ідеї, а не повноцінної ідеології. Переважно українські, молдавські й білоруські історики працюють у рамках цього історіографічного дискурсу. У цьому полягала відмінність між центрально- та східноєвропейськими дослідниками.

Закінчення Другої світової війни, сприйняття федералізму як моделі протиставлення комунізму з його недемократичним і фальшивим федералізмом зумовили зміну історіографічної термінології. Вона полягала в деміфологізації ягеллонської ідеї та федеративних практик у Центрально-Східній Європі, починаючи від створення Австро-Угорщини у 1867 р. та до утопій про «Сполучені Штати» малих народів. Це знайшло відображення у включенні до розгляду німецького й австрійського аспектів, особливо габсбурзької імперської спадщини [19].

Подальша розробка проблеми федералізму мала *stricto* науковий і публіцистичний виміри. До першого можна віднести суто дослідницькі студії, яких було недостатньо й більшість із них хибувала на історичну релятивізацію. До другого виміру можна зарахувати численні публіцистичні статті та есеї, а також окремі книжки, які оприявнюють інструменталізацію федералізму в тогочасному публічному дискурсі. Ця історіографічна ситуація сформувалася ще перед початком Другої світової війни і тривала аж до закінчення «холодної війни». Усі напрацювання про федералізм у Центрально-Східній Європі мали виражений ідеологічний підтекст (національний, марксистський).

Від утопії до «реальної політики»: дослідницькі студії про федералізм

Уперше проблему федералізму у Центральній та Східній Європі було проаналізовано у фундаментальній праці російського правника й філософа Олександра Яценка (1877–1934 рр.) [101]. За критерій класифікації світового федералізму він обрав національну та расову ознаку. О. Яценко виокремив слов'янський федералізм, який, у свою чергу, поділив на західнослов'янський, балканський і російський напрями [101, с. 707–709]. Його генеалогію він виводив з ідеї всеслов'янської єдності. Австро-угорський федералізм, на його думку, був відцентровим і за свою кінцеву мету мав державну самостійність слов'янських, німецьких та угорських частин імперії [101, с. 709]. Його розвиток обертався навколо проблеми дуалізму і тріалізму, тобто визнання колишніх земель чеської корони за самостійний державний суб'єкт. У цьому аспекті О. Яценко виділив тріалістичний федералізм, що ґрунтувався на історичному чеському праві [101, с. 721]. Осібне місце серед різних напрямів федералізму займала ідея персональної національної автономії, сформульована у середовищі австро-марксистів (Карл Реннер, Отто Бауер). Ішлося про заміну національного принципу реорганізації політичного устрою на персональний, що мало на меті подолати наростаючі етнічні та релігійні конфлікти.

О. Яценко вважав, що український федералізм не мав жодних наслідків і впливу на російську політичну думку. Федеративні ідеї

Кирило-Мефодіївського братства стосувалися вимоги обласної культурної диференціації та були утопічною панславістською мрією, лише в ідеї «Вільної спілки – Вольного союзу» М. Драгоманова вони здобули реальні обриси політичного українофільства [101, с. 757]. Російський федералізм навпаки мав виражений слов'янофільський та об'єднуючий характер. У ранньому середньовіччі на сході Європи існувало декілька самостійних слов'янських держав, об'єднаних у конфедеративний союз під владою великого князя [101, с. 748]. На шляху до формування імперії виникали політичні форми з федеративними елементами – автономії та самоуправління [101, с. 761–762]. О. Яценко виділяв національні течії автономізму: польську, яка спиралася на ягеллонській ідеї; та литовську, репрезентовану Литовською демократичною партією з вимогою автономії та сеймом у Вільно [101, с. 765–766]. У цьому місці автор висловив дещо дивні судження, які суперечили обраному ним критерію класифікації: «Всякий национальный, раздробляющий федерализм есть крайнее выражение провинциализма, пережитой стадии политической жизни человечества» [101, с. 767].

Для О. Яценка федералізм перш за все був теорією вдосконалення наявних політичних систем, а вже потім – ідеологією національної боротьби. З одного боку, О. Яценко пропагував федералізм як одну з теорій удосконалення влади й держави, а з іншого – підкреслював його «анархічну» природу. Власне, тому він не мав переконаності в можливості реалізації федеративного устрою у Східній Європі.

Вирішити дилему про федералізм як утопічну візію спільної Європи та інструмент «реальної політики» у східноєвропейській історії спробувала польський історик і правник Галина Заштовт-Сукенницька (1900–1998 рр.). У 1926 р. у Паризькому університеті вона захистила докторську дисертацію [70], в якій розглянула генеалогію поняття «федералізм» та правову природу федеративної держави. Вона визначала федералізм як ідеалістичний маніфест національних рухів Східної Європи [70, р. 76].

Проаналізувавши федеративні ідеї в білоруському, польському, литовському, естонському, українському випадках, Г. Заштовт-Сукенницька дійшла висновку, що «концепції федералізму

зазнали невдачі, зіткнувшись із національними настроями й важковирішуваними територіальними конфліктами» [70, р. 107]. На її переконання, це було «порочне коло», адже, з одного боку, місцеві особливості й мішаний склад населення країни створили сприятливу ситуацію для розвитку федералізму, який, можливо, міг би задовольнити всі інтереси, а, з іншого боку, – ці ж особливості під час відновлення націй могли стати непереборною перешкодою на шляху до позитивної імплементації федералізму [70, р. 107–108].

Г. Заштовт-Сукенницька дослідила федеративні проекти на землях Литви, проаналізувавши програми деяких політичних партій. Осібно вона виокремила проект президента Ліги Націй Поля Гіманса (1865–1941 рр.), поданий ним на розгляд литовської й польської делегацій на конференції у Брюсселі у квітні – червні 1921 р. [70, р. 111]. Суть його пропозицій полягала у створенні дуалістичної федерації Литви й Польщі за прикладом Австро-Угорщини. Однак Г. Заштовт-Сукенницька підкреслювала, що це був проект федеративної бікантональної Литви, що мала складатися з двох автономних кантонів (Вільно, Ковно), які також матимуть державний зв'язок із Польщею [70, р. 112].

Як видно, така оцінка була контекстуальною, адже «при створенні такої системи в бікантональній державі не можна забезпечити можливості для вирішення проблем на законодавчому рівні через незгоду між представниками кантонів. Деякі автори відзначають, що, загалом, важко створити федерацію, котра складається не менше, аніж із трьох членів» [70, р. 113–114]. Подібну модель Г. Заштовт-Сукенницька не оцінювала скептично, хоча й застерігала, що у цій справі Швейцарська конфедерація не може бути прикладом. Окрім того, проект П. Гіманса не враховував наявності білоруського населення, що проживало на східних територіях колишнього Великого князівства Литовського [70, р. 114]. На переконання авторки, найслабшою позицією проекту була спроба стати посередником у вигаданому польсько-литовському конфлікті. Важливий інший висновок Г. Заштовт-Сукенницької про те, що «проект являв собою яскравий приклад застосування федеративного принципу задля узгодження взаємопов'язаних інтересів, зу-

мовлених непростим етнографічним складом країни, де жодна з різних груп населення не є помітно переважаючою за кількістю» [70, р. 121].

Власне тому різноманітні масштабні концепції, які передбачали створення федерації на теренах колишньої Російської імперії, були відкинуті або підходили лише для короткострокової перспективи [70, р. 151–152]. Однак ця теза не дає розуміння того, що ж було причиною неможливості реалізації федералізму в кордонах нових національних держав або більших наднаціональних утворень. Пояснення Г. Заштовт-Сукенницької прозаїчне: «Федералізм, що обмежується територією однієї держави, не має сприятливих умов для його розвитку в невеликих та однорідних балтійських країнах. [...] Питання виникає по-іншому в Україні, де в регіонах існують певні партикуляристські тенденції, і в Польщі, що має провінційні особливості, проте їх вимоги в деякій мірі вже було прийнято до уваги» [70, р. 152]. Дослідниця пов'язала федералізм із «етнографічним детермінізмом», що було методологічним ганджем. На наше переконання, пояснення в іншому: якщо після падіння імперій на зміну їм прийшли національні держави, то у Центрально-Східній Європі федералізм просто став жертвою національного інтересу та перетворився на ідеологічне знаряддя «націоналізації» нових або історичних територій. Хоча, зауважимо, про врахування інтересів національних меншин у відродженій Польщі йшлося в конституційному проекті Юзефа Бузека (1873–1936 рр.), що передбачав запровадження федеративного устрою.

Розвиток більшовицького федералізму та правової природи СРСР Г. Заштовт-Сукенницька визначила як явище «потенційної суверенності». Тобто «незалежність федеративних республік у певній сфері державної влади була ілюзорною, а їх діяльність допускалася тільки центральним урядом у тій мірі, якщо вона не суперечить його загальній політиці» [70, р. 216]. Г. Заштовт-Сукенницька переконувала, що в період посилення національних і сепаратистських тенденцій саме федералізм може узгодити різноманітні інтереси, не завдаючи шкоди свободі національного розвитку та економічних цілей [70, р. 262]. Тобто в теоретичному вимірі вона дійшла висновку, що федералізм становить собою ідеологічну й політичну модель, яка стирає антагонізми, особливу в добу нових

національних держав. Згодом ця думка буде виразно оприявлена в більшості праць як політичних діячів із країн Центрально-Східної Європи, так й істориків. Узагалі дисертація Г. Заштовт-Сукенницької була одним із перших досліджень федералізму у Східній Європі, проте не мала жодного впливу на подальше вивчення федералізму.

Схожу долю мало дослідження радянського історика Михайла Рубача (1899–1980 рр.) [94]. Автор розглядав федералізм у контексті появи концепцій перебудови Російської імперії, тому його особливий наголос був на ідеях деяких українських (Микола Костомаров, Михайло Грушевський) та російських (Афанасій Шапов) інтелектуалів. Проте М. Рубач уникає аналізу федеративних ідей Михайла Бакуніна, Михайла Драгоманова та ін. Федералізм М. Костомарова він визначав як інструмент опису історії давньої Русі та згадував, що були навіть практичні спроби його політизації діячами Кирило-Мефодіївського братства. Якщо у випадку М. Костомарова М. Рубач писав про цілісність федеративної теорії, то стосовно поглядів М. Грушевського відзначав разючу наукову та ідеологічну кон'юнктурність [94, с. 93–95]. Висновок мав виразно фундаменталістський характер: український федералізм безпідставно пов'язувався з ідеєю «Великої України». Проте рація М. Рубача в іншому: радянський автор справедливо визначив природу трансформації федералізму – до ідеї незалежності [94, с. 118].

Для трьох згаданих вище дослідників характерне однакове трактування витоків федералізму, що стане суттєвою ознакою національних історіографій. В уявленнях центрально- і східноєвропейського інтелектуала ХІХ ст. федералізм сприймався як принцип організації територіально великих держав (Священна Римська імперія vs. Річ Посполита), що формувався під впливом модерних ідеологій [42, р. 5]. У більшості випадків Росія випадала зі схем федеративного переоблаштування. У ХХ ст. відбулася суттєва переорієнтація цього дискурсу, коли федералізм почали розглядати як правову концепцію співіснування народів та, важливо, форму державного устрою. Федералізм визначався як явище європейської історії, що виник в умовах середньовіччя та розвивався як альтернатива колоніальним імперіям в епоху абсолютизму [Див. докл.: 1].

Американський історик та фахівець із порівняльного правознавства Рудольф Шлезінгер (1909–1996 рр.), котрий захоплювався марксистською теорією, схарактеризував федералізм як концепцію й політичний устрій, що стирає національні й культурні антагонізми. Здобувши докторський ступінь у Мюнхенському університеті, він зосередився на вивченні міжнародного права та механізмах імплементації його норм у міждержавних відносинах. Власне, на цій засаді розробляв теорію федералізму стосовно Центральної та Східної Європи.

У рік закінчення Другої світової війни Р. Шлезінгер опублікував книгу, яка й досі залишається фундаментальним дослідженням із цієї проблематики [57]. Дослідник виокремив чотири виміри федералізму: правничий, історичний, національний та ідеологічний. Його потрактування федерації як добровільної та найкращої форми політичної організації суспільства було відображенням тягlosti інтелектуальної традиції німецької юриспруденції (Георг Еллінек, Карл Шмідт, Отто фон Гіркe) [57, р. 24–30]. В оцінці розвитку федеративних ідей у Центральній Європі Р. Шлезінгер дійшов висновку, що вони були прикриттям реальних політичних цілей (особливо, в австрійському, чехословацькому та угорському випадках). Натомість втілення федеративного устрою в СРСР він розглядав у межах централізму, відмічаючи обмеження автономій партійними органами [57, р. 347]. Попри це, Р. Шлезінгер розглядав СРСР як федеративну державу. Його оцінки мали вплив на наукове сприйняття федеративних проектів у категоріях «реальної політики».

Тривалість цього дискурсу та перетворення федеративного аргументу на істотну частину міфу Середньої Європи дослідив Йоахім Кюль [35]. Гайнц Духгардт і Малгожата Моравець так пояснювали метаморфози подібного кшталту [64, s. XI]. Коли в політичному та інтелектуальному середовищах ішлося про пошуки варіантів національної консолідації в контексті боротьби за «історичні землі», тоді виринала безсумнівна теза про європейську єдність на федеративних началах. Виникнення цієї тенденції було пошуком альтернативи геополітичного домінування двох наддержав. У сучасній історіографії проблема федералізму розглядається в контексті націєтворення, а основним концептуальним підходом

залишається дихотомія «між Німеччиною й Росією» [16; 19]. Цей історіографічний комплекс ділить Друга світова війна, коли в текстах до її початку відчутний інтелектуальний присмак антиколоніального синдрому, а після її закінчення – постколоніального.

Описана традиція широко застосовувалася в дослідженнях із історії Східної Європи та слов'янських народів [68], що дало підстави Голлі Кейс схарактеризувати «дивну природу» федеративних ідей у цьому європейському регіоні [4]. Її найважливіша теза звучить: різноманітні федеративні проекти пропонувалися й осмислювалися не заради подолання національних суперечностей [4, р. 839]. Тобто їх зародження та розвиток дослідники висвітлювали як реакцію на практики асиміляції в кордонах континентальних імперій. Відповідно до цього формувалася «історіографічна специфіка» Центрально-Східної Європи, де якраз спотворені практики федералізму вважалися однією з ознак «інакшості» цього регіону.

Натомість існує потрактування федералізму як моделі вдосконалення імперії або будь-якого авторитарного режиму. Найвиразніше про це пишуть дослідники, що аналізують спроби конституційної перебудови Габсбурзької імперії та створення Австро-Угорщини [26; 48; 53]. Можна виокремити також традицію аналізу федералізму як альтернативи централізованим європейським імперіям із особливим наголосом на націєтворенні. Федеративні й конфедеративні проекти антиімперських діячів (М. Бакуніна, М. Драгоманова, М. Грушевського та ін.) трактуються істотним елементом конструювання нових націй [29; 62; 66]. Проекти представників провідних еліт (Аурел Поповичі, Карл Реннер, російські кадети) були нічим іншим, як невдалим спробами зберегти імперію та монархію [2; 10; 20; 89]. Аліна Теслару-Борн довела, що федеративні пропозиції періоду «Весни народів» 1848–1849 рр. стали одним з основних факторів створення Австро-Угорщини, а також сприяли постанню ідеї національно-персональної автономії [63]. Берріс Куцмані обстоює позицію, що ідея екстериторіальної автономії в імперському політичному дискурсі була виразним антиподом федералізму [36]. Під цим кутом зору Артур Мей розглянув спроби реалізації проекту центральноєвропейської федерації у середовищі чехословацьких еліт [44].

Усе це свідчить про переосмислення федеративних ідей у Центрально-Східній Європі в текстах сучасних істориків. Тобто федералізм ставав не предметом вивчення, а, скоріше, аргументом політичної риторики. Найбільш виразно цю інтерпретаційну лінію представлено у працях з історії польського федералізму. Роботи польських фахівців можна згрупувати за кількома умовними напрямками: Річ Посполита як федерація [14], східна політика Ю. Пілсудського [7; 49; 51] та концепція «Міжмор'я» [5; 52]. У міжвоєнній Польщі проблематика федералізму розвивалася як частина національного наративу. На противагу цьому німецькі дослідники переосмислювали федералізм як суттєву рису своєї історії. Українські й білоруські історики та інтелектуали оголошували федералізм хибною метою стратегічної боротьби за незалежність.

Як уже зазначалося, у 1930-х рр. у Польщі сформувалася традиція потрактування федеративної моделі «країни Рад» як «пролетарської» однопартійної держави «залізної волі» [60, с. 57–66, 78–96, 116–119]. Згодом, після Другої світової війни, у США та країнах Західної Європи це вплинуло на визначення СРСР як «псевдофедерації» та «радянської імперії». З одного боку, наголос робився на відмиранні заявленої більшовиками парламентської демократії, а з іншого – на витворенні радянської форми державності, котра кардинально різнилася від західних форм державного устрою. У рамках цієї теоретичної конструкції працювали більшість американських радянологів, вихідців із міжвоєнної Польщі [Див. докл.: 50]. Ця традиція зберігає свій вплив на сучасні дослідження державної природи СРСР і його національної політики [88].

Інший ракурс пропонували радянські фахівці, які прагнули довести гуманістичну природу федеративного ладу в СРСР. Федералізм сприймався як вдала модель співіснування народів [73]. Власне, тому його радянський варіант визначався як форма державного устрою багатонаціональної соціалістичної держави [85, с. 9–17]. Однак спотворення самої сутності федералізму знаходило відображення у його нерозривному зв'язку з радянським унітаризмом [85, с. 16].

У 1990-х рр. у пострадянських країнах на дослідження федералізму впливала політична кон'юнктура та полеміка про природу

національної держави [58]. Російські автори зверталися до старої парадигми «російської ідеї». У 1992 р. з'явилося тритомне дослідження [71], в якому обґрунтовувалася доцільність упровадження федеративного устрою в Росії. Поява цього дослідження була детермінована проблемами державного будівництва суверенної Росії на початку 1990-х рр., але аж ніяк тим, щоб дати пояснення, чим насправді є федералізм і яка його роль у минулому Східної Європи й Росії [70]. Згодом федералізм почали інтерпретувати як прийнятну модель і прихильники включення Росії до «Заходу», і апологети «російської своєрідності». На цьому ґрунтувалися парадоксальні висновки про реалізацію федералізму у Східній Європі: СРСР являв собою транснаціональне військово-політичне утворення, що за багатьма позиціями аналогічне до «західних» постнаціональних утворень [75, с. 88].

Пізніше з'явилася «імперіологічна» точка зору на федералізм в російському випадку. Марк фон Гаген доводив, що його важко окреслити як «особливу течію» російської політичної думки XIX ст. [99, с. 26]. Адже інтелектуали з Сибіру, Польщі й України, що пропонували детальні проекти перебудови Росії, не підтримували інтелектуальних контактів, а їхні пропозиції були об'єднані ідеалом нової, демократичної, багатонаціональної держави, яка мала надати можливості реалізації повноважень місцевим автономним утворенням [99, с. 26]. Ця позиція співзвучна тезі про те, що в «довгому XIX ст.» існував виразний трансфер федеративних ідей, альтернативних імперському порядку [28; 100].

З іншого боку, думка М. фон Гагена пояснює відсутність інтересу до історії федералізму серед українських, білоруських і молдавських дослідників, що зумовлено кількома чинниками. По-перше, новітнім осмисленням націєтворення та національного нарративу. Особливо, в рамках методологічного поділу між примордіалістами та конструктивістами [27; 45; 64; 74; 78; 82; 83; 84; 91; 92]. По-друге, федералізм розглядається в контексті формування різноманітних варіантів ідеї державності [79; 90; 95; 98]. Наявність такої широкої рамки дозволяла українським, білоруським і молдавським історикам вписати федеративні ідеї до імперського контексту. По-третє, наявність звуженого погляду на федералізм, який спрощено трак-

тується як шлях до незалежності [86; 87; 93; 97]. Такі історіографічні позиції сприяли утвердженню негативного ставлення до федералістської ідеї у східноєвропейській історіографії як до чогось нереалістичного та штучного. Сутність цих інтерпретацій базується на різних розуміннях федералізму: від форми державного устрою до ідеологічної доктрини визвольного руху, що вплинула на формування уявлень про європейські регіони, політику пам'яті у Центрально-Східній Європі та перетворення федеративних утопій на сучасні політичні гасла.

1. Adamová Karolina, K historii evropského federalismu / K. Adamová. – 1 vyd. – Praha: Karolinum, 1997. – 110 s.
2. Batowski Henryk, Rozpad Austro-Węgier 1914-1918 / H. Batowski. – II wyd. – Kraków, 1982. – 389 s.
3. Borodziej Włodzimierz, Brzostek Błażej, Górny Maciej, Polnische Europa-Pläne des 19. und 20. Jahrhunderts / W. Borodziej Włodzimierz, B. Brzostek, M. Górny // Option Europa. Deutsche, polnische und ungarische Europa-pläne des 19. und 20. Jahrhunderts / Duchhardt Heinz, Morawiec Malgorzata, Romsics Ignac, Borodziej Włodzimierz. - Göttingen 2005. – 1 Bde. – S. 43–134.
4. Case Holly, The Strange Politics of Federative Ideas in East-Central Europe / H. Case // The Journal of Modern History. – Vol. 85. – No. 4 (December 2013). – P. 833–866.
5. Chodakiewicz Marek, Intermarium. Lands between the Black and Baltic Seas / M. Chodakiewicz. – New Brunswick and London, 2012. – 538 p.
6. Churchill Winston, The United States of Europe / W. Churchill // The Saturday Evening Post. – 15 February 1930.
7. Dziewanowski Marian, Joseph Pilsudski. A European Federalist 1918–1922 / M. Dziewanowski – Hoover Institution Press, Stanford University, 1969. – 379 p.
8. Fischer Holger, Oszkár Jászi und Mihály Károlyi. Ein Beitrag zur Nationalitätenpolitik der bürgerlich-demokratischen Regierung von 1900 bis 1918 und ihre Verwirklichung in der bürgerlich-demokratischen Regierung von 1918 bis 1919 / H. Fischer. – München, 1978. – 300 s.

9. *Galitzi Christine*, The Balkan Federation / C. Galitsi // *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – Vol. 168. – July 1933. – P. 178–182.
10. *Gelu Sabău*, Democracy against Nationalism. The A. C. Popovici Case / G. Sabău // *South-East European Journal of Political Sciences*. – Vol. 1. – No 1. – 2013. – P. 59–76.
11. *Gross Feliks*, Federacje i konfederacje europejskie. Rodowód i wizje / F. Gross. – Warszawa, 1994. – 85s.
12. *Gross Feliks*, Some Trends in European Federalism / F. Gross // *New Europe*. – September 1941. – Nr 10. – P. 263–265.
13. *Gross Feliks*, The Mechanism of European Politics / F. Gross // *European ideologies. A Survey of 20th century Political Ideas* / ed. Feliks Gross. – New York, 1948. – P. 1–47.
14. *Grygajtis Krzysztof*, Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX w. / K. Grygajtis. – Częstochowa, 2001. – 623 s.
15. *Halecki Oskar*, Federal Traditions in Central Eastern Europe / O. Halecki // *New Europe*. – 1 December 1940. – P. 11–12.
16. *Halecki Oskar*, Federalism as an Answer / O. Halecki // *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – Vol. 258 : Looking toward One World (July 1948). – P. 66.
17. *Halecki Oskar*, Federalism in the History of East Central Europe/ O. Halecki // *Polish Review*. – Summer 1960. – P. 5–19.
18. *Halecki Oskar*, Idea Jagiellońska / O. Halecki // *Kwartalnik Historyczny*. – Zeszyt 1–2. – Lwów, 1937. – S. 486–510.
19. *Halecki Oskar*, The Problem of Federalism in the History of East Central Europe/ O. Halecki // *The Polish Review*. – Nr 3. – Summer 1960. – P. 5–29.
20. *Hlousa Wolfgang*, Das Föderalisierungskonzept von Aurel C. Popovici „Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich“ / W. Hlousa – Wien, 1989. – S. 80–81.
21. *Hodža Milan*, Európa na križovatke ciest / M. Hodža // Milan Hodža, *Federácia v Strednej Európe*. – Bratislava, 1997. – S. 296–305.
22. *Hodža Milan*, Federation in Central Europe: reflections and reminiscences / M. Hodža. – London: Jarrolds Publishers, 1942. – 236 p.
23. *Hodža Milan*, O regionálnom federalizme / M. Hodža // Hodža Milan, *Federácia v Strednej Európe a iné štúdie*. – Bratislava, 1997. – S. 306–341.

24. *Jaszi Oscar*, Neglected Aspects of the Danubian Drama / O. Jaszi // *The Slavonic and East European Review*. – Vol. 14. – No. 40 (July, 1935). – P. 53–67.
25. *Jászi Oszkár*, The Dissolution of the Habsburg Monarchy / O. Jászi. – Chicago, 1929. – 488p.
26. *Kann Robert A.* The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848–1918 / R. A. Kann. – Vol. 2: Empire Reform. – New York: Octagon, 1964. – P. 197–207.
27. *Kasmach Lizaveta*, The Road to the First Belarusian State: Nation-Building in the Context of the First World War and Revolution, dissertation of PhD in History / L. Kasmach. – University of Alberta, 2016. – 412 p.
28. *Khripachenko Tatiana*, National challenges to decentralization: autonomy and federation in the Russian liberal discourse, dissertation of PhD in History / T. Khripachenko. – Budapest: Central European University, 2014. – 313 p.
29. *Kierski Kazimierz*, Masaryk a Polska / K. Kierski. – Poznań, 1934. – 42 s.
30. *Kopyś Tadeusz*, Oszkar Jaszi 1875–1957. Z dziejów idei federalizmu w Europie Środkowej. / T. Kopyś. – Kraków, 2006. – 200 s.
31. *Kornat Marek*, Józef Beck – zarys biografii politycznej (1894–1932) / M. Kornat // *Niepodległość*. – T. 55 (2005). – S. 36–106.
32. *Kornat Marek*, Polska szkoła sowietologiczna (1930–1939) / M. Kornat. – Kraków, 2003. – 628 s.
33. *Kornat Marek*, Stan badań na temat stosunków polsko-radzieckich / M. Kornat // *Białe plamy - Czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008)* / Adam D. Rotfeld, Anatolij W. Torkunow (red.). – Warszawa, 2010. – S. 793–841.
34. *Kornat Marek*, The polish idea of 'The Third Europe' (1937–1938): a realistic concept or an ex-post vision? / M. Kornat // *Acta Poloniae Historica*. – Vol. 103 (2011). – S. 101–126.
35. *Kühl Joachim*, Föderationspläne im Donaauraum und in Ostmitteleuropa / J. Kühl. – München, Oldenbourg, 1958. – 147 s.
36. *Kuzmany Börries*, Habsburg Austria: Experiments in Non-Territorial Autonomy / B. Kuzmany // *Ethnopolitics* – 2016. – Vol. 15. – Nr 1. – P. 43–65.
37. *Lang Reginald D.* European federalism / R. D. Lang // *European ideologies. A Survey of 20th century Political Ideas* / ed. Feliks Gross. – New York, 1948. – P. 953–1011.

38. *Levy Jonathan*, The Intermarium: Wilson, Madison, & East Central European Federalism / J. Levy. – Boca Raton, 2006. – 463 p.
39. *Litván György*, A Twentieth-Century Prophet: Oscar Jászi 1875–1957 / G. Litván. – Budapest, 2006. – 507 p.
40. *Lukáč Pavol*, Stredoeurópanstvo Milana Hodžu / P. Lukáč // Hodža Milan, Federácia v Strednej Európe a iné štúdie. – Bratislava, 1997. – S. 11–36.
41. *Łukasiewicz Sławomir*, Trzecia Europa. Polska myśl federalistyczna w Stanach Zjednoczonych 1940–1971 / S. Łukasiewicz. – Warszawa–Lublin, 2010. – 440 s.
42. *Mastny Vojtech*, The Historical Experience of Federalism in East Central Europe / V. Mastny // East European Politics and Societies. – 14 (1999). – P. 64–96.
43. *Maternicki Jerzy*, Idee i postawy: historia i historycy polscy 1914–1918: studium historiograficzne / J. Maternicki. – Warszawa, 1975. – 544 s.
44. *May Arthur J. H. A.* Miller and the Mid-European Union of 1918 / A. J. May // The American Slavic and East European Review. – Vol. 16. – No. 4 (December 1957). – P. 473–488.
45. *Meurs van Wim P.* The Bessarabian Question in Communist Historiography: Nationalist and Communist Politics and History–Writing / W. P. van Meurs. – Boulder, Colo.: East European Monographs, 1994. – 458 p.
46. *Múdry-Šebík Michal*, Milan Hodža's Efforts to Federalize Central Europe / M. Múdry-Šebík // Bohemia. – № 20. – 1979. – P. 97–136, esp. P. 128–130.
47. *Mühlstein Anatol*, The United States of Central Europe / A. Mühlstein // New Europe. – 1940. Nr 1. – P. 5–8; 1941. – Nr 2. – P. 31–37; Nr 3. – P. 60–61; Nr 5. – P. 113–115.
48. *Neumann Victor*, Federalism and Nationalism in the Austro-Hungarian Monarchy: Aurel C. Popovici's Theory / V. Neumann // East European Politics & Societies. – 16 (2002). – P. 864–897.
49. *Nowak A.* Odnowiona Rzeczpospolita, odnowione imperium? Walka o granice 1918–1921 / A. Nowak // Nowak Andrzej, Historie politycznych tradycji. Piłsudski, Putin i inni. – Kraków, 2007. – S. 179–209.
50. *Nowak Andrzej*, A “Polish Connection” in American Sovietology, Or the Old Homeland Enmities in the New Host Country Humanities / A. Nowak // Ab Imperio. – 2007. – Nr 4. – P. 237–259.
51. *Nowak Andrzej*, Polska i Trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego / A. Nowak. – Kraków, 2016. – 644 s.

52. *Okulewicz Piotr*, „Koncepcja „międzymorza” w myśli i praktyce politycznej obozu Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1926 / P. Okulewicz. – Poznań, 2001. – 417 s.
53. *Osterkamp Jana*, Föderale Schwebelage. Die Habsburgermonarchie als politisches Mehrebenensystem / J. Osterkamp // Gerold Ambrosius/ Christian Henrich-Franke / Cornelius Neutsch (Hgg.): Föderalismus in historisch vergleichender Perspektive. Bd. 2: Föderale Systeme: Kaiserreich-Donaumonarchie - Europäische Union. – Baden-Baden 2015. – S. 97–219.
54. *Przybylski Adam*, Utopie, idee i projekty związku narodów i wieczystego pokoju / A. Przybylski. – Warszawa, 1932. – 63 s.
55. *Ripka Hubert*, A Federation of Central Europe / H. Ripka. – New York, 1953. – 88 p.
56. *Sadowski Jeremi*, Dwieście lat polskich sporów o federalizm, czyli o zapomnianym rozdziale z polskiej historii najnowszej / J. Sadowski // Polski Przegląd Dyplomatyczny. – 2007. – №2 (36). – S. 107–123.
57. *Schlesinger Rudolf*, Federalism in Central and Eastern Europe / R. Schlesinger. – London, 2003. – 533 p.
58. Soviet federalism, nationalism and economic decentralization / ed. Alastair McAuley. – New York, 1991. – 214 p.
59. *Sukiennicki Wiktor*, East Central Europe during World War I: from foreign domination to national independence / edited by Maciej Siekierski, preface by Czesław Miłosz. / W. Sukiennicki. – 2 Volumes. – New York, 1984.
60. *Sukiennicki Wiktor*, Ewolucja ustroju Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich w świetle oficjalnych publikacji władzy radzieckich / Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej / W. Sukiennicki. – Wilno, 1938. – 354 s.
61. *Sukiennicki Wiktor*, Współczesne idee i ruchy polityczne i społeczne. Część I.: Współczesne idee polityczne i społeczne. Podstawy poglądu na świat (na prawach rękopisu) / W. Sukiennicki. – Londyn, 1951. – S. 115–117.
62. *Szporluk Roman*, The Political Thought of T. G. Masaryk / R. Szporluk. – Boulder Colo., East European Monograph, 1981. – 244 p.
63. *Teslaru-Born Alina*, Ideen und Projekte zur Föderalisierung des Habsburgischen Reiches mit besonderer Berücksichtigung Siebenbürgens 1848–1918. Inauguraldissertation an der Johann-Wolfgang-Goethe-Universität / A. Teslaru-Born. – Frankfurt am Main, 2005. – 399 p.
64. *Vacar Nicolas P.* Belorussia. The Making of Nation. A Case Study / N. Vacar. – Cambridge Mass., Harvard University Press, 1956. – 297 p.

65. Vision Europa: Deutsche und polnische Föderationspläne des 19. und frühen 20. Jahrhunderts, Heinz Duchhardt and Małgorzata Morawiec (eds.). – Mainz, 2003. – S. XI.
66. Waldenberg Marek, Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej / M. Waldenberg. – Warszawa, 1992. – 418 s.
67. Wandycz Piotr S. The Polish Precursors of Federalism / P. Wandycz // Journal of Central European Affairs. – Vol.12. – No. 4. – January 1953. – P. 346.
68. Wierer Rudolf, Der Föderalismus bei den kleinen und mittleren slawischen Völkern / R. Wierer // Der Donauraum. – Vol. 4. – No. 1 (1959). – S. 3–16.
69. Zasztowt-Sukiennicka Halina, Fédéralisme en Europe Orientale, Dys.: Univ. de Paris. Fac. de Droit (Sciences Politiques et Économiques) / H. Zasztowt-Sukiennicka. – Paris, 1926. – 277 p.
70. Абдулатипов Р. Г. Опыты федерализма / Р. Абдулатипов, Л. Болтенкова. – Москва, 1994. – 318 с.
71. Абдулатипов Р. Г. Федерализм в истории России / Р. Абдулатипов, Л. Болтенкова, Ю. Яров : в 3-х кн. – Москва, 1992–1993.
72. Абдулатипов Р. Г. Федерализм в истории России / Р. Абдулатипов, Л. Болтенкова, Ю. Яров. – Кн. 1. – Москва, 1992. – 382 с.
73. Александренко Г. В. Буржуазный федерализм. Критический анализ буржуазных федераций и буржуазных теорий федерализма / Г. Александренко. – Киев, 1962 – 366 с.
74. Грицак Я. Від федеративності до самостійництва: до еволюції української політичної думки XIX – на початку XX ст. / Я. Грицак // Другий Міжнародний конгрес українців. Львів. 22 – 28 серпня 1993 р. : Доп. і повід. Історія. – Ч. 1. – Львів, 1994. – С. 248–257.
75. Зотов А. Ф. Федерализм в контексте споров о «русской национальной идее» / А. Зотов // Социологические исследования. – 1996. – № 1. – С. 84–90.
76. Ильин И. А. Жизненные основы федерации / И. Ильин // Ильин И. А. Собрание сочинений: в 10-ти т.. – Том 2. – Книга 1. – Москва, 1993. – С. 166–169.
77. Ильин И. А. Федерация в истории России / И. Ильин // Ильин И. А. Собрание сочинений: в 10-ти т.. – Том 2. – Книга 1– Москва, 1993. – С. 428–506.
78. Кармазіна М. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Кармазіна. – Київ, 1998. – 350 с.

79. Кіян О. І. Ідея федералізму в східнослов'янській історико-політичній думці XIX – початку XX ст. / О. Кіян, Д. Морозов. – Кіровоград, 2014. – 185 с.
80. Корнат М. Прометеїзм – польська візія перебудови Східної Європи / М. Корнат // Україна модерна. – – 2010. – № 17 (6). – С. 134.
81. Кроче Б. Теория и история историографии / Б. Кроче. – Москва, 1998. – С. 104.
82. Ладысеў У. Ф. Паміж Усходам і Захадам: Станаўленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі (1917–1939 гг.) / У. Ладысеў, П. Брыгадзін. – Мінск, 2003. – 307 с.
83. Левит И. Э. Год судьбоносный. От провозглашения Молдавской Республики до ликвидации автономии Бессарабии (ноябрь 1917 – ноябрь 1918) / И. Левит. – Кишинёв, 2000. – 499 с.
84. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців (1848–1914) / К. Левицький. – Львів, 1926. – 737 с.
85. Лепешкин А. И. Советский федерализм (теория и практика). – Москва, 1977. – С. 9–17.
86. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе / Лисяк-Рудницький І. – Т. 1. – Київ, 1994. – С. 173–193.
87. Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе / Лисяк-Рудницький І. – Т.2. – Київ, 1994. – С. 1–27.
88. Мартин Т. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки) / Т. Мартин. – Київ, 2013. – 648 с.
89. Медушевский А. Н. Диалог со временем: российские конституционалисты конца XIX – начала XX века / А. Медушевский. – Москва, 2010. – 486 с.
90. Нагорна Л. Федеративна ідея в Україні: традиції, сучасне бачення, перспективи / Л. Нагорна // Історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 3–12.
91. Охрімівич Ю. Розвиток української національно-політичної думки: Від початку XIX ст. до Михайла Драгоманова / Ю. Охрімівич. – Львів-Київ, 1922. – 120 с.
92. Політична історія України XX ст. У 6 т., т.1.: На зламі століть (кінець XIX – 1917), ред. Ю. А. Левенець. Л. П. Нагорна та ін. – Київ, 2002. – 424 с.

93. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін. – Київ, 2008. – 988с.
94. Рубач М. А. Федералистические теории в истории России/ М. Рубач // Русская историческая литература в классовом освещении / Под ред. М.Н. Покровского. – Москва, 1930. – С. 3–120.
95. Сідарэвіч А. Антон Луцкевіч: ад краёвасьці да незалежніцтва (1916–1918): Агляд крыніцаў / А. Сідарэвіч // ARCHE. – 2006. – 1–2 (41–42). – С. 80–91.
96. Скакун О. Ф. М. П. Драгоманов как политический мыслитель / О. Скакун. – Харьков, 1993. – 144с.
97. Смалянчук Алесь. Беларускі нацыянальны рух і краёвая ідэя / А. Смалянчук // Białoruskie Zezyty Historyczne. – 2000. № 14. – С. 105–114;
98. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / Солдатенко В. Ф. (керівник) та ін. / В. Солдатенко. – Київ, 2007. – 576с.
99. Хаген М. фон. История России как история империи: перспективы федералистского подхода / М. фон Хаген // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология. – Москва, 2005.
100. Хрипаченко Т. И. Понятия федерация, децентрализация, автономия в социалистическом и либеральном дискурсах Российской империи (конец XIX – начало XX ст.) / Т. Хрипаченко // «Понятие о России». К исторической семантике имперского периода. – Том II. – Москва, 2012. – С. 99–142.
101. Яценко А. С. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства / А. Яценко. – Юрьев, 1912. – 852с.

Королёв Г.А. Федеративные проекты в Центрально-Восточной Европе (1815-1923 гг.): интеллектуальная фикция и методологические парадоксы историографии

В статье рассматриваются особенности языка описания федеративных идей в текстах центрально- и восточноевропейских историков. Анализируется формирование двух историографических традиций относительно федерализма: как идеологической утопии и концепции «реальной политики». Кроме того, доказывается тезис о методологической фикции большинства научных исследований федерализма.

Ключевые слова: федерализм, проект, идеология, историография, Центрально-Восточная Европа, империя, национальное государство.

Korolov Gennadii. Federalist Projects in East-Central Europe (1815-1923): Intellectual Apparent and Methodological Paradoxes of Historiography

The article deals with the of the language of the description of federalist ideas in the East Central European historiography. The formation of two historiographic traditions about federalism is analyzed. First federalism is an ideological utopia and, second, the concept of Realpolitik. In addition, the thesis on the methodological apparent of the majority of studies of federalism are proved.

Keywords: federalism, project, ideology, historiography, East Central Europe, empire, nation-state.

М. И. Матюшевская

«СИНОПСИС КИЕВСКИЙ» 1674 ГОДА В ОЦЕНКАХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ КОНЦА XX – НАЧАЛА XXI ВЕКА

В статье рассмотрены и сопоставлены источниковедческие и историографические оценки «Синописа Киевского» 1674 г., сделанные современными украинскими, российскими, западноевропейскими и американскими исследователями, выявлены общие подходы и отличия во взглядах историков. Сделан вывод о противоречивости и полярности представленных в науке аналитических и аксиологических оценок. Общей чертой исследований «Синописа Киевского» 1674 г. сегодня является факт осознания историками необходимости изучать данный исторический источник в контексте «длинного времени» и «большого пространства», на основе системного подхода и междисциплинарной методологии.

Ключевые слова: исторический источник, историческое сознание, дискурс, историография, научная теория, Киево-Печерская лавра.

«Синописис Киевский» 1674 г. – одно из самых известных и популярных исторических произведений в России XVIII–XIX веков. Оно было написано накануне заключения «Вечного мира» между Россией и Речью Посполитой 1686 г. и к началу XX века выдержало около 30 изданий. Начиная с 1990-х годов, в исторической науке наблюдается всплеск интереса к данному произведению. Об этом свидетельствуют работы таких исследователей, как Ф. Сисин, З. Когут, И.О. Тарнопольская, И.В. Жиленко, М.Б. Сычева, О.Я. Сапожников и И.Ю. Сапожникова, С.И. Маловичко, А.Ю. Самарин и др.

Цель данной статьи – рассмотреть источниковедческие и историографические оценки «Синописа Киевского» 1674 г., сделанные современными украинскими, российскими, западноевропейскими и американскими исследователями, а также сопоставить эти оценки для выявления общих подходов и отличий во взглядах историков.

© Матюшевская М. И., 2017

На рубеже XX – XXI веков в украинской историографии появилось два крупных исследования «Синописа Киевского» 1674 г. Первое из них было выполнено И.О. Тарнопольской. В 1998 г. она защитила кандидатскую диссертацию на тему «Киевский «Синописис» в историографическом и источниковедческом аспектах». И.О. Тарнопольская отметила, что литература, посвященная «Синописису», может быть разделена на три основные группы историографических источников:

1) специальные статьи (работы А.М. Рогозинского, С.Л. Пештича, С.И. Маслова, Е.В. Чистяковой, И.П. Еремина, Ю.А. Мыщыка);

2) специальные разделы в исследованиях по украинской и русской историографии или исследованиях, посвященных иной проблематике (работы М.О. Кояловича, А. Старчевского, П. Пекарского, В.С. Иконникова, Н.Ф. Сумцова, П.Н. Милюкова, С.М. Соловьева, А.С. Лаппо-Данилевского, Л.П. Сидоровой, А.Н. Робинсона и др.);

3) разделы в синтетических исследованиях, так или иначе затрагивающие «Синописис» (работы В.Н. Татищева, Н.М. Карамзина, Е. Болховитинова, Ф. Гумилевского, Д.И. Багалея, С. Шамбинаго, Ф. Титова, Н.Л. Рубинштейна, Л.В. Черепнина, В.И. Астахова, И.Я. Каганова, А.И. Рогова и др.) [25, с. 17–18].

Изучая историографические источники и сам «Синописис» в редакциях 1674, 1678 и 1680 годов, используя методы количественной атрибуции исторических источников, И. Тарнопольская пришла к выводу, что «Синописис» был написан не одним, а несколькими авторами. Он представлял собой своеобразную «коллективную монографию XVII века», созданную в Киево-Печерской лавре и был не столько научным историческим произведением, сколько средством пропаганды политической программы Киево-Печерской лавры, представленной в историко-беллетристической форме. Средства и методы этой пропаганды были аналогичны пропагандистским практикам Ордена иезуитов. Они отражали общую для эпохи европейского Барокко культурную традицию.

В 2002 г. после более чем столетнего перерыва был опубликован адаптированный к современному украинскому языку текст «Синописа Киевского». Комментарии к тексту и предваряющее его

специальное исследование написаны И.В. Жиленко, которая, среди прочего, обратилась к анализу проблемы источниковой базы «Синописиса» и особенностей ее изучения на протяжении столетий.

И.В. Жиленко высказала мнение, что по форме написания «Синописис» является ближайшим родственником исторических энциклопедий. Он был призван помочь в чтении Киево-Печерского патерика, а также других агиографических и полемических сочинений. Основная задача его автора заключалась в систематизации и кратком изложении различных событий, исторических концепций без дополнительного комментария или высказывания своего отношения к ним. По идеологической направленности автор «Синописиса» – православный панславист, для которого первоосновой и центром православного славянского мира выступает Русь-Россия-Украина и ее столица – Киев-второй Иерусалим. Эта идея получила оформление еще в древнерусской культуре. Она сложилась в Киево-Печерской лавре и опиралась на Лавру как духовный центр.

Рассматривая вопрос авторства «Синописиса», И.В. Жиленко предположила, что им был архимандрит И. Тризна. Круг исторических источников, которыми он пользовался, включал в себя хронику М. Стрыйковского, печерское летописание, связанное с именем Нестора, Густынскую летопись [4].

Российские ученые разделяют далеко не все мнения украинских коллег, но полемика чаще имеет неявный характер. В частности, М.А. Корзо, затронув вопрос об авторстве «Синописиса Киевского», считает, что в настоящее время наиболее распространенной является точка зрения о составительской и редакторской работе над ним Иннокентия Гизеля [9]. М.Б. Сычева, проанализировав использованные автором «Синописиса Киевского» иностранные источники и сопоставив мнение С.Л. Пештича, А.И. Рогова, Ю.А. Мыцыка, согласилась с предположением Ю.А. Мыцыка о том, что автор «Синописиса» в своей работе воспользовался польским изданием труда итальянского писателя-гуманиста Д. Ботера. Вместе с тем, М.Б. Сычева пришла к выводу о том, что «...при создании «Синописиса» его автором были использованы сочинения М. Стрыйковского, Д. Ботера, М. Бельского. Не совсем ясно использование

хроник М. Кромера и А. Гваньини (для написания «Синописиса» они, скорее всего, вряд ли привлекались, а если и были использованы автором «Синописиса», то только для постановки ссылок), скорее всего, самостоятельно автором «Синописиса» не привлекались сочинения Я. Длугоша, М. Меховского, Ц. Барония...» [23, с. 76–77]. М.Б. Сычева высказала также свое мнение по вопросу о предполагаемом «Синописисе» 1671 г. Она отметила, что этого издания, скорее всего, не существует [24].

Наибольшие дискуссии в российской исторической науке сегодня вызывает аксиологическая оценка исторической концепции «Синописиса Киевского»: определение значимости данного сочинения для дальнейшего развития исторической науки и формирования исторического сознания.

Здесь сталкиваются две основные точки зрения историков. Одна из них воспроизводит мнение П.Н. Милюкова, который в своих лекциях по российской историографии, изданных в 1897 г., утверждал, что «Синописис Киевский» важен для науки только как резюме развития русской историографии до XVIII столетия, а научный результат этого периода был весьма печален [12, с. 5]. На рубеже XX – XXI веков подобный вывод вновь был озвучен А.А. Формозовым. В своих «Записках археолога» он в достаточно резкой форме охарактеризовал «Синописис Киевский», назвав его содержание «баснословием» [27]. Отрицательную оценку «Синописису Киевскому» как учебнику по русской истории дал С.И. Маловичко [10].

Другая точка зрения близка к мнению, высказанному в советской исторической науке. Как известно, тогда содержание «Синописиса Киевского» рассматривалось, исходя из теории «древнерусской народности», а потому подчеркивалась важная положительная роль «Синописиса» в политическом и культурном объединении украинского и русского народов, становлении российской государственности XVII – XVIII веков. Сегодня эта мысль в российской науке по-прежнему имеет большое число сторонников. Вместе с тем, наблюдаются и некоторые смысловые изменения.

Так, Л.Н. Пушкарев отметил, что в советской историографии замалчивалась или преуменьшалась роль Православной церкви в

формировании русско-украинских культурных связей и недостаточно оценивалась роль украинской культуры в развитии русской общественной мысли и русского искусства [17]. О.Я. Сапожников и И.Ю. Сапожникова опубликовали текст «Киевского синопсиса» (по изданию типографии Киево-Печерской лавры 1836 г.) и подчеркнули большое идеологическое значение этого сочинения для политической истории России. Они охарактеризовали его как «мечту о русском единстве» [20]. М.С. Киселева и Т.В. Чумакова показали роль Иннокентия Гизеля и типографии Киево-Печерского монастыря в процессе трансляции в Московское государство западноевропейского этоса книжной учености [7]. А. Самарин определил «Синопсис» как «первый бестселлер отечественного книгоиздания» [19].

Помимо аксиологических оценок «Синопсиса Киевского» в современной российской исторической науке широко представлены его аналитические оценки. Они выходят за границы проблемного поля научных дискуссий дореволюционного и советского периодов развития науки.

А.С. Мыльников обратился к теме этногенетических легенд, догадок и протогипотез, повлиявших на картину истории славянского мира, сложившуюся в Восточной Европе XVI – начала XVIII века. Он описал историографический контекст, в котором создавался «Синопсис Киевский», и отметил, что в этот период в Европе состязались между собой христианская вера и формирующееся научное познание [15].

Проблему различия мифологических и библейских исторических представлений, особенностей древнерусского летописания и более поздних средневековых сочинений затронул В.Я. Петрухин. Он отметил тенденциозность историков прошлого, которые были близки к правящей элите, а примером подверствования библейской традиции под исторический вымысел назвал «Синопсис Киевский» [16, с. 3].

Влияние «Синопсиса Киевского» на формирование дискуссионной в российской исторической науке XVIII – начала XXI веков норманнской теории рассмотрел В.В. Фомин. Он обратился к данному сочинению в контексте анализа научных споров М.В. Ломоносова и Г.Ф. Миллера [26].

Роль «Синопсиса Киевского» в становлении церковной историографии охарактеризовал иеромонах Петр (Гайденко). Он пришел к выводу: «...о. Иннокентий обосновывал права русских царей на «киевское наследство» не на «генеалогическом» праве, а на «кровном родстве» народов Малой и Белой и Великой Руси. Могилянский профессор выделил пять основных этапов в христианизации земель восточных славян...» [2, с. 13].

В апреле 2001 г. идея духовной и ментальной общности славянских народов Восточной Европы, выразителем которой был «Синопсис Киевский», обсуждалась на круглом столе «Восточные славяне в XVII – XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие», состоявшемся в Институте славяноведения РАН [1]. «Синопсис Киевский» неоднократно упоминался при анализе историографических, этнополитических, этноконфессиональных, этнокультурных и языковых аспектов «проекта большой русской нации» – концепции русского суперэтноса, существовавшего, по мнению сторонников данной теории, уже в период Киевской Руси.

Данная дискуссия имела активное продолжение. В частности, М.В. Дмитриев в специальном историографическом исследовании отметил, что историческая конструкция «Синопсиса Киевского» никак не может быть признана сознательным сотворением некоей востребованной временем и политиками идеологемы. Это не стартовая, а промежуточная и сравнительно поздняя веха в формировании «проектов большой русской нации» [3, с. 156].

Аналогичную точку зрения высказал Р.П. Храпчевский. Он обратился к изучению проблемы становления этнонимов «Русь», «Малая Русь», «Украина» и отметил политизированность современного состояния ее решения: «...корни данного явления зародились в период противостояния Московской Руси и Великого княжества Литовского, что сказывается вплоть до нашего времени...» [28, с. 34]. Р.П. Храпчевский назвал «Синопсис» Иннокентия Гизеля лучшим выразителем православной идеи, противостоящей польской официальной политике.

При изучении вопросов, связанных с «проектом большой русской нации», современные российские исследователи большое внимание уделяют анализу имперского дискурса в России XVIII –

XIX веков. Так, А.И. Миллер объяснил имеющиеся в «Синописе Киевском» рассуждения о «едином словено-русском народе» желанием элит Гетманщины «вписаться» в элиту Московского царства на выгодных для себя условиях [5]. Историк указал, что в эпоху формирования наций во всех континентальных империях господствующие этнические группы испытывали серьезные трудности с разграничением традиционной надэтнической империи, собственной нации и Родины, понимаемой как национальная территория. К концу XIX века эти противоречия привели к появлению в России трех идеологических течений – панславизма, идеологии российского империализма и русского национализма. Они развивались в атмосфере соперничества и взаимовлияния, и «...именно «Синописис» лежит у истоков Русского Исторического Нарратива...» [11].

Д.В. Сень обратился к теме «Синописиса Киевского» при освещении вопросов, связанных с практиками России по организации нового культурного ландшафта земель бывшего Крымского ханства. Он отметил, что «Синописис» изобразил татар и турок как поганых «агарян» и «исмаильтян», нечеловечность которых была подчеркнута ссылкой на их антропофагию. Просвещенная Европа XVII – XVIII веков также наделяла татар «нечеловеческими» чертами. Поэтому для России этого периода, выступившей на мировой сцене в качестве великой империи, воспринявшей идеи Просвещения и претендующей на реализацию цивилизаторской миссии среди отсталых народов, было крайне важно изменить представления о себе в Европе [21].

В.С. Киселев и Т.А. Васильева изучили эволюцию образа Украины в российской имперской словесности первой четверти XIX века. Авторы констатировали связь «Синописиса Киевского» с формированием имперского сознания элиты России [6].

Тема формирования и функционирования имперского дискурса в России XVIII – XIX веков является актуальной также в западноевропейской и американской исторической науке. Однако подход этих ученых к анализу процесса формирования русской и украинской наций имеет свои особенности, а потому западная наука демонстрирует иную историографическую оценку «Синописиса Киевского».

Например, канадские ученые Ф. Сисин и З. Когут в своих рассуждениях о политической и социальной самобытности истории Украины особое внимание уделили казакам и казацким летописям. По мнению Ф. Сисина, авторы украинских исторических произведений XVII века были склонны представлять украинское прошлое историей династий и государств. Привлекательность для общества «Синописиса» с его династической историей объясняется тем, что в церковной историографии 20–90-х годов XVII века было слабо развито понятие «шляхетной» или казацкой политической нации [22, с. 67].

З. Когут заключил, что истоки парадигмы единства Украины и России следует искать в деятельности православной украинской элиты. Она хотела, сохраняя собственные культурные и политические традиции, вовлечь Россию в украинские дела, избавиться от преследования православных в Речи Посполитой, заручиться защитой независимого православного монарха. С этой целью и был написан «Синописис Киевский». З. Когут называет его «наиболее влиятельным сочинением, которое соединяло вместе династию, православие и «славено-русский народ»». По его мнению, историческая концепция «Синописиса» первоначально создавалась в соответствии с ожиданиями и интересами украинской церковной элиты. Однако в разраставшейся династической империи данная историческая концепция была включена в более широкий исторический контекст и обеспечила имперское самосознание [8, с. 11].

Представители западноевропейской науки активно разрабатывают вопросы, связанные с историей литературы восточных славян, формированием современного белорусского, украинского и русского языков, появлением национального движения как неотъемлемой составляющей этих процессов.

В частности, немецкий филолог Г. Роте подверг критике советскую литературоведческую традицию, связанную с именем Д.С. Лихачева, и охарактеризовал древнерусскую литературу как восточнославянскую. В ней впервые появилась идея единства восточнославянских народов, а дальнейшее развитие литературы транслировало и закрепляло эту идею в обществе [18].

Австрийский ученый М. Мозер показал, что в начале XVI века белорусы и украинцы первыми из православных славян создали

новый литературный язык – «простую мову». Однако, в отличие от других славянских языков, в XVII – XVIII веках она не смогла стать связующим звеном между церковно-славянскими традициями и новыми литературными языками [14]. М. Мозер рассмотрел также вопрос о роли Галиции в формировании и сохранении украинского языка [13].

Таким образом, источниковедческие и историографические оценки «Синописа Киевского» 1674 г., представленные в современной науке, весьма противоречивы. Некоторые аналитические и аксиологические оценки зачастую являются полярными. Бесспорным представляется лишь факт осознания учеными того, что данный источник требует своего рассмотрения в контексте «длинного времени» и «большого пространства», на основе системного подхода и междисциплинарной методологии.

1. Восточные славяне в XVII–XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие. Материалы «круглого стола» // Славяноведение. – 2002. – № 3.
2. Гайденко П. Христианская Церковь в Киевской Руси: история изучения. Становление церковной историографии / П. Гайденко. // Вестник ПСТГУ. – 2009. – Вып. II: 2 (31).
3. Дмитриев М. В. Этнонациональные отношения русских и украинцев в свете новейших исследований / М. В. Дмитриев. // Вопросы истории. – 2002. – № 8.
4. Жиленко І. В. Синопис Київський. Лаврський альманах / ред. рада : В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. – Спецвип. 2 : Синопис Київський / І. В. Жиленко. – К., 2002. – Режим доступа : <http://litopys.org.ua/synopsis/syn.htm>
5. Касьянов В. Г. Россия – Украина: Как пишется история. Диалоги - лекции – статьи [Электронный ресурс] / В. Г. Касьянов, А. И. Миллер. – М., 2011. – Режим доступа : <https://coollib.com/b/274032>

6. Киселев В. С. Эволюция образа Украины в имперской словесности первой четверти XIX в.: регионализм, этнографизм, политизация / В. С. Киселев, Т. А. Васильева. // Вестник Томского государственного университета. Филология. – 2013. – № 6 (26).
7. Киселева М. С. Вхождение России в интеллектуальное пространство Европы: между Царством и Империей / М. С. Киселева, Т. В. Чумакова. // Вопросы философии. – 2009. – № 9.
8. Когут З. Витоки парадигми єдності: Україна та створення російської національної історії (1620-ті – 1860-ті роки) [Електронний ресурс] / З. Когут. – Режим доступа : http://chtyvo.org.ua/authors/Kohut_Zenon/Vytoky_paradyhmy_iednosti_Ukraina_ta_stvorennia_rosiiskoi_natsionalnoi_istorii_1620-ti__1860-ti_roky/
9. Корзо М. А. Иннокентий. Сочинения [Электронный ресурс] / М. А. Корзо. // Православная Энциклопедия – Режим доступа : <http://www.pravenc.ru/text/389655.html>
10. Маловичко С. И. Дух «Синописа» в историческом учебном дискурсе [Электронный ресурс] / С. И. Маловичко. – Режим доступа : <http://www.newlocalhistory.com/author/malovichko-si>
11. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) [Электронный ресурс] / А. Миллер. – Режим доступа : <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/miller-pred3.htm>
12. Миллюков П. Н. Главные течения русской исторической мысли / П. Н. Миллюков. – М., 1898.
13. Мозер М. Український П'ємонт? Дещо про значення Галичини для формування, розбудови й збереження української мови / М. Мозер. // Університетські діалоги. – Л. – 2011. – № 14.
14. Мозер М. Что такое «простая мова»? [Электронный ресурс] / М. Мозер. – Режим доступа : https://homepage.univie.ac.at/michael.moser/Lesesaal/Moser/MoserProsta_mova.pdf
15. Мыльников А. С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI – начала XVIII века / А. С. Мыльников. – СПб., 2000.
16. Петрухин В. Я. Начало Руси: древнерусская традиция и средневековая историография. Миф, правда и вымысел / В. Я. Петрухин. // Славяноведение. – 2012. – № 2.

17. Пушкирев Л. Н. Культурные связи России и Украины во второй половине XVII века / Л. Н. Пушкирев. // Вопросы истории. – 2000. – № 7.
18. Роте Г. Что такое «древнерусская литература»? / Г. Роте. // Палітычная сфера. – 2014–2015. – № 22–23.
19. Самарин А. Первый бестселлер отечественного книгоиздания [Электронный ресурс] / А. Самарин. – Режим доступа : <http://www.compuart.ru/article.aspx?id=9220&iid=389>
20. Сапожников О. Я. Мечта о русском единстве. Киевский синопис (1674) [Электронный ресурс] / О. Я. Сапожников, И. Ю. Сапожникова. – Режим доступа : http://www.e-reading.club/bookreader.php/88887/Sapozhnikov%2C_Sapozhnikova_-_Mechta_o_russkom_edinstve._Kievskiii_sinopsis_%281674%29.html
21. Сень Д. В. Воображаемая география и имперский дискурс: практики Российской империи в Крыму и на северо-западном Кавказе в конце XVIII – начале XIX в. / Д. В. Сень. // Этнографическое обозрение. – 2008. – № 3.
22. Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. [Электронный ресурс] / Ф. Сисин. – Режим доступа : http://chtyvo.org.ua/authors/Sysyn_Frank/Poniattia_natsii_v_ukrainskii_istoriohrafii_1620_1690_rr/
23. Сычева М. Б. Иностранные источники «Синописиса Киевского» / М. Б. Сычева. // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2009. – Сер. 2, Вып. 4.
24. Сычева М. Б. О предполагаемом Синописе 1671 г. / М. Б. Сычева. // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2006. – Сер. 2, Вып. 2.
25. Тарнопольская И. О. Киевский «Синописис» в историографическом и источниковедческом аспектах : дис...кандидата исторических наук / О. И. Тарнопольская. – Днепропетровск, 1998.
26. Фомин В. В. Ломоносов и Миллер: два подхода к решению варяжского вопроса / В. В. Фомин. // История и историки. – 2004. – № 1.
27. Формозов А. А. Феномен «Синописиса» [Электронный ресурс] / А. А. Формозов – Режим доступа : <http://qwerqus.narod.ru/zz/formozov.htm#comm08>
28. Храпачевский Р. П. Русь, Малая Русь и Украина: происхождение и становление этнонима / Р. П. Храпачевский. // Российские и славянские исследования. – Мн., 2004. – Вып. 1.

Матюшевська М. Й. «Синописис Київський» 1674 року в оцінках дослідників кінця XX – початку XXI століття

У статті розглянуто й співставлено джерелознавчі та історіографічні оцінки «Синописису Київського» 1674 року, зроблені сучасними українськими та зарубіжними дослідниками, виявлено загальні підходи й відмінності в поглядах істориків різних держав. Зроблено висновок про суперечливість і полярності представлених в науці аналітичних та аксіологічних оцінок. Спільною рисою досліджень «Синописиса Київського» 1674 року сьогодні є факт усвідомлення істориками необхідності вивчати дане історичне джерело в контексті «довгого часу» й «великого простору», на підставі системного підходу та міждисциплінарної методології.

Ключові слова: історичне джерело, історична свідомість, дискурс, історіографія, наукова теорія, Києво-Печерська лавра.

Matsiusheuskaya M. "Synopsis of Kiev" of 1674 in the Assessments of Researchers of the Late 20th – Early 21st Century

The article considers and compares the sources and historiographical estimates of the Synopsis of Kiev of 1674, made by modern Ukrainian, Russian, West European and American researchers. Common approaches and differences in the views of historians are revealed. The conclusion is made about the contradictoriness and polarity of the analytical and axiological assessments presented in science. The common feature of the research of the Synopsis of Kiev of 1674 today is the fact that historians realize that it is necessary to study this historical source in the context of "a long time" and "a large space", on the basis of a systematic approach and an interdisciplinary methodology.

Keywords: historical source, historical consciousness, discourse, historiography, scientific theory, Kiev-Pechersk Lavra.

С. С. Батуріна

ОБРАЗ «ІНШОГО»: РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В РОСІЙСЬКИХ ПІДРУЧНИКАХ

У статті розглядається дидактична література Російської Федерації періоду 1990-х – 2015 рр. – переважно шкільні, а також вузівські підручники з історії. Зокрема, проаналізовано презентацію української історії в підручниках, охарактеризовано основні тенденції та стереотипи висвітлення української минушини. З'ясовано, що історія України в дидактичній літературі Російської Федерації не виступає самотійним елементом. Вона не включена в контекст світового чи європейського історичного процесу, а розглядається майже виключно як складова російської історії.

Ключові слова: підручник, Російська Федерація, історія України, історична дидактика.

Підручники з історії є важливим компонентом формування суспільної свідомості. Разом з тим вони є її відображенням. За ступенем впливу на суспільство підручники, звичайно, поступаються мас-медіа. Втім, ідеї та інформація, закладені в них, є надзвичайно важливими, адже саме шкільна освіта має значний вплив на формування світогляду й переконань людини. Це значною мірою стосується й формування уявлень про «інших» – представників іноетнічних груп усередині суспільства, іноземців або іншої держави в цілому.

Україна мала непросту історію взаємин із своїми сусідами, періоди спільного минулого – перебування в єдиних державних кордонах. Це минуле так чи інакше інтерпретується в національних історіографіях, а оцінки й трактування переходять у підручники. Образ України, сконструйований у них, має відчутний вплив на формування ставлення до всього українського мешканцями цих

Історична освіта

країн. Відтак, аналіз такої рецепції, окрім суто наукового інтересу в контексті дослідження образу «іншого», допомагає краще зрозуміти специфіку міжнаціональних взаємин, прослідкувати витоки міфів і стереотипів у цій сфері задля кращого їх подолання.

Значною мірою це стосується й російсько-українських відносин і формування образу України в російському інформаційному просторі, який охоплює в тому числі й сферу історичної дидактики. Означена проблема вже досліджувалася в рамках відповідного проекту Інституту історії України НАН України [26]. Втім, учасники його реалізації не ставили за мету схарактеризувати саме матеріал підручників, не обмежувалися власне ним, а зосередилися на ширших проблемах історичної політики в Російській Федерації.

Перед тим, як перейти до аналізу підручників, варто згадати про саму систему шкільної історичної освіти в Росії. До 1993 року в цій країні існувала лінійна система викладання історії в школах, тобто матеріал від молодших до старших класів подавався по висхідній лінії від найдавніших часів до сучасності (подібна система функціонує нині й в Україні). Згодом у школах Росії та в інших колишніх радянських республіках, зокрема в Латвії й Литві, у викладанні історії був здійснений перехід на концентричну систему. Вона передбачає вивчення всього курсу історії до 8–9 класу, а в 10–11 класах викладання історії знову починається від найдавніших часів до сучасності, але вже на іншій методологічній основі [34; 22–24].

Сюжети, в яких так чи інакше висвітлюються події української історії, представлені в курсі «Отечественная история». В рамках роботи над даною публікацією проаналізовано понад сто п'ятдесят шкільних та вузівських підручників з історії, опублікованих впродовж 1993–2016 рр. Нижня хронологічна межа визначена переходом на концентричну систему викладання шкільної історії, верхня відповідає появі підручників «Єдиного історико-культурного стандарту». Цей масив охоплює переважну більшість дидактичної літератури, що використовується в школах, а також найбільш популярні підручники для внз, які неодноразово перевидавалися. Матеріал, викладений в них, охоплює період від найдавніших часів до поч. ХХІ ст. У близько 80 % підручників присутні сюжети з української історії, у решті, які охоплюють період ХІХ – початок

ХХ ст., вони відсутні. У даному випадку вузівські й шкільні підручники окремо не розглядаються. Інформація, яка міститься в них, на загал тотожна і різниться лише стилем викладу та детальністю.

Варто відзначити, що існують ряд вузлових моментів, якими обмежено репрезентацію української історії в російських підручниках: 1) найдавніші часи та Київська Русь; 2) Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького; 3) період Руїни; 4) Північна війна. Полтавська битва. Мазепа; 5) революційні події 1917–1920-х рр.; 6) голод 1932–1933 рр.; 7) події ІІ Світової війни. Якщо розмістити ці блоки за ступенем детальності їхнього висвітлення, отримаємо наступний перелік: 1) Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького; 2) Північна війна. Полтавська битва. Мазепа; 3) найдавніші часи (йдеться про «до київський» період на українських теренах); Київська Русь, Галицько-Волинська держава); 4) період Руїни; 5) голод 1932–1933 рр.; 6) революційні події 1917–1920-х рр.; 7) події ІІ Світової війни.

Проаналізуємо тепер означені сюжети, залучивши хронологічний принцип. У багатьох російських підручниках при висвітленні вітчизняної історії не робиться територіального розмежування між українською та російською історією. Відтак, історія грецьких міст-держав Північного Причорномор'я, а також історія протодержавних формувань скіфів, сарматів розглядається в рамках російської історії і трактується відповідно. Теж саме стосується Трипільської культури [24], а також подій раннього Середньовіччя на українських теренах: готи, гуни, черняхівська культура [7; 22].

В окремих підручниках при описанні додержавного періоду вказуються території виключно сучасної Росії. Йдеться, наприклад, про найдавніших людей, мапи їхніх стоянок із накладанням на сучасну російську територію без жодних загадок про українські терени. Втім, коли мова йде про початки державного життя, територія України стає ареною російської історії [23, с. 9–10, 19–20; 29, с. 11, 19]. Варто відзначити, що окремі автори, коли йдеться про державне життя народів в Північному Причорномор'ї в античну добу як складову російської історії, пишуть так: «народи і держави на території Східної Європи» чи «Євразійського континенту» [13, с. 15–17], або ж оминають взагалі цей період історії, починаючи

російське минуле з розселення слов'ян, згадуючи про найближчих сусідів – фінно-угрів та хазар [34; 37; 42].

При описанні ранньої історії слов'ян, Київської Русі та державних утворень, що постали після її розпаду, Україна як суб'єкт історичного процесу відсутня. Навіть коли мова йде про історію Галицько-Волинського князівства, ніде немає згадок про розміщення його на теренах сучасної України. У більшості підручників, які було проаналізовано, цей період трактується без оціночних суджень. Лише в одному виданні зазначено про недопустимість трактування давньоруської спадщини в національному чи націоналістичному контексті, звичайно, маючи при цьому на увазі українських істориків та політиків [10, с. 232]. В окремих текстах прочитується спроба провести різницю між південними і північними князівствами Русі. Відтак на півночі вже в XIII ст. поступово встановлювалася сильна князівська влада, а південь страждав від перманентних міжусобиць та боярського свавілля [10, с. 237]. Зазначається, що ця різниця особливо проявилася після монгольської навали, коли «жителі південної Русі кидали свої домівки і цілими поселеннями йшли на північ». І, відповідно, саме на півночі «збереглися сили для боротьби з Ордою за об'єднання руської землі» [38, с. 32], оскільки сама думка про єдину східнослов'янську державу ніколи не зникла з народної пам'яті, і для її відновлення потрібні були лише умови й лідери [40, с. 115].

Наступний тематичний блок з української історії, який найбільш повно презентований у дидактичній літературі, стосується подій Визвольної війни (1648–1657 рр.). Аналіз підручників дозволяє стверджувати, що інтерпретація в них означених подій в цілому мало чим відрізняється від системи поглядів, вироблених в рамках радянської історіографії. Йдеться про домінування в дискурсі підручників термінів «возз'єднання», «віковічні прагнення», «потрійний гніт». Водночас, натрапляємо й на вживання альтернативних означень: «приєднання Лівобережної України» [28, с. 146], або ж «українська автономія», «фактично незалежна держава», «російський протекторат».

Події війни висвітлені в контексті зовнішньополітичної активності Московської держави. Для кращого розуміння учнями ма-

теріалу часом робиться короткий екскурс у передісторію подій Хмельниччини, ранню історію козацтва. Так, про існування козацтва на території України згадується на тих сторінках, де йдеться про XVI століття, але лише в загальному контексті історії козацьких формувань на окраїнах Московської держави – донських, терекських, яйцьких, сибірських козаків [11, с. 7].

У більшості проаналізованих текстів хід війни також подано доволі докладно із зазначенням основних битв, їх наслідків. Також подається доволі докладна характеристика подій після смерті Хмельницького. Особливо це стосується підручників 2016 р., затверджених по програмі «Єдиний історико-культурний стандарт». Переяславська рада, як один із ключових пунктів подій Визвольної війни, дістала різну оцінку в авторів (особливо при характеристиці правового статусу досягнутих домовленостей). Так, в деяких підручниках, Хмельницький називається «гетман українського государства», зазначається, що держава, яка була ним створена, справила потужний вплив на Московське царство, зокрема, таким чином відбувався трансфер європейських ідей та мистецтва [10, с. 132]. Автономія України означала також відсутність на її території кріпосного права, яке було тут запроваджене лише наприкінці XVIII ст. [39, с. 57]. Втім, у переважній більшості підручників зазначені вище тези не згадуються, натомість наголошується на особливо м'яких формах підданства [41, с. 284], збереженні автономних прав, сам правовий статус рішень переяславських домовленостей визначено як приєднання чи «входження до складу» [3, с. 72].

У процесі репрезентації образу української історії фіксується своєрідна схема «вірність-зрада». Згідно неї усі історичні діячі, які були лояльні до російського правління – позитивні персонажі, всі інші – зрадники, з відповідними характеристиками. Так, наприклад, Хмельницький – відважний, вмілий воїн і майстерний дипломат [30, с. 63–64], а політика Виговського характеризується як «прямо протилежна своєму попереднику» [33, с. 52]. Усі гетьмани після Хмельницького виявилися зрадниками, окрім, хіба, Самойловича [35, с. 20–21]. Старшинська верхівка й гетьмани хотіли повернення анархічних польських порядків, однак їхні плани зазнали поразки,

бо їм на заваді, як завжди, постали широкі маси, які послідовно виступали за тісний союз з Росією [35, с. 21]. Втім, існують спроби пояснити події пост-хмельницької історії Гетьманщини (періоду Руїни) не лише в межах категорій «вірність-зрада», але й через усвідомлення різниці українських і російських політичних традицій. Як зазначив один із авторів, нащадки Хмельницького, які звикли до «золотих вольностей» Речі Посполитої, змінювали політичний курс, відчувши «тяжкість московського самодержавства» [1, с. 144]. Ця різниця в політичних традиціях та устрої обернулися розходженням у трактуванні прав і вольностей. Для козаків вони були «даровані Богом», для царського уряду статус України був «результатом Государева пожалования, снизошедшего до челобития новых холопушек. Царь дал, царь может и взять» [1, с. 146].

У сюжетах про Мазепу, так само як і в попередніх про Руїну, знову спостерігаємо застосування категорій «вірність-зрада». Антиросійській політиці гетьмана і козацької старшини протистояв народ, який «не поддержал изменника и оказал решительное сопротивление агрессору»; «[народные массы] отвернулись от предателя и остались верны России» [17, с. 207; 21, с. 249]. Хоча, варто відзначити, що на відміну від підручників 1990-х рр., у сучасних виданнях постаті гетьмана приділено менше уваги. У більшості випадків без зайвої емоційності та неґації, характерної для попереднього покоління дидактичної літератури, згадується про перехід Мазепи на бік шведського короля, що не допомогло шведам, бо не відбулося широкої підтримки населення [2, с. 23; 42, с. 51–55]. В одному із підручників 2009 р. зроблена спроба пояснити причини виступу Мазепи і зради гетьманів – наступників Хмельницького. Це, на думку авторів, відбувалося через скорочення автономних прав, позбавлення України рештки самостійності й порушення умов Переяславської ради [27, с. 115].

У сучасних підручниках Україна представлена також при характеристиці подій XIX – початку XX ст., що не було характерним для видань 1990-х рр. Подібна інформація виокремлена із трьох текстів, аналізованого комплексу навчальної літератури. Йдеться зокрема про етнічний склад народів Російської імперії, де українці склали більше 17 %. Українська тематика з'являється при опи-

сі національної політики російського уряду й польських повстань XIX ст. Відзначено, що українці (малороси) вважалися в Російській імперії росіянами, а їхня мова трактувалася царськими чиновниками як діалект і піддавалася впливам русифікації [14, с. 7]. Причому зауважено, що жителі Лівобережжя, тісно поєднані господарчими відносинами з Росією, швидко освоювали мову, традиції російської культури. Населення Правобережжя, яке історично було більше зв'язано з Польщею, «ревностно охраняло национальный язык и культуру, сопротивляясь проникновению в нее элементов русской культуры» [32, с. 109].

Подальші згадки про історію України в російських підручниках відносяться аж до початку XX ст. Українські справи розглядаються в контексті революційних подій 1917–1920-х рр. Ці сюжети з української історії подаються переважно як суто інформаційні ремарки без помітного емоційного забарвлення, хоч подекуди і не позбавлені певних оціночних суджень. У підручниках наголошується, що бездіяльність та слабкість Тимчасового уряду призвела до активізації політичного життя в національних окраїнах колишньої Російської імперії, у тому числі й в Україні, та стимулювали дедалі радикальніші сепаратистські прояви. Проти такої політики уряду, зокрема, виступили кадети і, на знак протесту проти проголошення автономії УНР, вийшли зі складу Тимчасового уряду. В автономній Україні діяли «буржуазно-націоналістичні» Центральна Рада, а також Директорія та уряд П. Скоропадського [18, с. 253; 19, с. 365; 25, с. 353].

Наступна сторінка української історії – голодомор 1932–1933 рр. згадується у переважній кількості російських вузівських та шкільних підручників з історії, в яких висвітлюється період XX ст. У таких випадках, як правило, виокремлюється три сюжети: причини голоду, територія поширення та наслідки (кількість загинув). Серед причин автори вбачають природні катаклізми – засуха, недорід [31, с. 356], економічні фактори – «прорахунки в аграрній політиці» [6, с. 136], надмірний експорт [12, с. 358; 20, с. 365], чи навіть – «падение культуры земледелия и снижения интереса к сельскому труду» [16, с. 83]. Окремі автори наголошують на штучному характері голоду, свідомо організованого владою [4,

с. 136; 28, с. 567], і навіть як акт помсти Сталіна за опір колективізації [44, с. 378].

В усіх підручниках, де згадується тема голоду, наголошується на його поширенні на території Уралу, Поволжя, Кубані, України, Казахстану. Часто конкретизація території опускається, замінюючись визначенням «аграрні райони СРСР», «значна територія» та ін. В окремих випадках особливо наголошується на Україні, яка найбільше постраждала від голоду. Кількість жертв подається різна: від 750 тис. до 15 млн. по усій території СРСР без поділу на регіони. В окремих підручниках зазначено кількість жертв серед населення України, але з приміткою «за даними українських істориків».

Варто окреслити ще одну сторінку української історії, відображену, хоч і дуже фрагментарно, у проаналізованій дидактичній літературі. Це період II Світової війни, зокрема діяльності ОУН-УПА. Характеристика останньої подана в загальному контексті огляду колабораціоністських формувань на території Східної Європи. Зокрема, в одному з видань 2011 р. зроблено огляд таких організацій на теренах СРСР у період війни. Серед них згадано ОУН, а також подібні формування в Прибалтиці, Білорусі на Кавказі та РВВ А. Власова [11, с. 7]. В переважній більшості підручників ОУН-УПА – суто колабораціоністська організація, профашисти, що грали на русофобських настроях та лише формально вели війну на два фронти, зосереджуючись в основному на протистоянні з Червоною армією. Разом з тим робиться спроба зрозуміти підґрунтя антирадянських настроїв на новоприєднаних західних територіях СРСР, що зрештою призвело до збройної боротьби. Серед причин, зокрема, названо репресивну політику радянських властей до місцевого населення.

На тих сторінках підручників, де йдеться про кінець XX – початок XXI ст. український сегмент можна віднайти при характеристиці таких подій як розпад Радянського Союзу й утворення СНД, а також тлумаченні процесів на пострадянському просторі за останні 10–12 років. Розпад Союзу трактовано як глобальну подію, що мала в цілому негативні наслідки, у тому числі і для колишніх республік, які в неконституційний спосіб й стихійно звільнившись

від опіки центральної влади, так і не змогли здійснити справжнє національне відродження на своїх територіях [45, с. 315]. Для Росії з розпадом СРСР був втрачений шанс подвійного громадянства, яке б дало змогу захищати 25 млн. росіян, які опинилися тепер за кордоном у країнах СНД [15, с. 309]. Разом із тим, розпад Союзу спричинив міжнаціональні конфлікти, а російська армія проти своєї волі була втягнута в окремі із них. Втім, автори одного з підручників, наголошуючи на виваженості російської позиції в конфліктах на території СНД, зазначають: «трудно даже представить ситуацию, когда Россия начала бы предъявлять территориальные претензии к Казахстану, где живут русские, к Украине на Крым, Молдове на Приднестровье...» [4, с. 306–307].

Приділено увагу й т.зв. «кольоровим революціям» у країнах СНД – Україні, Грузії, Киргизстані. Ці події, на переконання авторів тих підручників, де вони описуються, були здійснені під впливом США та ЄС [8, с. 393], а переорієнтація на Захід не змінила структури самої влади [5, с. 342]. Зокрема, зазначається, що у 2004 р. В. Януковича було позбавлено законної перемоги та ініційовано третій тур виборів, а після перемоги В. Ющенко спостерігалися масові виступи проти навчань НАТО, а також посилення ідеологічного й політичного тиску на російськомовне населення [5, с. 341–343].

Сучасні події в Україні 2013–2014 рр. в підручниках згадано лише побіжно, в контексті, який в цілому співзвучний тому, що транслюють російські засоби масової інформації, тому не вважаємо потрібним заглиблюватися в деталі. Варто лише виділити два особливо рельєфні терміни, які присутні в текстах підручників – «тимчасово нелегітимна влада» та «возз'єднання Криму з Росією».

Аналіз комплексу дидактичної літератури Російської Федерації виявив, що українська історія рідко виступає самостійною складовою: її сюжети включені, як правило, в загальноросійський контекст як в територіальному плані, так стосовно певних подій, явищ, персоналій. Відомості про Україну присутні в епізодах, що стосуються спільних подій історичного минулого. Для російської історичної дидактики характерний свій набір історичних персоналій, подій, фактів української історії, інтерпретація й оцінка яких

докорінно різниться з тим, що маємо в усталеному українському національному наративі. При цьому спостерігається підвищена увага до декількох тематико-хронологічних блоків - до ранньомодерного часу, зокрема, подій доби Хмельниччини, історії Гетьманщини. Вочевидь, це є продовженням ще радянської історіографічної традиції. Наразі також простежуються дві тенденції у висвітленні українських сюжетів в підручниках. Так, деякі автори продовжують оцінювати події, явища, персоналії української історії в межах категорій «вірність-зрада», а інші намагаються застосовувати такі підходи, які б враховували нові виклики та сучасні реалії (втім, часто вони лише повторюють ті твердження і висновки, які транслиують засоби масової інформації, або ж які викладені у текстах відверто пропагандистського характеру).

1. Андреев И.А. История России с древних времен до конца XIX века. 10 кл. / И.А. Андреев, И.Н. Данилевский, В.В. Куриллов - М., 2007.
2. Андреев И.Л. История России: конец XVII - XVIII век. 8 класс / И.Л. Андреев, Л.М. Ляшенко. - М., 2016.
3. Арсентьев Н.М. История России. 7 класс. Часть 2. / Н.М. Арсентьев., А.А. Данилов. - М., 2016.
4. Волобуев О.В. История России начало XX - начало XXI века. / О.В. Волобуев., С.П. Карпачев, П.Н. Романов. - М., 2016.
5. Волобуев О.В. История России XX в./ О.В. Волобуев. - М., 2004.
6. Волобуев О.В. История России XX- начало XXI в. 9 класс./ О.В. Волобуев, В.В. Журавлев, А.П. Ненароков, А.Т. Степанищев.- М., 2014.
7. Гумилев Л.Н. От Руси до России. Очерки по русской истории 8-11 класс: пособие для общеобразовательных учебных заведений / Л.Н. Гумилев. - М., 1996.
8. Данилов А.А. История государства и народов России. XVI - XVIII вв.: учебник для 7 кл. Общеобразовательных учреждений / А.А. Данилов, Л.Г. Косулина. - М., 2003.
9. Данилов А.А. История России и мира. От родовых общин до национального государства (с древнейших времен до начала XVI в.) / А.А. Данилов, Л.А. Кузнецов. - М., 2013.

10. Данилов А.А. Косулина Л. История России XX-XXI в. - М., 2014.
11. Данилов А.А. Россия в XX-XXI веке : учебник для 9 класса / А.А. Данилов. - М., 2011.
12. Долуцкий И.И. Отечественная история XX век. Учебник для 10 кл средней школы. Ч.1. / И.И. Долуцкий. - М., 1998.
13. Журавлева О. Н. История России.10 класс. / О.Н. Журавлева, Т.И. Пашкова, Д.В. Кузин. - М., 2013.
14. Загладин Н.В. История России XX в. Учебник для 9 класса / Н.В. Загладин, С.Т. Минаев., С.И. Козленко, Ю.А. Петров. - М., 2011.
15. Загладин Н.В. История России XX - начало XXI в. 9 класс / Н.В. Загладин, С.Т. Минаев, С.И. Козленко. - М., 2014.
16. Измарик В.С. История России. 9 класс. / В.С. Измарик, О.Н. Журавлева. - М., 2013.
17. История Отечества. Учебник для 6-7 кл. 7-е изд. / А.А. Преображенский, Б.А. Рыбаков. - М., 2001.
18. История России (Россия в мировой цивилизации) : курс лекций / отв. редактор А.А. Радугин. - М., 2001.
19. История России IX-XX в. : пособие по отечественной истории для старшеклассников, абитуриентов и студентов / под ред. М.М. Шумилова, С.П. Рябикина. - СПб., 1997.
20. История России IX-XX в. : пособие по отечественной истории для старшеклассников, абитуриентов и студентов / под ред. М.М. Шумилова, С.П. Рябикина. - 5-е изд., испр. и доп. - СПб., 1997.
21. История России с древних времен до 1861 года : учебник для вузов / Н.И. Павленко, И.А. Андреев, В.А. Федоров. - 4-е изд.. - М., 2007.
22. История России с древних времен до конца XVII в. / А.П. Новосельцев, А.Н. Сахаров, В.И. Буганов, В.Д. Назаров ; отв. ред. А.Н. Сахаров, А.П. Новосельцев. - М., 1997.
23. История России. Ч. 1-2. / под ред. А.Н. Торкунова. - М., 2016.
24. История Руси с древнейших времен до Петра. Пособие для средней школы. - М., 1998.
25. История. Справочник абитуриента / С.В. Новиков. - М., 2001.
26. Касьянов Г., Смолий В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. - К., 2013.
27. Кацва Л.А. История Отечества: Справочник для старшеклассников и поступающих в вузы / Л.А. Кацва. - М., 2002.

28. Кацва Л.А. История России к. XVI-XVIII в. / Л.А. Кацва, А.Л. Юранов. – М., 2009.
29. Киселев А.Ф. История России с древнейших времен до XVI века. Учебник для 6 класса общеобразовательных школ / А.Ф. Киселев, В.П. Попов. – М., 2012.
30. Киселев А.Ф. История России с древнейших времен до XVII-XVIII в. / А.Ф. Киселев, В.П. Попов. – М., 2013.
31. Курс Отечественной истории IX–XX веков. Основные этапы и особенности развития российского общества в мировом историческом процессе: Учебник для вузов / под ред. Л.И. Олштынского. – 2-е изд, испр. и доп. – М., 2005.
32. Лазукова Н.Н. История России. 8 класс. / Н.Н. Лазукова, О.Н. Журавлева. – М., 2013.
33. Лубченков Ю.Н. История России XVII-XVIII в. / Ю.Н. Лубченков., В.В. Михайлов. – М., 2013.
34. Никулина Н. Методика преподавания истории в средней школе. – Калининград, 2000. – С. 22–24.
35. Павленко Н.И. История России XVIII- XIX век. 10 класс / Н.И. Павленко, В.А. Твардовская. – М., 2007.
36. Павленко Н.И. История России с древнейших времен до к. XVII в. / Н.И. Павленко, И.Л. Андреев. – М., 2008;
37. Перевезенцев С.В. История России XVI–XVIII в. Учебник для 7 класса. / С.В. Перевезенцев, Т.В. Перевезенцева. – М., 2010.
38. Перевезенцев С.В. История России с древнейших времен до конца XVI в. / С.В. Перевезенцев, Т.В. Перевезенцева. – М., 2009.
39. Пчелов Е.В. История России XVI–XVIII в. 7 класс / Е.В. Пчелов. – М., 2012.
40. Сахаров А.Н. История России с древнейших времен до к. XVIII в. 10 класс / А.Н. Сахаров. – М., 2013.
41. Сахаров А.Н. История с древнейших времен до конца XIX в. Учебник для 10 кл. / А.Н. Сахаров, Н.В. Загладин. – М., 2013.
42. Черникова Т.В. История России XVI–XVIII в. 7 класс / Т.В. Черникова. – М., 2013.
43. Черникова Т.В. История России с древнейших времен до XVI в. / Т.В. Черникова. – М., 2009.
44. Чумаченко Э.Г. История России. 12 веков (IX–XX вв.) : учебное пособие / Э.Г. Чумаченко. – М., 2002.

45. Шестаков В.А. История России XX-XXI в. / В.А. Шестаков, М.М. Горинов, Е.Е. Вяземский. – М., 2014.

Батурина С. С. Образ «другого»: репрезентация украинской истории в российских учебниках

В статье представлен анализ дидактической литературы Российской Федерации периода 1993–2015 гг. – преимущественно школьных, а также вузовских учебников по истории. Проанализирована репрезентация украинской истории в учебниках, охарактеризованы основные тенденции и стереотипы в освещении украинского прошлого. Сделан вывод о том, что история Украины в дидактической литературе Российской Федерации не выступает самостоятельной категорией. Она не включена в контекст мирового или европейского исторического процесса, а рассматривается почти исключительно как составляющая национальной истории.

Ключевые слова: учебник, Российская Федерация, история Украины, историческая дидактика.

Baturina Svitlana. The Image of the “Other”: Ukrainian History Representation in Russian Textbooks

The article presents an analyze of the didactic literature of the Russian Federation of the current period 1990s-2015 – textbooks of history, analyses the presentation of Ukrainian history in textbooks and characterizes the main trends and stereotypes in showing Ukraine's past.

The history of Ukraine in didactic literature of Russian Federation is not presented as a separate category. It is not included in the context of global or European historical process but it is seen almost exclusively as a part of national history.

Keywords: textbook, Russian Federation, history of Ukraine, historical didactics.

ИНТЕРВЬЮ С АНДРЕАСОМ БУЛЛЕРОМ¹

Андреас Буллер – доктор философии, специалист в области теории истории. Автор книг «Введение в теорию истории и практикум» и «Три лекции о понятии “след”», «В.С. Соловьёв и современность». В настоящее время член рабочей группы «Теоретическая дидактика истории» в ФРГ, референт в социальном министерстве в Штутгарте по вопросам «Этика в медицине». Член редакции Альманаха «Люди и тексты» Центра истории исторического знания ИВИ РАН.

СИ: Уважаемый господин Буллер, я очень рад видеть Вас на нашей кафедре. Очень благодарен Вам за те лекции, которые Вы читаете нашим студентам, но, все-таки, хотел бы задать несколько вопросов, чтобы лучше понять Вашу позицию. Первое, с чего я начну, пожалуйста, расскажите нам немного о своем пути в науку, как и почему Вы стали теоретиком истории.

АБ: Спасибо. Мой путь в науку был нестандартным и абсолютно нелегким, и причина этого коренилась, скорее всего, в моем новом статусе, который я обрел после переезда в Германию. Жизнь заставила меня еще раз, когда мне уже было более 30 лет, начать всё с нуля, повторив учёбу в немецком университете, доведя ее до защиты докторской работы. Но, видимо, мой интерес к философии истории (или теории истории) оказался сильнее, чем все препятствия, которые оказывались на моем пути. В конце концов, мне удалось их преодолеть, и это прежде всего, наверное, благодаря моей семье, моей жене, которая меня поддержала.

СИ: Но, всё-таки, о теории истории. Почему теория истории, а не какая-нибудь другая «история»?

АБ: К теории истории у меня интерес проявился еще в школьные годы. И мне повезло: в Карагандинском университете, в котором я учился, была преподавательница Свиденко, которая

Интерв'ю

¹ Интервьюер Посохов Сергей Иванович. Интервью было записано 19.10.2016 г. в кабинете заведующего кафедрой историографии, источниковедения и археологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина. Транскрибирование аудиозаписи осуществила О. Гела.

очень поверхностно, схематично изобразила, как я сейчас помню, на доске процессы познания прошлого по советской формуле: субъект – объект. И я понял, что это очень интересно и в тоже время я понял, что это не так просто. Я понял, что исторические объекты нам не даны автоматически, а субъекты – это живые люди (смеется). Вот так зародился мой интерес к этой тематике. После приезда в Германию для меня открылось море новой литературы, море самых различных имен, новые знания, и я, прежде всего, начал изучать немецкую философию. И это очень обогатило меня.

СИ: А кто из теоретиков истории оказал на Вас наибольшее влияние?

АБ: Приезжая в Германию, я уже слышал о Дройзене и его работе «Историка». Я хотел в любом случае прочитывать её в оригинале. Еще в Советском Союзе я прочитал Коллингвуда «Идея истории». С книгами Коллингвуда и Марка Блока я приехал в Германию, эти книги я привез как самое ценное для меня, они до сих пор стоят на моей полке. А потом к этим книгам добавились и другие авторы: Райнхарт Козеллек и Йорн Рюзен, другие немецкие авторы, да и не только немецкие.

СИ: Вы хорошо знаете советскую историографическую традицию, которая базировалась на марксизме. Сейчас, уже в рамках западной науки, Вы хорошо понимаете основные тенденции развития современной науки. Скажите, пожалуйста, о Вашем отношении к марксизму.

АБ: Вы знаете, я написал свою докторскую работу о Марксе, точнее говоря, тема моей работы звучит так: «Отношение исторической действительности к историческому познанию: Маркс и Дройзен в сравнении». Я сравнил двух крупнейших теоретиков истории XIX столетия. Это было в 1990-е годы, а защитился я в 2001 году. В 1990-е годы, когда интерес к марксизму падал и, казалось, что Маркс никого уже не интересует, я взялся за его философию. Я очень много могу говорить здесь о Марксе, но скажу только одно: я очень ценю Маркса как крупного теоретика, оригинального мыслителя, но я критически отношусь к его революционной теории и считаю, что самым

слабым местом марксизма является марксистская этика. Марксу принципиально не удалось обосновать новую этику. Отказавшись от традиционной этики – религиозной этики, этики Канта или же, как он говорил, этики «буржуазного» или «классового» общества, он не смог нам предложить равноценной, я имею в виду теоретически обоснованной, нравственной концепции. В то же время Маркс, если оценивать его вклад в развитие теории истории, первым заметил, что современное общество находится в процессе глобализации. Для XIX столетия это было нечто новое. Это мы сейчас воспринимаем процесс глобализации как норму, а тогда это трудно было представить и осознать...

СИ: Ну, да, «Соединённые Штаты Европы» – это как предсказание...

АБ: Да, да и эту идею обосновал и выделил Маркс. Также следует отметить другие его подходы: отказ от одной только политической истории, от индивидуальной истории, стремление рассматривать историю как закономерный процесс. Всё это, конечно, были позитивные тенденции, которые дали сильные импульсы развитию современной исторической науки. Как теоретик истории он сыграл значительную роль в развитии исторической и других общественных наук.

СИ: Спасибо. У нас историографы в последнее время всё чаще говорят о фрагментации исторического знания. И, соответственно, начинает доминировать, может быть не всегда явно, такая точка зрения, что каждый историк пишет свою историю. Значит ли это, что роль теории среди историков незначительна, или то, что каждый историк, по сути, изобретает свою теорию и руководствуется своей теорией. Как Вы считаете?

АБ: Если бы не было фрагментации, то не было бы и плюралистического знания. Проблема лежит не во фрагментации, а она возникает там и тогда, где и когда историк отказывается от теоретической саморефлексии. Ведь именно саморефлексия сделала возможной теорию истории. Историк может, конечно, отказаться от саморефлексии, сказав: «Я анализирую и исследую только определенное прошлое или же только определенные

проблемы прошлого». Однако, от этого он несколько не выиграет, а, скорее наоборот, окажется пленником своего узкого, а, возможно, и догматичного горизонта, в рамках которого он и будет рассматривать прошлое.

СИ: Спасибо. Вы написали, что никакие мысли о прошлом не могут существовать вне мыслей о настоящем, а как же быть с мыслями о будущем. Оказывают ли они свое влияние на мысли о прошлом? Другими словами, наверное, это вопрос об идеологии, историк и идеология, может быть в такой плоскости следует поставить вопрос. Впрочем, выбирайте.

АБ: В прошлом году появилась, написанная мною, статья в философском русскоязычном журнале «Эпистемология и философия истории», которая имеет такое название: «Прошлое ненаступившего будущего». Заголовок звучит несколько провокационно, но речь здесь идет о тех историках, которые пытались увязать прошлое и будущее в одной и той же исторической концепции, хотя концепция в этом случае, в строгом смысле слова, переставала быть «исторической». Таким образом поступали религиозные историки, которые видели в истории ничто иное как божественное провидение. Таким же образом, как ни странно, поступал и марксизм, хотя его сторонники были противниками всякой религии. Но марксизм тесно увязывал «тёмное» прошлое человеческого общества с его «светлым» будущим. Идея коммунизма строилась на концепции классовой эксплуатации и классовой борьбы, причины которой Маркс искал в человеческой истории. Обосновать «светлое будущее» человечества, Маркс мог только на базе его «тёмного прошлого». Будущее и прошлое были в этом случае неразделимы. Однако существенная проблема подобных теорий лежит в том, что если прогнозируемое ими будущее не наступало, и его идея рушилась как карточный домик, то вместе с этим «ненаступившим будущим» рушилась и концепция его прошлого. Поэтому возникло такое разочарование, которое и теперь еще присутствует в постсоветском обществе, в котором люди почувствовали себя как бы обманутыми, которые в действительности оказались обманутыми. Они отвернулись от той концепции прошлого, которая, возможно, содержала в себе

какие-то рациональные моменты, была в чем-то оригинальна, но которая зависела от будущего и по этой причине оказалась несостоятельной. Это и была идея моей статьи, которая теперь доступна в интернете¹.

СИ: Спасибо. Ну, и, пожалуй, последний вопрос. Скажите, пожалуйста, какие Вы видите основные проблемы преподавания истории в мультикультурном обществе?

АБ: Преподавание истории не является самоцелью, оно должно быть ориентировано на то общество и на те структуры, которые в этом обществе существуют. С изменением этих структур практически автоматически меняются как форма преподавания, так и содержание истории как учебной дисциплины. В этом случае изменения просто неизбежны. Можно представить себе, проведя такой мысленный эксперимент, что по украинским учебникам предложат преподавать историю в Эфиопии, а эфиопские учебники станут использовать на Украине. Какова будет на это реакция? Просто представьте себе такой эксперимент. Это, несомненно, вызовет непонимание и возмущение в вышеназванных обществах, потому что каждое общество создает подходящую, конечно, в кавычках «подходящую», для себя историю, которая преследует цели именно этого общества, отражает его интересы, укрепляет его идентичность. В какой-то мере здесь речь идет об инструментализации истории, но, с другой стороны, история, в отличие от философии, не может быть абстрактной, совершенно не связанной с обществом и с его интересами, наукой. Но это, разумеется, не означает, что мы можем фальсифицировать или «менять» свою историю так, как мы этого себе пожелаем (ведь со своей собственной биографией мы так не поступаем). Деятельность историка должна быть нацелена на достижение объективности, без которой историческая наука не может быть наукой как таковой.

Я тут вспоминаю слова классика немецкой историографии Леопольда фон Ранке, который указал на то, что историк должен описывать прошлое, показав «как это действительно было» («wie es gewesen»). Для него это было очень важное высказывание и важная

¹ См.: <https://cyberleninka.ru/article/n/proshloe-nenastupivshego-buduschego>

цель. Ранке можно было бы и возразить, как это сделал Дройзен, который считал, что историк не в состоянии описывать прошлое объективно. Ведь историю, как он по праву заметил, пишут живые люди со своими убеждениями, со своим воспитанием, своими взглядами и своим мировоззрением. Но это не означает, что мы по этой причине должны отказаться от принципа объективности.

Представьте себе на один момент, что мы попытаемся отказаться и от этических законов по той причине, что они недостижимы. Этика требует от нас вести себя соответствующим образом, а, именно, делать добро, помогать другим людям. Но если мы скажем, что в «нашем обществе» добро проявлять невозможно, если мы откажемся от этических целей и принципов, то во что тогда превратится наше общество?! С таких же позиций мы должны рассуждать и о принципе объективности истории. Высказанная Ранке цель (описывать прошлое, как это действительно было), возможно, является недостижимой на все сто процентов, но отказываться от этой цели мы по этой причине никак не должны, а мы должны сохранять свои идеалы и ориентиры как в истории, так и в этике.

СИ: Только что я сказал, что это был последний вопрос, но, все-таки, не удержусь: возникает вопрос о социальных функциях историка в рамках Ваших рассуждений, какими Вы их видите, может быть, назовете несколько таких основных социальных функций.

АБ: Я назову только одну функцию. Историк должен стремиться быть нравственным человеком, то есть он не должен отрешенно описывать жестокое прошлое, равнодушно изображать преступления людей прошлого, а он должен, я скажу так, судить об этом прошлом с морально-этической точки зрения, потому что только он один в состоянии восстановить растоптанную справедливость. Если историк не напишет правды о преступном прошлом, то кто тогда это сделает?! Поэтому, я призываю историка, оставаться объективным и нейтральным, но в то же время занимать нравственную позицию по отношению к прошлому, т.е. судить о нём с морально-этической точки зрения. Это очень важная, а может быть, и единственная социальная функция историка.

СИ: Не значит ли это, что он при этом привнесет, так сказать, свои представления, представления своего времени в прошлое и, по сути, исказит его?

АБ: Я бы ответил на этот вопрос так: мы говорим о релятивной этике, а существует и этика абсолютная или лучше сказать универсальная. Еще в Библии было записано «не убивай». Этот запрет просуществовал тысячелетия. Мы знаем, что в истории этот запрет часто нарушался, что практически вся человеческая история построена на нарушении этого запрета. Реальная история включает в себя самое негативное — разрушения, убийства, жестокость. Поэтому, реконструируя события преступного прошлого, историк должен возвращать человека к абсолютным ценностям и описывать это прошлое с точки зрения именно этих ценностей, оставаясь на их позициях.

СИ: Спасибо за интервью, надеюсь, мы как-нибудь еще встретимся и продолжим этот разговор, спасибо.

АБ: Охотно!

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ И ЭТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ БИОИСТОРИОГРАФИИ: ВПЕЧАТЛЕНИЯ ОТ КНИГИ

Рец. на кн.: Попова Т. Н. *Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций. Теория. Методология. Практика.* – Одесса, 2017. – 456 с.

Монография считается формой научного творчества, систематизирующей накопленные знания и обобщающей, ранее высказанные идеи. Однако в гуманитарных исследованиях крупные монографические формы могут становиться полем высказывания и апробации новых точек зрения. Книга Т.Н. Поповой «Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций. Теория. Методология. Практика» относится именно к таким работам. Несмотря на присущий автору диалогический стиль изложения – материал в книге структурирован по сюжетному принципу и перемежается многочисленными «ремарками», «комментариями» и «штрихами» – работу характеризует последовательность в изложении главных идей.

Книга состоит из двух частей. Первая часть посвящена проблемам теории и методологии биографистики. Т.Н. Попова не ограничилась инвентаризацией существующих на сегодняшний день типов биографического анализа, но попыталась представить авторский вариант теории биографистики, в основу которой легла система соотношений между основными теоретическими понятиями. В книге рассматривается содержание и инструментальный потенциал таких понятий, как «биометод» и «биоподход», «типы био-анализа», «биограмма», предлагаются определенные варианты подбора источниковой базы, согласующиеся со спецификой исследовательских задач и методологических ориентиров биоисториографов и т.д. Важной теоретической новацией автора стало использование термина «биографическая модель». Это понятие, которое сочетает в себе и информационную, и концептуальную функции в процессе создания биографического исследования и одновременно является основой для определенных типов биографического анализа

Рецензії та огляди

(с. 50–51). В целом стоит отметить, что категориальная рефлексия является особенностью стиля теоретизирования автора. Однако важно подчеркнуть, что Т.Н. Попова стремится к категориальному симбиозу новой и старой терминологии в исследовательском пространстве с учетом соотношения научных традиций (с. 17).

Таким образом, второй важной особенностью теоретизирования автора является историографичность. Рассмотрение традиций биоисториописания в рамках западной и восточно-европейской научных систем стало важной задачей исследования. В ходе анализа Т.Н. Попова пришла к выводу, что траектории развития этих традиций хотя были и разнонаправлены, но при этом равноценны. Вектор восточной традиции шел от проблем исследования личности в рамках определенных социальных контекстов к экзистенциальной биографии. Западная же традиция перешла от интереса к когнитивным аспектам жизни человека к исследованию биографии в социокультурном контексте. Таким образом, уровень современной биографистики, воплотившийся в «новой биографической истории», можно рассматривать как результат обеих традиций. При этом автор убедительно доказывает, что для обеих научных систем было общим понимание сложности жанра биографии, сопряженного с задачами понимания личности «другого», признания значения эмпатии в ходе реконструкции смысла поступков героев, важности художественных приемов для репрезентации полноты человеческой жизни. Т.Н. Попова уделяет пристальное внимание литературоведческим теориям и их влиянию на развитие биографистики как в рамках западной, так и восточной научных традиций. Помимо теоретико-методологического значения эти сюжеты исподволь подводят к мысли, что не только выбор актуальной методологии обеспечивает качество биографического исследования, но в целом мастерство биографа. Это мастерство зиждется на жизненном опыте автора биографического произведения, его способности к этическому отношению к прошлому, страсти к вопрошанию и стремлению к полноте этого вопрошания, вдумчивому отношению к теоретико-методологическому багажу науки, развивающемуся в рамках определенных научных систем, а не на гонке за «когнитивно-привлекательными дискурсами» и «новыми словами».

Таким образом, теоретическая часть книги Т.Н. Поповой является не только ключом к пониманию ее конкретно-биоисториографических исследований, составивших содержание второй части книги, но обладает самостоятельным характером и имеет свою миссию. Эта миссия видится автором в задаче «реактуализировать и ресемантизировать» термин «биоисториография» (с. 6), который, по мнению Т.Н. Поповой, с одной стороны, способен соединить традиционные формы и новации, пришедшие из других научных миров, а, с другой стороны, выразить определенную этическую позицию историографа по отношению к предшествующей научной традиции. Главная задача автора состоит в реабилитации идеи преемственности в развитии историографической науки в целом. Как историк историографии Т.Н. Попова чувствует свою ответственность за согласование прошлого и настоящего науки ради построения будущего, справедливо полагая, что «формула историографической традиции» должна приобретать «содержание интеллектуальной стратегии» (с. 7). Во второй части книги эта идея проводится на материале конкретных биоисториографических исследований. Рассказывая истории историков, Т.Н. Попова актуализирует вопрос о праве суда над прошлым. Делая выбор в пользу реабилитации историков прошлого, автор одновременно акцентирует внимание на причинах и последствиях забвения, отразившегося не только на исторической репутации героев, но и на состоянии современной науки и научного сообщества историков в целом.

Вторая часть книги содержит семь «биоисториографических этюдов», посвященных историкам императорского Новороссийского университета. Назвав свои биоисториографические исследования «этюдами», Т.Н. Попова тем самым подчеркнула неполноту созданных жизнеописаний. Однако эта неполнота скорее обусловлена ограниченностью и недоступностью материалов для реконструкции биографий одесских историков, а также сознательной авторской интенцией представить «образы» историков, сосредоточившись на важных вопросах, которые, однако, остались незамеченными в ходе «магистрального» движения историографических исследований. Например, Т.Н. Попова обращает внимание на вклад

А.Г. Брикнера в процесс институционализации историографии и источниковедения; важность примирения оценок творчества А.И. Маркевича на основе рассмотрения личностных особенностей историка, проявившихся в отказе от взаимоисключающего сознания; проблемы восприятия учеными вынужденной эмиграции на примере биографии А.В. Флоровского и т.д.

Нужно отметить, что в методологическом отношении биоисториографические работы автора представляют значительный интерес. Прежде всего, отметим полноту вопросника Т.Н. Поповой. Предложив в теоретической части вариант такого вопросника, автор придерживается его и при анализе конкретного материала. Впрочем, в ряде случаев появляются и дополнительные «вопросы»: история рода того или иного героя повествования, судьба наследия историков в современной науке. Например, в биографии П.М. Бицилли рассматривается влияние особенностей коммуникации в сообществе бициллиеведов на состоянии изучения биографии самого историка, ставятся вопросы о «переключке» взглядов историка на специфику исторического познания со взглядами ученых других поколений и приверженцев иных историографических традиций. Обращает на себя внимание полнота и разнообразие источниковой базы, которая положена в основу биоисториографических этюдов. Одновременно, работа Т.Н. Поповой, по сути, постулирует приоритет гипотезы в научном исследовании. Автор достаточно четко проясняет сущность своей позиции («биографических ключей») в каждом конкретном биографическом исследовании. Отметим также в качестве характерной черты авторского стиля стремление осмыслить процесс историографического изучения жизни и творчества историков, представить этот процесс во всей библиографической полноте.

При этом автор скромно говорит о своих заслугах, принимая на себя роль исследователя, который только прокладывает путь для других. Однако ценность работы Т.Н. Поповой именно в поставленных вопросах. Автор щедро делится предложениями концептуального и методологического характера для решения актуальных проблем, одновременно делая замечания об особенностях и границах их применимости. Явно такая интенция

проявляется в небольшом по объему, но проблемно насыщенном разделе о дисциплинарном сообществе русистов императорского Новороссийского университета. Среди предложенного инструментария – теория сетевых связей, градационная структура фигур историков разных «планов», модель анализа дисциплинарного сообщества на различных институциональных уровнях. В конкретно-биоисториографических исследованиях автор размышляет о подходах к проблеме принадлежности ученого к научной школе, предлагает определенные варианты структурирования научного наследия, наполняет содержанием понятие «индивидуальный почерк ученого». В биографии П.М. Бицилли обращают на себя внимание понятия, связанные с анализом процесса историографического осмысления жизни и творчества ученого, а именно, «историографические ландшафты», «параметрический образ бициллиеведения», «социализация и рецепция творчества автора» и др.

Резюмируя впечатления от книги хочется заметить, что работа Т.Н. Поповой, приоткрывая завесу над лабораторией историографа, приучает к мысли о важности теории и этической позиции в историографическом исследовании, прививает вкус к теоретической работе и в целом побуждает к научному творчеству.

Ю. А. Киселева

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Рец. на кн.: Портнова Т. Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини XIX століття / Тетяна Портнова. – Дніпропетровськ : Ліра, 2016. – 240 с.

Книга «Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини XIX століття» [2] дніпровської дослідниці Тетяни Портнової – результат багаторічного дослідження у сфері інтелектуальної історії. Основою роботи стала кандидатська дисертація авторки, захищена в 2008 р. [Див. 1], проте в книзі були розширені хронологічні межі, запропонований новий історіографічний огляд, була дещо змінена структура роботи: з'явилися нові сюжети, зокрема, які присвячені способам пізнання та опису селянства, а також питанням відповідності ідей та життєвих практик українських інтелектуалів.

Видання книги вважаємо особливо актуальним на сучасному етапі, зважаючи на намагання віднайти основи для ідейного єднання українського суспільства. Здебільшого запропоновані допки рецепти актуалізації національної свідомості мають традиційний характер та обтяжені стереотипами минулого. Це зумовлює необхідність звернутися до засадничих ідей національної ідеології, умов їхнього формування та розвитку, а також сутнісних характеристик та протиріч.

Народницькі уявлення та їхній генезис стали об'єктом дослідження Т. Портнової. Новаторський підхід авторки задекларований у дослідницьких завданнях – відмові від розгляду традиційної проблеми правдивості чи хибності уявлень української інтелігенції про «народ» на користь пізнання способів опису селянства, характеристики сукупності поглядів українофілів та з'ясування їхнього символічного та ідеологічного значення.

До того ж одним із важливих завдань книги стало намагання утвердити погляд на народницькі уявлення української інтелігенції як на інтелектуальний конструкт. Авторка відкрито декларує власну конструктивістську позицію, проте цікаво звернути увагу на те, як ця позиція втілюється на рівні архітекτονіки роботи, про-

глядає у специфіці використання джерел (наприклад, превалювання посилань на приклади з літературних творів), зумовлює варіанти викладу та аргументації.

Книга розпочинається вступом та історіографічним розділом, які доповнюють один одного та важливі для пояснення підходу Т. Портнової та сформульованих дослідницьких завдань на тлі певної історіографічної традиції. В історіографічному огляді авторка, відмовившись від вичерпної характеристики розвитку народницької історіографії, зосереджує увагу на зміні методологічних підходів і концептуальному інструментарії досліджень образів селянства та характеризує окремі роботи в контексті цих підходів.

Структура роботи відображає прагнення дослідити зміст сукупності народницький поглядів, розглядаючи їх як елемент суспільних та ідеологічних переконань і практик, які формували, підживлювали, взаємодіяли та кидали виклик цим уявленням. Так, у другому розділі Т. Портнова розглядає народницькі уявлення як результат особливих практик пізнання та опису селянства освіченими українцями. У третьому розділі погляди представників українського руху на народ досліджуються в контексті формування національної ідеології. Четвертий розділ присвячений образам селянства та «справжнього селянина» як складових етичних переконань української інтелігенції. Нарешті, у останньому розділі йдеться про погляди українських інтелектуалів у контексті соціальних перетворень, під кутом зору осмислення впливу результатів реформ на селянство.

Подібна складна та розгалужена структура аналізу спричиняє, з одного боку, певні повтори, що присутні в книзі. Проте, з іншого боку, вона надає можливість вичерпно схарактеризувати сукупність народницьких поглядів та визначити диспозицію основних проблем, тем та оцінок із ними пов'язаних, а головне – запропонувати авторський варіант інтерпретації народницької ідеологічної конструкції. Характерною прикметою такого аналізу стала увага до суперечливості образу селянства. Контroversійність поглядів як у окремих авторів, так і в межах певних дискурсів, з якою стикалася авторка під час роботи з джерелами, також зумовила відповідну структуру роботи: кожен розділ містить підрозділи, у

яких поряд з «ідеальними» уявленнями представлені роздуми критичного характеру, а в останньому розділі фактично йдеться про випробування ідеалів реальністю.

Цікавим видається також використання теоретичного інструментарію в книзі. Почасти теоретичні положення стають приводом для розмови чи зумовлюють наявність певних сюжетів. Авторка, скоріше, ставить за мету перевірити на українському матеріалі висновки теоретиків національних рухів та ідеологічних уявлень, ніж заглибитися в детальне джерельне підтвердження висловлених характеристик народницьких переконань. Така наляштованість свідчить про конструктивістський підхід авторки та стає своєрідним аргументом на користь ідеї про імперативний характер поглядів української інтелігенції на селянство.

Іншою особливістю дослідницького стилю авторки, яку варто відзначити, вважаємо його контекстуальність. Звертає на себе увагу намагання Т. Портнової порівняти уявлення про українське селянство з народницькою ідеологією Російської імперії, а також вписати їх у контекст розвитку національних рухів Східної та Центральної Європи. Це дає змогу говорити про особливі українського народництва та, одночасно, глибше розуміти витоки народницьких ідей, багато з яких імпортувалися з-за кордону.

Не оминає авторка і важливих сюжетів інтелектуальних дискусій, наприклад, літературних, публіцистичних, щодо різних оцінок українського селянства представниками українського руху та російськими інтелектуалами. Проте, все ж, соціальним контекстам приділено небагато уваги. У книзі побіжно говориться про протиріччя у поглядах представників різних течій в українському русі. Авторка не розглядає політичні умови для висловлювання тих чи інших поглядів, коли акценти на ідеалізації, «вихованні», що, ймовірно, мали довгострокову перспективу, були засобом узгодити свої сподівання з можливою еволюцією політичних інститутів у майбутньому та уникнути політичних переслідувань у теперішньому та ін.

Проте відмову від розгляду цих питань можна вважати стратегічною інтенцією, яка підкреслює сконструйований характер народницьких переконань. Це доводять і інші особливості дослід-

ницького аналізу та викладу. Так, у передмові авторка зазначає, що свідомо відмовилася від персонологічного способу викладу на користь сюжетно-тематичного, що дозволяє аналізувати загальну сукупність найпоширеніших поглядів на селянство. Одночасно зі змісту книги виявляється, що Т. Портнова відмовилася і від аналізу структури образів селянства, з'ясування панівних та маргінальних образів на певних етапах. У книзі відсутній і розгляд специфіки уявлень про селян, яка сформувалася в межах окремих дискурсів: публіцистичного, наукового, літературного та приватного. Власне не проблема топографії образів та умов їхнього формування постала у центрі уваги дослідження, а хронологічне розгортання контрверсійного конгломерату народницьких ідей з особливою увагою на їхній суперечливій природі та цінностях, які вони втілювали.

Така інтерпретація надала можливість поставити низку важливих питань та зробити цікаві висновки. Наприклад, авторка доходить висновку про безальтернативність ідеалізованих поглядів на селянство, проблематизує перспективи розвитку українського руху та національної ідеології на основі «соціальних» за природою уявлень про народ, вірність яким приводила до домінування проекту зміни свідомості над завданням вирішення реальних економічних та соціальних проблем селянства. Висновки книги важливі і для розуміння значення та протиріч наступних етапів розвитку українського руху та національної ідеології. Підсумовуючи враження від книги, треба зазначити, що ця праця не лише пропонує читачеві цікаві думки, але й спонукає до розмірковувань.

1. Портнова Т. В. Селянство в уявленнях української інтелігенції 60–80-х років XIX століття : автореферат дис. ... канд. іст. наук / Т. В. Портнова. – Дніпропетровськ, 2008. – 21 с.
2. Портнова Т. Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини XIX століття / Тетяна Портнова. – Дніпропетровськ : Ліра, 2016. – 240 с.

«ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ПЕРЕВОРОТ» ТА ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ: РОЗДУМИ НАД НОВОЮ КНИГОЮ

Рец. на кн.: Колесник І. Інститут історії України:
Нове українське відродження. – К., 2016. – 273 с.

Писати про відносно недавнє минуле справа дуже складна і невдячна, адже ще чимало акторів продовжують виступати на історичній сцені. Вочевидь, ще складніше писати про тих людей, які продовжують працювати поряд. Тим не менш, такого роду рефлексія є вкрай необхідною, адже саме те, що відбулося вчора, а не позавчора, впливає на сьогоднішнє. Тим більше це стосується нашого динамічного часу, хоча інколи й здається, що ми вільні зробити все по-своєму. Як тут не згадати великого Йоганна Вольфганга Гете: «Вільним є перший крок, але ми раби наступного».

В сучасній українській історіографії не так багато досліджень, які присвячені діяльності установ та організацій історичного профілю (до того ж ці видання, як правило, мають «ювілейний» характер). Здебільшого мова йде про творчість окремих істориків. Водночас, давно відомо, що ознакою сучасної науки став колективний характер наукової творчості. Серед тих інституцій, які визначали й визначають поступ історичної науки в Україні, беззаперечним лідером є Інститут історії України НАН України.

Відповідно, вважаємо дуже важливим і своєчасним те завдання, яке поставила перед собою авторка рецензованої монографії, а саме «показати історію Інституту в контексті загального стану історичної науки на тлі соціокультурного життя країни». Ірина Іванівна Колесник – знаний фахівець в галузі української історіографії, до того ж вже багато років вона є провідним науковим співробітником цього Інституту і має можливість бачити процеси, які відбуваються в ньому, так би мовити «з середини».

Останніми роками з боку журналістів, політиків і деяких науковців пролунало чимало критичних зауважень на адресу

НАН України. Подекуди, після ознайомлення із цими думками, може скластися враження, що вся академічна система не має ніякої користі для науки та суспільства. Вочевидь це не так, хоча кризові явища, які ми спостерігаємо у всіх сферах життя, не минули й академічну науку. До певної міри монографія І. Колесник саме й дає відповідь на питання: а чим же займаються академічні історики?

Представлений на сторінках книги матеріал переконливо доводить тезу, яка висловлена вже на першій сторінці: «Динамічна історія Інституту за період з кінця 1980–1990-х років наповнена подіями, іменами, новими формами роботи, небачених до того, відмічена інтенсивністю комунікацій, широкою географією контактів з країнами Західної Європи та Північної Америки». Монографія, як зазначає сама авторка, фактично складається з двох частин: соціальна та інтелектуальна історія Інституту. Перша частина присвячена з'ясуванню місця і ролі академічної установи в суспільстві, науковому середовищі, характеристиці стосунків з владою тощо. Друга – покликана презентувати досягнення вчених Інституту, показати різні практики історіописання, перебіг подій та зміни ідей.

Почасти така структура пов'язана із тими критеріями новизни, про які пише І. Колесник вже на початку своєї праці. Розпочавши з ремарки про те, що «критерій новизни у кожного свій, суб'єктивний, зумовлений зовнішніми обставинами, підготовкою та науковими уподобаннями, корпоративними нормами, особистими взаєминами», у подальшому авторка конкретизує цей критерій. Зокрема, йдеться: 1) про оригінальність, самобутність ідей, концепцій, підходів, запропонованих науковцями Інституту; 2) зміни в інституціональній структурі Інституту, нові видавничі ініціативи, характер наукових комунікацій тощо.

Аналіз цих складових діяльності науковців Інституту історії України НАН України дозволив І. Колесник стверджувати, що у означений час (кінець 1980-х – 1990-ті роки) відбувся справжній «історіографічний переворот». Характеризуючи перебіг подій та його суть, авторка виокремлює певні етапи («фази») трансформації, визначає поворотні моменти, з'ясовує риси «нового професіоналізму», який постав у цей період.

Хронікально-документальний характер книги зумовив насиченість її фактичними даними, цитатами, втім, по тексту спостерігається й певна проблематизація викладу. Здебільшого дослідниця спирається на матеріали, які були опубліковані в «Українському історичному журналі» та «Звіти про наукову і науково-організаційну діяльність Інституту». У тексті зустрічаються лише поодинокі випадки використання інтерв'ю чи его-текстів (до речі, ще є час для того, щоби зібрати такі свідчення про зазначений період, адже написати повноцінну історію будь-якої інституції неможливо без такого роду суб'єктивних оцінок її діячів).

Відзначаючи широту охоплення проблем, намагання визначити основні тенденції розвитку та очевидні досягнення на цьому шляху, звернемо спеціальну увагу читачів нашого часопису на розділ 8 «Теорія та історія історичної науки», у якому йдеться про розвиток історіографії та спеціальних історичних дисциплін.

Не коментуючи докладно основні тези, які створюють каркас монографії, зосередимо увагу на тих моментах, що видаються дискусійними, примушують замислитися чи посперечатися.

По-перше, помітно, що авторка здебільшого обходить увагою складні ситуації, суперечки, конфлікти, які виникали в процесі визначення перспектив розвитку Інституту. Деякі тези сформульовано вкрай обережно. Разом із тим, це породжує й певну суперечливість. Так, в якості ключового слова для позначення суті новацій використовується «відтворення» («відтворення синтетичної історії України», «відтворення концептуальних засад українського історіописання»). Водночас, відтворення не може бути новацією. Вочевидь, йдеться про актуалізацію історіографічного спадку. Тим більше, що й сама авторка зазначає, що, національно-державницька концепція давно була популярною у середовищі діаспорних істориків, або, скажімо, коли йдеться про ідеологічну переорієнтацію українських істориків, наголошує, що «націоналізм – це ідеологія XIX ст., у XX ст. вона, подібно до марксизму, явно застаріла» (с. 170). І. Колесник також зазначає, що в основу пострадянського історичного синтезу була покладена дещо модернізована схема М. Грушевського. Відповідно, іноді

авторка зазначає, що науковці Інституту «вводили до обігу нові/старі конструкти» (с. 200). У роботі чимало матеріалу присвячено міжнародній комунікації (до речі, зовсім проігноровано наукові контакти з російськими вченими та істориками інших країн пострадянського простору). Зазначено, що з середини 1990-х років спостерігається поворот від пасивних до активних форм співпраці українських і зарубіжних істориків. Разом із тим, не завжди зрозуміло, наскільки такий контакт став плідним для українських науковців, та чи можна казати про ідейне взаємозбагачення. Вочевидь, українські історики здебільшого намагалися скористатися напрацюваннями західної науки, аніж ознайомити світову науку із результатами власних досліджень. Подекуди відбувалося некритичне запозичення, а подекуди й абсолютизація, певних теорій та підходів. Як приклад, можна навести засвоєння ідей т.зв. «тоталітарної школи», час панування якої на Заході на середину 1990-х як раз добіг кінця. Показовою є згадка у книзі про початок використання українськими істориками застарілого терміну «історіософія» (с. 91).

По-друге, спонукає до роздумів теза про те, що «ментальність українського історика мала ідеологізований характер» (с. 17). Чи то означає, що це є радянський спадок, чи то є суттєва риса на всі часи? Тим більше, що про «нову історичну ідеологію» йдеться в одному із висновків: «Завдяки активній позиції частини науковців Інституту історії за короткий час була фактично відтворена дисциплінарно-хронологічна структура історичної науки в Україні, відновлено статус української мови як мови науки, модернізовано понятійний апарат науки, а відтак, запропонована нова історична ідеологія» (с. 125). Якщо йдеться про зміну ліворадикальної ідеології праворадикальною, то чи можемо ми сказати, що це сприяло розвитку науки? До речі, вже на початку монографії (с. 8) саме «радикалізація суспільних настроїв та суспільної свідомості» здається пов'язується з «радикальним оновленням історичної тематики», «радикальним розширенням предметного поля» та, відповідно, «розвитком національної науки». Зрозуміло, що історик не є вільним від суспільства. Втім, оцінити такий вектор оновлення позитивно навряд чи можливо (до речі, по тексту згадано

про те, що сьогодні знову виникли «сакральні» теми). Так само складно визначити внесок у цей процес оновлення «радянських істориків третього покоління» (с. 266), оскільки у монографії поєднані протилежні характеристики радянської історіографії. Так, з одного боку, констатуються такі її ознаки як «штампування думок», «стереотипи мислення» та ін. (с. 15), але, наприкінці книги робиться висновок, що важливим чинником вирішальних змін був високий рівень фахової підготовки вітчизняних істориків (с. 267). Вочевидь, що «історіографічний переворот» здійснювали колишні радянські історики, і якщо його результати визнати позитивними, то тоді й цих істориків треба якимось чином реабілітувати. Втім, зрозуміло, що історики є різними в різні часи, хоча таке твердження й не знімає з порядку денного питання про відповідальність історика та його професійні обов'язки. До речі, автор звертає увагу на проблеми професійної етики. Зокрема, принципово важливим є такий абзац рецензованої праці: «Показово, що «корупція свідомості» (вислів Р.Дж. Коллінгвуда), котра означає зміну істориками власних поглядів внаслідок тих чи інших обставин, преференцій чи пропозицій, від часів перебудови й по сьогодні стає дедалі помітнішою й вагомішою. Набуваючи різних, часто закамуфльованих, форм, вона становить серйозну інтелектуальну загрозу в сфері вітчизняної науки, перетворюючи її на інструмент протистояння еліт, політичних режимів, ідеологій» (с. 170). Із цим висновком складно не погодитися, втім, ця тема потребує спеціального обговорення.

Інститут історії України НАНУ є важливим інтелектуальним центром. Ініціативи, які виходять звідси, праці, які створюють його науковці, впливають на позицію багатьох українських істориків (і не лише істориків). Ось чому відповідальність, яка покладається на цю інституцію, величезна. Рецензована книга ще раз доводить, що все зроблене людьми, в тому числі й істориками, не зникне безслідно, а стане основою для роздумів про минуле, сьогодення і майбутнє як сучасників, так і прийдешніх поколінь. Будемо сподіватися, що нащадки згадають нас, істориків, добрим словом.

С. Посохов

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ДРМ – Державний російський музей

ДТГ – Державна Третьяковська галерея

ЖМНП – Журнал министерства народного просвещения

ЗХІФТ – Записки Харківського історико-філологічного товариства

КНУ – Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка

КС – Киевская старина

МДУ – Московський державний університет імені М. В. Ломоносова

НБУВ – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

НКО – Народний комісаріат освіти

УІЖ – Український історичний журнал

УРЕ – Українська радянська енциклопедія

ХХМ – Харківський художній музей

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Батуріна Світлана Сергіївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

Богдашина Олена Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Буллер Андреас – доктор філософії, референт соціального міністерства в Штутгарті, член робочої групи «Теоретична дидактика історії» (ФРН).

Вовк Ольга Ігорівна – кандидат історичних наук, заступник директора Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Ворожбит Ірина Валеріївна – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України

Духопельников Володимир Михайлович – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Східної Європи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Єремєєв Павло Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Східної Європи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Журба Олег Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Іващенко Вікторія Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології, директор Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Кісельова Юлія Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Корольов Геннадій Олександрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, гостьовий дослідник Німецького історичного інституту в Варшаві.

Куделко Сергій Михайлович – доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології, директор Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Литвинова Тетяна Федорівна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Матюшевська Марія Йосипівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних історичних дисциплін Могильовського державного університету імені А. О. Кулешова.

Павлова Ольга Григорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Попова Тетяна Миколаївна – кандидат історичних наук, професор Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Посохов Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Рачков Євген Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України, декан історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

ЗМІСТ

Розділ I
ДО 200-РІЧЧЯ М. І. КОСТОМАРОВА

<i>Богдашина О. М.</i> Пізній романтизм VS ранній позитивізм: особливості сприйняття новітніх ідей М. І. Костомаровим (1860–1880-ті рр.)	4
<i>Вовк О. І.</i> Вшанування пам'яті про М. І. Костомарова в Харкові та Україні	16
<i>Ворожбит І. В.</i> Аліна і Костомаров: кохання, вкарбоване в листах	30
<i>Духопельников В. М.</i> Н. М. Карамзин и Н. И. Костомаров: два историка в одном контексте	42
<i>Еремеев П. В.</i> «Явление новое, чуждое старой Руси»: специфика освещения Н. И. Костомаровым истории старообрядчества	56
<i>Журба О. І.</i> М. І. Костомаров у репрезентаціях українських історіографічних наративів	74
<i>Іващенко В. Ю.</i> Дві автобіографії М. І. Костомарова: проблеми деконструкції	83
<i>Кісельова Ю. А.</i> Емоційний вимір автобіографії М. І. Костомарова	101
<i>Куделко С. М.</i> Н. И. Костомаров и его творчество в оценках историков Харьковского университета	122
<i>Литвинова Т. Ф.</i> Н.И. Костомаров и проблема генезиса крепостного права в Украине	133
<i>Павлова О. Г.</i> Постать Миколи Івановича Костомарова в образотворчому мистецтві	141

Посохов С. І. Погляди М. І. Костомарова на шляхи реформування російських університетів: коментарі до дискусії початку 1860-х років 152

Світленко С. І. Українське народолюбство Миколи Костомарова 168

Розділ II ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ

Попова Т. Н. Биоисториография в структуре современного биографизма 192

Рачков Є. С. Емблеми як об'єкт візуальних досліджень (до питання про зв'язок емблематики та візуальної історії) 208

Розділ III ПРОБЛЕМНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Корольов Г. О. Федеративні проекти у Центрально-Східній Європі (1815–1923 рр.): інтелектуальна позірність та методологічні парадокси історіографії 230

Матюшевская М. И. «Синопис Киевский» 1674 года в оценках исследователей конца XX – начала XXI века 256

Розділ IV ІСТОРІЧНА ОСВІТА

Батуріна С. С. Образ «іншого»: репрезентація історії України в російських підручниках 269

Розділ V ІНТЕРВ'Ю

Интервью с Андреасом Буллером 283

Розділ VII РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Киселева Ю. А. Методологический и этический потенциал биоисториографии: впечатления от книги 291

Рец. на кн.: Попова Т. Н. Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций. Теория. Методология. Практика. – Одесса, 2017. – 456 с.

Кісельова Ю. А. Нове дослідження з інтелектуальної історії 296

Рец. на кн.: Портнова Т. Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини XIX століття. – Дніпропетровськ : Ліра, 2016. – 240 с.

Посохов С. І. «Історіографічний переворот» та Інститут історії України НАНУ: роздуми над новою книгою 300

Рец. на кн.: Колесник І. Інститут історії України: Нове українське відродження. – К., 2016. – 273 с.

Список скорочень 305

Список авторів 306

Наукове видання

Харківський історіографічний збірник
Вип. 16

(Укр., рос. та англ. мовами)

Комп'ютерне верстання М. В. Гречишкіна
Макет обкладинки І. М. Дончик

Відповідальний за випуск проф. С. І. Посохов

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк ризографічний
Умов. друк. арк. 11,9 Тираж 100 прим.
61022, Харків, майдан Свободи, 4

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК №3367 від 13.01.09